

LINGDOK 6.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette Sinkovics Balázs

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szeged
2007

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000454878

X 31853

Sorozatszerkesztő Kenesei István

ISSN 1587-3226

TARTALOM

Demján Adalbert: A névmási birtokos jelzős szerkezetek megjelenése a Tékozló fiú példázatának régi magyar fordításában.....	11
Fodor Alexandra: A középangol <i>And</i>	29
Gulyás Adrienn: Diglosszia és szinkrón nyelvi változatok. Egy martinique-i francia kreol beszédprodukciónak elemzése.....	51
Nagy Katalin: A grammatikalizációról – dinamikus megközelítésben.....	67
Ohnmacht Magdolna: Aspektus és eseményszerkezet a magyarban	97
Pap Dániel: Az igei partikulák és az aspektus	117
Schirm Anita: A komplex kérdés mint nyelvhasználati stratégia	131
Simon Zsolt: A hatti <i>-ma</i> szuffixum funkciója a hettita-hatti kétnyelvű szövegek alapján.....	155
Szabó Tamás Péter: A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tükrében ..	167
Szécsényi Krisztina: Egy tagmondat vagy kettő? Infinitivuszi szerkezetek a magyarban	189
Szilárd Balázs: A Kezdőpont tematikus szerep perfektiváló szerepéről	221

A SZERZŐK ADATAI

DEMJÁN ADALBERT (adalbertdemjan@citromail.hu)

DE BTK Nyelvtudományok Doktori Iskola, modern nyelvészet doktori program

FODOR ALEXANDRA (sanfodor2@yahoo.com)

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, angol nyelvészeti doktori program

GULYÁS ADRIENN (gadi77@freemail.hu)

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, romanisztika nyelvészeti doktori program

NAGY KATALIN (nagykati@hung.u-szeged.hu)

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

OHNMACHT MAGDOLNA (magdoo@hung.u-szeged.hu)

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

PAP DÁNIEL (papdani@mora.u-szeged.hu)

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

SCHIRM ANITA (schirm@hung.u-szeged.hu)

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, magyar nyelvészet doktori program

SIMON ZSOLT (zsltsimon@yahoo.com)

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

SZABÓ TAMÁS PÉTER (sztp@nytud.hu)

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, magyar nyelvészeti doktori program

SZÉCSÉNYI KRISZTINA (kszecsenyi@gmail.com)

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

SZILÁRD BALÁZS (szilardb@hung.u-szeged.hu)

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

the same time, the *Journal of the American Medical Association* (JAMA) published

an editorial in which it stated that the American Medical Association (AMA) was

not a member of the World Health Organization (WHO) and that it was not

represented at the WHO conference. The AMA's position was that it was not

represented at the WHO conference and that it was not a member of the WHO.

The AMA's position was that it was not represented at the WHO conference

and that it was not a member of the WHO. The AMA's position was that it

was not represented at the WHO conference and that it was not a member of

the WHO. The AMA's position was that it was not represented at the WHO

conference and that it was not a member of the WHO. The AMA's position

was that it was not represented at the WHO conference and that it was not

a member of the WHO. The AMA's position was that it was not represented

at the WHO conference and that it was not a member of the WHO. The AMA's

ELŐSZÓ

A *LingDok: Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai* sorozat jelen 6. kötettel tulajdonképpen akár a sorozat forrását adó konferenciasorozat tizedik évfordulóját is ünnepelhetnénk, hiszen az első ilyen eseményt 1997-ben rendezte meg a József Attila Tudományegyetem elméleti nyelvészet doktori programja a Szegedi Akadémiai Bizottság szép klasszicista székházában.

A 2005. évi 9. Országos Nyelvészeti Doktorandusz Konferenciát azonban a Bölcsészkar új konferenciatermében tartottuk, és ez, mint a jelen kötet is mutatja, nem ártott az előadások színvonalának. Ugyan ezt a színvonalat nem a hely garantálta, hanem egyrészt az előzetesen beküldött előadáskivonatok lektorálása, amely a korábban szokásos rendszert követte: a szegedi jelentkezőket nem szegedi doktori oktatók, a máshonnan jelentkezőket pedig szegedi oktatók bírálták. Így alakult ki a találkozó kétnapos, 29 előadásból álló programja, amelyen nem csak a szegedi oktatók vettek részt.

Az előadásokat a résztvevő oktatók a konferencia után értékelték azok újdonsága, témájuk érdekessége, a bennük lévő tudományos lehetőségek szerint, majd 16 előadás szerzője kapott felkérést arra, hogy dolgozatát beadja a kötet számára. Végül is 15 cikk érkezett be, közülük hármat a lektorok utasítottak el, egy dolgozat „visszalépett”, mert a változtatásokat, amelyeket a jogosnak elfogadott kritika kért, az adott időhatárok között nem lehetett megvalósítani, és így maradt 11 tanulmány, amely egyébként több, mint amennyit a sorozat bármelyik eddigi kötete tartalmazott. A 45 beadott absztrakthoz képest számolva ez 25%-os elfogadási arány, ami kifejezetten szigorú minőségi szűrésnek mondható.

A konferencia- és kiadványsorozatnak az a feltett szándéka, hogy minden hazai doktori iskolából érkezzenek jelentkezők, ezért eddig is és a továbbiakban is ragaszkodunk ahhoz, hogy az előadások és a cikkek magyar nyelven legyenek megtartva, illetve közölve. Tudjuk persze, hogy vannak más nyelvű doktorandusz-konferenciák, hazaiak és nemzetköziek egyaránt, és azt is, hogy a nyelvészeti kutatásnak nemzetközi kontextusban kell zajlania, de a mi sorozatunkban a magyar nyelven mint közvetítő közegnek a megtartása nem csupán a kölcsönös érthetőséget és a jobb vitalehetőséget szolgálja, hanem azt a még a reformkorban kitűzött célt is, hogy a tudományos ismeretek magyar nyelven is elérhetőek legyenek, hogy tegyünk meg mindent azért, hogy tudományunk szakszókincse magyarul is hozzáférhető legyen.

Most is, mint a megelőző években, legfőbb támogatóink a Szegedi Tudományegyetem és annak Bölcsész-kara voltak, ezért köszönettel tartozunk Prof. Dr. Szabó Gábor rektor úrnak és Dr. Almási Tibor dékán úrnak.

A legnagyobb köszönettel a szabályok szerint szükségszerűen névtelenül maradó sok tudós lektort illeti köszönet, akik szokásos és megterhelő napi munkájukon felül önzetlenül vállalták, hogy a névtelenített dolgozatokat elolvassák, kommentálják, alkalmasint 3-4 oldal terjedelemben is, majd számos esetben a cikk következő változatát újraolvassák és a szerzőket újabb tanácsokkal lássák el. Nélkülük ha ez a sorozat egyáltalán létrejöhetne is, biztos, hogy nem ebben a minőségben. Szolgáljon példájuk az itt megjelent cikkek szerzőinek is arra, hogyan kell majd nekik is a következő tudósnemzedékeket segíteniük pályafutásukban.

Végül, de nem utolsósorban, a most már rendszeres kötet szerkesztőnek, a sajtó alá rendezés gondos munkáját is elvégző Sinkovics Balázs kollégámnak tartozom köszönettel.

Szeged, 2007. január

Kenesei István
a SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
vezetője

A NÉVMÁSI BIRTOKOS JELZŐS SZERKEZETEK MEGJELENÉSE A TÉKOZLÓ FIÚ PÉLDÁZATÁNAK RÉGI MAGYAR FORDÍTÁSAIBAN

DEMJÁN ADALBERT¹

A Tékozló fiú példázatának (Lukács 15, 11–32) eredeti görög és latin szövegében számos helyen találkozhatunk névmást tartalmazó birtokos szerkezetekkel. Ezekben a névmások funkciójukat tekintve azon túl, hogy megjelölik valamely dolog tulajdonosát, vagy kifejezik a résztvevő tagok egyéb relációit (konkrétabb vagy elvontabb összetartozásait), a szövegösszefüggés megvalósításában is részt vesznek, mint a szövegben korábban megnevezett személyekkel, dolgokkal koreferáló, s azokra anaforikusan utaló elemek. A latinban és görögben az ilyen szerkezetek nagyon gyakoriak, mert e nyelvekre a birtokviszony ezen explicitása egyébként is jellemző, a bibliában használatos regiszterükre pedig még inkább. Ennek megfelelően a példázatszöveg latin változatában a birtokos személyét a birtokszó után álló birtokos névmás jelöli, a görögben pedig többnyire az ugyanilyen helyzetű birtokos, vagy személyes névmás. Mindkét grammatikai forma az eredeti mintának megfelelően is átültethető magyarra, mégpedig egy birtokszó és egy személyes névmási birtokos jelző összekapcsolásával. Az így kapott szintagmák nem idegenek nyelvünkől, a történeti nyelvtan tanúsága szerint vizsgálatom kezdőpontjában, a kései ómagyar korban például igen gyakoriak voltak (vö. S. Hámori 1995, 375; pl.: HB. *miv ifemucut, w bunet*). Közismert azonban, hogy a birtokos személyének jelölésére a magyarban régtől fogva létezik egy természetesebb forma, amikor birtokos személyjel segítségével utalunk rá. Ennélfogva a személyes névmási birtokos jelző, mivel használata bizonyos helyzetek kivételével nem feltétlenül szükséges, esetleg fölösleges, korábban is és ma is általában törlődik (vö. Károly 1995, 796; Szikszainé 1999, 153). Ellenkező esetben redundáns forma jön létre, amelyben a személyre utalás kétszeresen, a névmás és a személyjel által egyaránt megtörténik. Ezért az explicit alakok mellett

¹ A szerző a Debreceni Egyetem BTK Nyelvtudományok Doktori Iskola modern nyelvészet doktori programjának doktorandusza, s egyben a besztecebányai Bél Mátyás Egyetem Filológiai Kara Hungarisztika Tanszékének oktatója.

nyelvemlékeinkben kezdettől fogva nagy számban jelentkeznek implicit formák is (pl.: HB. *feleym*, *zumtuchel*). A szakirodalom a kérdéssel kapcsolatban különbséget tesz a fordítások és az eredeti magyar szövegek magatartása, s azon túlmenően az élő nyelvszokás között, kimutatva, hogy az idegen, elsősorban latin hatás a tolmácsolatokban felduzzasztotta a birtokos jelzői szerepű névmások számát, szemben az eredeti munkákkal, melyekben azok aránya az előbeszédhez közelítve sokkal kisebb (vö. Korompay 1992, 348; G. Varga 1992, 461). A Tékozló fiú példázatának fordításait vizsgálva arra voltam kíváncsi, hogy miként változik az explicit és implicit formák aránya az idő előrehaladtával ennek az idegen – latin vagy görög – forrású szövegnek a magyar tolmácsolataiban, hogy milyen irányú elmozdulások figyelhetők meg, és ezeknek mi lehet a hátterében.

Tizenegy önálló fordítást vizsgáltam meg a MünchK.-tól Torkos András 1734-es munkájáig. Versenként haladva összegyűjtöttem a latin és görög forrásszövegekben fellelhető összes birtokos névmásos szerkezetet, és összevetettem a magyar fordításukkal. Begyűjtöttem azokat az explicit és implicit alakokat is, amelyek a magyar munkákban ezeken felül bukkantak elő. Az adatokat táblázatba szedtem. Alább ennek az eredményeit láthatjuk majd összefoglalva az 1. sz. táblázatban, azt követően pedig az 1. sz. grafikonon érzékeltetem a mozgásokat. Pusztán az összesített adatok, százalékarányok és a grafikus ábrázolás által természetesen nem lehet a vizsgált jelenségről árnyaltabb képet adni. Ehhez szükség van arra, hogy a konkrét eseteket közelebbről is megismerjük. Arra nem vállalkozom, hogy az összes előfordulás egyedi feldolgozását e dolgozat keretein belül be is mutassam, a legtipikusabb helyzeteket azonban mindenképpen érdemesnek tartom néhány példán demonstrálni.

Az 1. és 2. személyű névmási birtokos jelzőt általában akkor kell/ szokás kitenni, ha általa külön hangsúlyozni akarjuk a birtokost, vagy a birtokos és birtok közti relációt, ha réma szerepben van, vagy a szerkezet érzelmileg telített. A példázatban több helyen épp ezen okoknál fogva indokolt az explicit forma alkalmazása, s ezért a névmás egyáltalán nem, vagy alig néhány fordításból hiányzik. A legjellemzőbb helyzet az, amikor valamilyen oknál fogva fontos az összetartozás hangsúlyozása. Sorozatosan megjelenik például a fiatalabb fiú rokoni viszonyának nyomatékosításánál (felső indexben a bibliavers számát adom meg): mikor nyomorúságában hazatérését fontolgatja: *πρὸς τὸν πατέρα μου ~ ad patrem meum*¹⁸ → TorkosUT.: elmegyek az én atyámhoz; mikor elismeri a fiúságra való méltatlanságát: *υἱός*

σου ~ *filius tuus*^{19, 21} → Káldi: már nem vagyok méltó hogy *te fiadnak* hivattassam, de TorkosUT.: *fiadnak*; mikor az atya jelezni kívánja a fia teljes rehabilitációját: ὁ υἱός μου ~ *filius meus*²⁴ → Káldi: Mert ez az *én fiam* meghólt vala, és meg-elevenedett; amikor az idősebb fiú megtagadja öccsét: ὁ υἱός σου ~ *filius tuus*³⁰ → TorkosUT.: *a' te fiad* megjött (az én öcsém helyett); s mikor az atya éppen helyreigazítja őt: ὁ ἀδελφός σου ~ *frater tuus*³² → Káldi.: mert ez *a' te ötséd* meghólt vala, és meg-elevenedett. A 3. személyű névmás kitétele általában nem fölösleges azokban az esetekben, amelyeket az 1. és 2. személlyel kapcsolatban említettem, és még azokban a mondattani helyzetekben sem, melyeket Károly foglalt össze a történeti nyelvtanban (1995, 796). Némely versben az analitikus szerkesztésmódnak a fordításban való megtartását az is motiválhatta, hogy egyértelműbb legyen a birtokos kiléte, hogy elkülönüljön az alanyi és birtokos jelzői funkció: εἰς τοὺς ἀγροὺς αὐτοῦ ~ *in villam suam*¹⁵ → TorkosUT.: ki is elküldé őtet az ő mezejere; vagy még nyomatékosabban: FélegyháziUT.: ὀννὼν μεσζεire; πρὸς τοὺς δούλους αὐτοῦ ~ *ad servos suos*²² → TorkosUT.: Monda pedig az atya, az ő szolgáinak, de HeltUT. és Káldi: *szolgáinak*. Máskor a névmás egy több verssel korábban megnevezett birtokost azonosít: ὁ υἱός αὐτοῦ ~ *filius eius*²⁵ → FélegyháziUT.: Vala pedig az ő *fia* amaz öregbik az mezőn (itt a névmás új közlés szerepbe is került). Ismét más esetben hangsúlyozódik általa a birtokos személye, vagy maga a birtokviszony: πρὸς τὸν πατέρα ἑαυτοῦ ~ *ad patrem suum*²⁰ → TorkosUT.: Es felkelvén az ő atyához méne, de Káldi.: *atyához*; σου τὸν βίον ~ *substantiam suam*³⁰ → Káldi: az ő örökségét a' kurvákkal meg-eméftette, de JordK.: *yozagath*.

Más helyzetekben viszont az explicit formák nem feltétlenül szükségesek, és a többségi használatuk nagyobb valószínűséggel tudható be az eredeti szöveg hatásának (párosulva esetleg más tényezőkkel), mint az imént bemutatott szerepeknek: ὁ πατήρ σου ~ *pater tuus* → TorkosUT.: *a' te ötséd* megjött, és *a' te atyád* levágatta ama' hizlalt tulkot, de HeltUT. és Káldi: *az atyád*; ἐντολήν σου ~ *mandatum tuum*²⁹ → TorkosUT.: szolgállok tenéked, és *a' te parantsolatodat* soha által nem léptem, de KárBibl., Káldi és KomáromiBibl.: *a parantsolatodat*; μετὰ των φίλων μου ~ *cum amicis meis*²⁹ → TorkosUT.: egy gödölyét sem adtál nékem, hogy az *én barátimmal* vigadhatnam volna, de PestiNTTest. és Káldi: *barátimmal*; τὴν κοιλίαν αὐτοῦ ~ *ventrem suum*¹⁶ → KomáromiBibl.: kívánnya vala meg-tölteni az ő hasát, de HeltUT., Káldi és TorkosUT.: *a hasát*; ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ ~ *supra collum eius*²⁰ → TorkosUT.: megfutamodván az ő nyakára borula, de HeltUT. és Káldi: *a'*

*nyakára; εἰς τὴν χεῖρα αὐτοῦ ~ in manum eius*²² → TorkosUT.: gyűrűt is adjatok az ő kezére, de PestiNTest. és Káldi: *a' kezébe*. A példasort még folytathatnám, de úgy gondolom, ezek is kellően illusztrálják, hogy az eredeti szövegek explicit formáit számos esetben nyelvünk szabályainak megfelelően implicitre lehetett cserélni. Ezek a pontok azok, ahol az élő nyelv szokás leginkább utat törhetett magának a számos megtartó tényező – a fordítói hűség, a hagyomány, az iskolás gyakorlat stb. – ellenére.

Ismét más szituációval van dolgunk, amikor a birtokviszony csak a magyar szövegekben, vagy azok valamelyikében jelentkezik. Mivel itt nem áll fenn az eredeti szöveg kényszere, érdekes lesz megvizsgálni milyen megoldásokat választottak alkotóink. Az esetek jó részében az eredeti textusokban olyan grammatikai megoldást látunk, amely birtokviszonyként is értelmezhető. Ezek között vannak olyanok, ahol a fordításban az explicit forma alkalmazása a korábban már felvázolt okoknál fogva indokolt lehet: JordK., PestiNTest, MedgyesiPréd. (7): add-ki énnékem *a' jókból az én részemet*¹², de MünchK.: *a' iobol rēzēmèt; πάντα ~ omnibus*¹³ → JordK.: az yffyabbyk ffya egybe gyeytee mynd az *hw' reezeeth; stolam primam*²² → KárBibl.: hozzátoc elő amaz *én fő öltöző ruhámat; ó πατήρ ~ pater*²² → nincs birtokviszony: MünchK.: Mōda ke· az *a'a o žolgainac*, → implicit forma: KomáromiBibl.: *az attya* (még PestiNTest., SylvUT., Káldi), → explicit alak: ÉrsK. (11): *az ew attya* (még JordK., HeltUT., FélegyháziUT., KárBibl.); *τῶν παίδων ~ de servis*²⁶ → nincs birtokviszony pl.: MünchK.: *hiua eggèt a' žolgac kōzžol*, → explicit alak: JordK.: *hw' zolgay kezzel*, SylvUT.: *az ũ žzolgāinak kōzžōle*. A legtöbb helyzetben azonban az analitikus szerkesztés nem feltétlenül indokolt: *τῷ πατρί ~ patri*¹² → nincs birtokviszony: HeltUT.: *monda az Atyánac* → implicit alak: MünchK.: *at'anac* (még ugyanígy az ÉrsK. (11), PestiNTest., Káldi, FélegyháziUT., KárBibl., MedgyesiPréd. (7), KomáromiBibl.) → analitikus forma: JordK.: *hw' attyanak* (még SylvUT., TorkosUT.); *ὁ νεώτερος υἱὸς ~ adolescentior filius*¹³ → nincs birtokviszony: MünchK.: *az ifiab fiu èlèrèdet žarandoclani*, → implicit: JordK.: *yffyabbyk fya* (hasonlóan ÉrsK. (11), Káldi, FélegyháziUT.), → explicit: KárBibl.: *az ő iffiabbic fia; τὸν βίον ~ substantiam*¹³ → nincs birtokviszony: JordK.: *el oztha hw'nekyk az yozagot*, → implicit: ÉrsK. (12): *yozagat*, HeltUT.: *marháiat*, → explicit: SylvUT.: *az ũ ileit* stb. Olyan esetek is vannak – a megszólítások –, ahol a magyar szövegekben kizárólagosan implicit formák jelentkeztek, ennek oka pedig elsősorban az lehet, hogy az explicit alakok leginkább csak az érzelmileg erősen telített megszólításokban szerepelnek

(lásd ÓMS. *O en efes urodū*; vö. Balázs Judit é. n.): Πάτερ ~ *Pater*^{12, 18, 21} → a többségnél *Atyám*, de MünchK.: *at'a*; Τέκνον ~ *Fili*³¹ → *Fiam*.

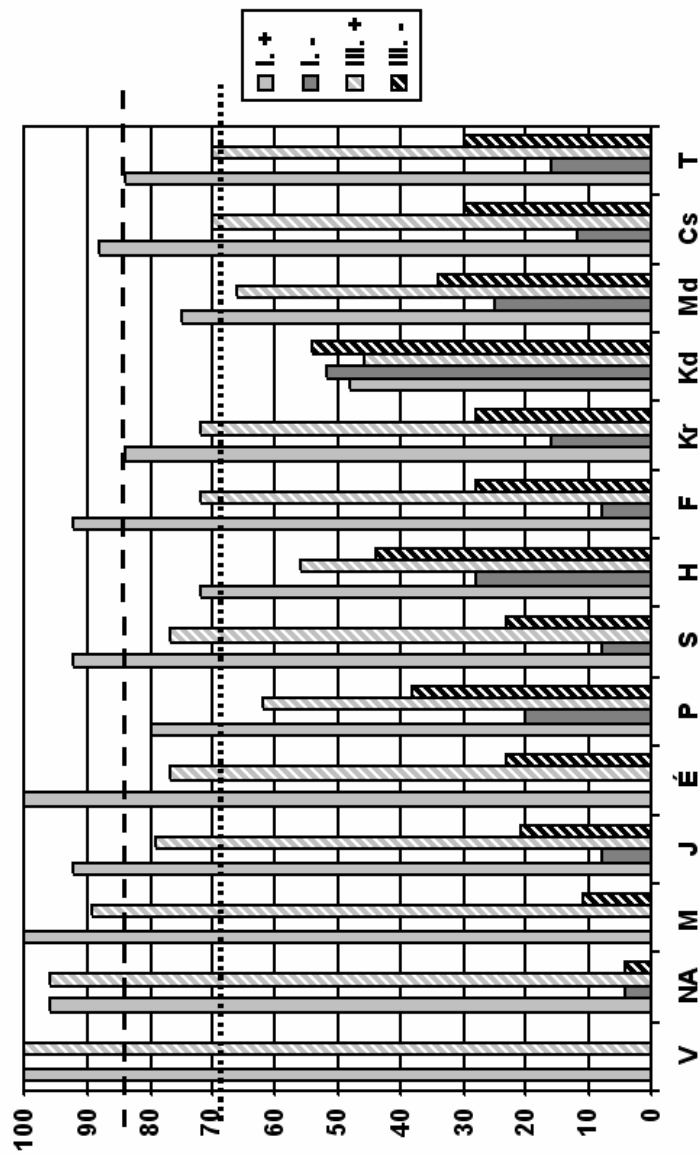
Ezek után nézzük az összesített adatokat! A táblázat I. részében azok a helyek vannak összesítve, ahol a forrásban explicit forma van, a II. részében a forrásokban nem szereplő explicit vagy implicit alakok adatai vannak feltüntetve, a III. részében az I. és II. adatait összesítem („Σ” – a számszerű adatok, „%” – százalékos adatok, „+” – névmási birt. jelző megléte, „-” – névmási birt. jelző hiánya; a rövidítések (M, J stb.) feloldása az irodalomjegyzékben található).

I. sz. táblázat

	Vulgata		NA	M	J	É	P	S	H	F	Kr	Kd	Md	Cs	T	+	-
	+	25	23	25	23	24	20	23	18	23	21	12	3	22	21	235	
I.	Σ	-	0	1	0	2	0	5	7	2	4	13	1	3	4		43
	%	+	100	96	100	92	100	80	92	92	84	48	75	88	84	84	
		-	0	4	0	8	0	20	8	28	8	16	52	25	12	16	16
	Σ	+	0	0	0	7	3	1	4	1	5	0	1	0	1	24	
		-	0	0	3	6	8	8	6	7	5	9	1	6	5		71
II.	Σ	+	0	0	20	57	27	11	38	12	11	36	0	50	0	14	25
	%	-	0	0	80	43	73	89	62	88	89	64	100	50	100	86	75
	Σ	+	25	23	25	30	27	21	27	19	24	26	12	4	22	22	259
		-	0	1	3	8	8	13	8	14	9	10	22	2	9	9	114
III.	Σ	+	100	96	89	79	77	62	77	72	72	46	66	70	70	69	
	%	-	0	4	11	21	23	38	23	44	28	54	34	30	30		31

1. sz. grafikon

(a szaggatott és pontozott vonal a névmási birt. jelzős szerkezeteknek az I. és III. részben levő átlagait mutatja, *+ és *- az 1. sz. táblázat III. részének adatain alapul)

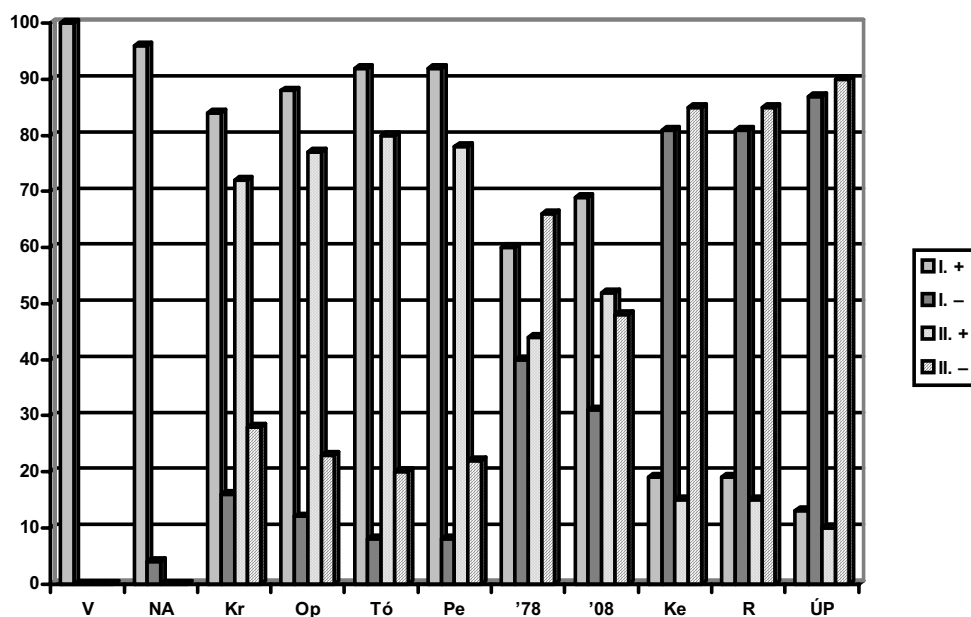
Az előbbi táblázat és grafikon adatainak elemzése sok érdekes eredménnyel szolgál. Amennyiben például az egyes munkák összesített százalékos arányait összevetjük az átlagos százalékaránnyal, szembetűnik, hogy: a) a kódexekben az átlagot magasan túlszárnyalja, és a forrásszövegek arányaihoz közeli a névmásos birtokos szerkezetek mutatója; b) a későbbi fordításokban az analitikus megoldások aránya folyamatosan csökken (Pesti, Heltai, Káldi); c) viszont e csökkenési tendencia nem egyenletes (Sylvester, Félegyházi, Károlyi, Komáromi Csipkés, Torkos). A kódexek viselkedése nem meglepő, ha figyelembe vesszük az akkoriban elterjedt szentírás-fordítási gyakorlatot (vö. Balázs János 1987, 155–67), mely a szöveg szentségéből, a magyar és latin nyelv eltérő presztízséből stb. is táplálkozott, vagy ha a magyar szövegalkotási gyakorlatnak a latinon való nevelkedésére gondolunk. A kódexek korában a latin szerkezetek magyar mintái egyfajta sablonkészletként éltek az írástudók körében, és használatuk a megfelelő latin kifejezések fordítására szinte kötelező volt (vö. Horváth 1931, 261–264; Szabó 1998, 44). Nem véletlen tehát, hogy ezek nyomán a vizsgált kódexek szövegében a személyes névmások birtokos jelzői használata ennyire nagy mértékű volt. Némileg meglepő viszont, hogy számos későbbi fordításban a kódexekét megközelítően magas a névmásos szerkezetek aránya. Természetesen magyarázhatjuk ezt is a szöveghűséggel, amely szakrális szövegről lévén szó követelményként állhatott a fordítók előtt. Véleményem szerint azonban legalább ilyen hatással bírt az az irodalmi-fordítási hagyomány, mely az idegen (elsősorban latin) szövegek magyarításának százados gyakorlata során beivódott a literátusok nyelvezetébe, és amely az idegen mintájú nyelvtani megoldásokat konzerválta, a szent szövegek átültetésében használatukat előmozdította. Ennek hatása alatt ezeket a megoldásokat az ilyen szövegekhez hozzáillőnek vélhették, alkalmazásukat bizonyos mértékig normakövetelményként foghatták fel. Egy ilyen széles körben ismert és a különböző egyházi szertatások alkalmával egészében vagy részleteiben sűrűn felolvasott, elmondott példázatnál, amelynek szóbeli változata az írottnál jóval korábban létrejött, és terjedt, számolnunk kell továbbá a szóbeli hagyományozódás során kialakult és többé-kevésbé rögzült szövegvariánsok „kényszerítő” hatásával is. E hagyomány szintén az élő nyelvszokással ellentétben hathatott, megőrizve ezeket a redundáns szerkezeteket (jól példázzák ezt a Miatyánk szövegében máig megőrződött analitikus formák: *mi atyánk, te neved, te országod, te akaratom, mi vétkeinket*).

Idővel azonban a literátusi réteg csoportnyelve közeledett a mindennapi nyelvhasználathoz, s az által megtermékenyítve benne fokozatosan visszaszorult az idegen mintájú grammatikai formák alkalmazása (vö. Tarnai 1984, 230–242). Ennek jele lehet, hogy Pesti, Heltai és Káldi szövegében elmaradoznak az explicit névmásos szerkezetek, és helyükbe mindinkább az implicit formák lépnek, főként azokon a helyeken, ahol a névmás nem lát el sajátos funkciót.

A képet némileg módosítják a táblázat II. részének adatai, melyben a forrásnyelvi szövegben nem szereplő elemeket összesítettem. Az adatok alapján egyrészt az látszik, hogy bizonyos szerzőknél itt is nagyobb számban akad analitikus szerkezet (lásd JordK., ÉrsK., Sylvester és Károlyi), vagyis az idegen grammatikai minta használata, mintha bizonyos fokig automatikussá vált volna náluk, akkor is alkalmazták, mikor azt az eredeti forma nem indokolta (természetesen leszámítva azokat a helyeket, ahol a névmás nyomatékosít stb.). De az is megfigyelhető, hogy ugyanezeknél a munkáknál az implicit formák száma egyenlő vagy nagyobb az explicitekénél, a többi szövegnél pedig alig akad explicit alak. Amikor aztán az I. és II. rész adatait egymásra vetítettem a III. részben, kiderült, hogy a II.-ban összefoglalt jelenségkör adatai összességében minden fordításban 10–16 %-os elmozdulást idéztek elő a szintetikus szerkesztés javára, az I.-ben láttottakhoz képest. A grafikonról ugyanakkor azt olvashatjuk le, hogy mindez a szövegek egymáshoz és az átlaghoz mért arányait a kétféle forma használata vonatkozásában lényegesen nem módosította, csupán két munkánál láthatunk nagyobb változást, az ÉrsK.-nél (23%-ost), és Komárominál (18%-ost).

Ezzel tulajdonképpen le is zárhatnám vizsgálódásomat, időközben azonban kíváncsi lettem, hogyan alakult a jelenség sorsa a továbbiakban. Nem kívánva ugyanakkor teljesen elszakadni a vizsgált időszaktól, a birtokviszony kifejezésének eme eszközeit Károlyi és Káldi műveinek újabb kiadásában és revízióiban követtem végig egészen napjainkig. Azt feltételeztem ugyanis, hogy e munkák alkotóit a nagy tekintélyű elődök szövegén elvégezett javításokra nagyrészt az élő nyelvszokás, illetve annak az időközben végbement változása indította. Hozzájuk vettem még, mintegy kontrollcsoportként és a mai végpontként az új katolikus és az új protestáns fordítást. Az összevetés a következő összesített eredményeket adta (a táblázat I. része azokat a helyeket mutatja, ahol a forrásokban explicit forma volt, a II. része pedig a csak a magyar szövegekben megjelenő analitikus vagy szintetikus alakokat):

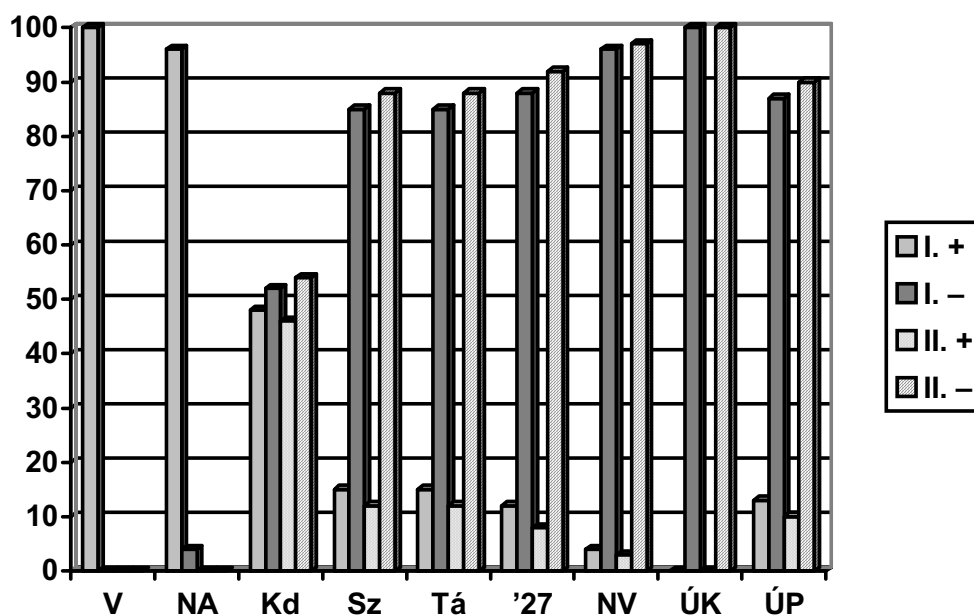
**2. sz. a Károlyi-revíziók és újabb kiadások százalékarányait
összehasonlító grafikon**
(a forrásokkal és az új protestáns fordítással együtt):

2. sz. a reviziókat és kontrollfordításokat áttekintő táblázat

		Kr			Op	Tó	Pe	'78	'08	Ke	R	Kd	Sz	Tá	'27	NV	ÜK	ÚP
I.		+	21	23	24	24	24	15	18	5	5	12	4	4	3	1	0	3
	Σ	-	4	3	2	2	2	10	8	21	21	13	21	21	23	24	24	21
		+	84	88	92	92	92	60	69	19	19	48	15	15	12	4	0	13
	%	-	16	12	8	8	8	40	31	81	81	52	85	85	88	96	100	87
II.		+	26	28	29	29	29	16	19	5	5	12	4	4	3	1	0	3
	Σ	-	10	8	7	8	8	20	17	29	30	22	31	31	33	33	31	28
		+	72	77	80	78	78	44	52	15	15	46	12	12	8	3	0	10
	%	-	28	23	20	22	22	66	48	85	85	54	88	88	92	97	100	90

3. sz. a Káldi-revíziók százalékarányait összehasonlító ábra
(a forrásokkal és az új katolikus fordítással együtt):

A fenti táblázatból és az ábrákból szintén kiolvasható néhány érdekes tendencia: a) az újabb kiadások ragaszkodtak a Vizsolyi Biblia megoldásaihoz, sőt az analitikus szerkezetek alkalmazásának területén azt még túl is szárnyalták, b) a revíziókban viszont ezen szerkezetek aránya erősen csökkent, c) e téren azonban különbség mutatkozik a Károli- és Káldi-revíziók között, mégpedig az utóbbiaknál a névmásos szerkezetek nagyobb mértékben szorultak vissza, és csökkenésük korábban kezdődött. A Károlyi-féle biblia újabb kiadásainak említett sajátossága természetesnek vehető, ha meggondoljuk, hogy ezek általában nem törekedtek nagyobb változtatásokra. Viszont hogy e szerkezetek alkalmazása terén az eredeti szövegüket felülmúlták, valószínűleg annak tudható be, hogy az idegen forrásszövegtől még Károlyiéknál is kevésbé mertek eltérni. A revíziók viselkedése is természet-szerű, hiszen ezek létrejöttének egyik fő oka épp az, hogy a nagy tekintélyű Bibliák korszerűbb nyelvezetben álljanak az olvasók elé. Az egyes előfordu-

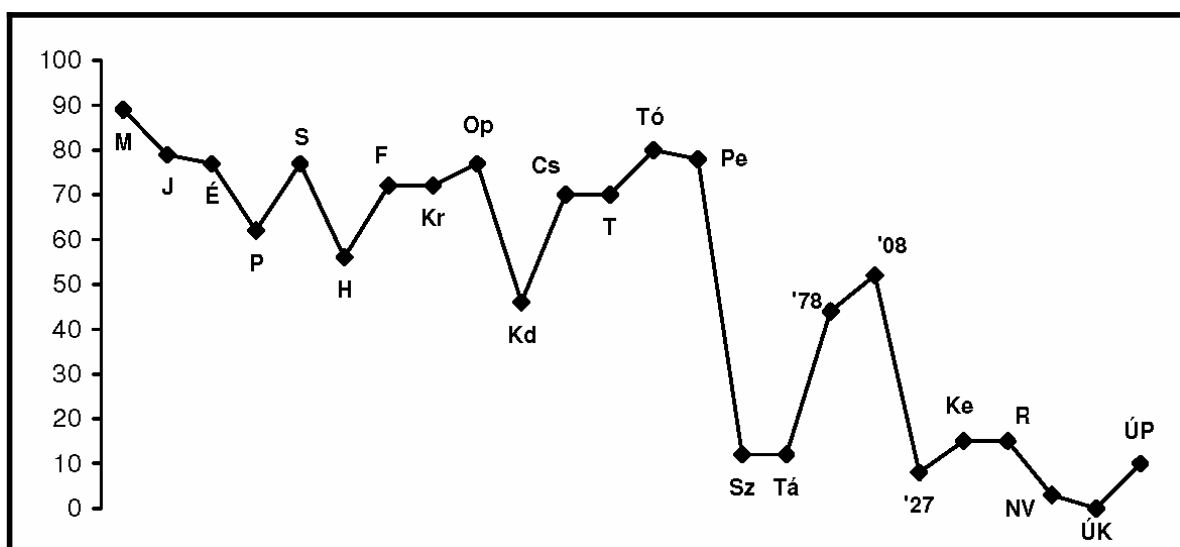
lások tételes összehasonlítása azt mutatta, hogy a legnagyobb elmozdulások a szintetikus forma alkalmazása felé épp azokon a helyeken történtek, amelyekben a névmás nem játszott különleges funkciót, az explicit alakok pedig legkevésbé ott cserélődtek le implicitre, ahol a névmások nyomatékosító szerepet kaptak, főként a korábban bemutatott rokoni viszonyok hangsúlyozásánál. Jól látható viszont a két revíziócsoporthoz – katolikus és protestáns – eléggé jelentős eltérése a vizsgált jelenséggel kapcsolatban. A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek aránya, mint látjuk, előbbieknél max. 15 százalék volt, és időben előrehaladva az arány folyamatosan csökkent, az utóbbiaknál ezzel szemben a csökkenési tendencia ellenére sem lett kisebb a mutató 19 százaléknál, a maximumérték pedig 69 százalék volt. A még teljesebb kép érdekében tovább kell bontanunk a munkákat 19. (ide számítom a 1908-as Károlyi-revíziót is) és 20. századiakra. Markáns különbség ugyanis a két csoport között a 19. században volt. Ha figyelembe vesszük, hogy e revideált szövegek nagyjából azonos korszakot ölelnek fel, sőt az egyes művek közel azonos időben születtek, és hogy a nyelvi fejlődés iránya az explicit formák csökkenése felé mutat (lásd a kontroll-fordítások mutatóit), akkor azt kell feltételeznünk, hogy a Káldi-revíziók közelebb állnak koruk élő nyelvállapotához, mint e Károlyi-átdolgozások. A kérdés most tehát az, mi állhat ez utóbbiak konzervatívabb viselkedése mögött. Több tényező is közrejátszhatott ebben. Elsőként a Vizsolyi Biblia óriási tekintélye, amely napjainkig erősen konzerváló, az újításnak ellenálló hatással bír. Ehhez hozzájárul és erősíti a kötöttséget a Károlyi-biblia szövegének köztudatba való rögződése, amely annyira erős, hogy a biblia szövege sokak számára még ma is a Károlyi-fordítás szövegével azonos, s ennek eredményeképpen minden modernizálás a hívő közönség nagyfokú ellenállásába ütközik. Jellemző például, hogy amikor elkészült a Vizsolyi Biblia 1938-as revíziója, a változtatások miatt az egyik bíráló így kiáltott fel: „Ma már nincs Károli Bibliánk. Ami van: az senki Bibliája. Szomorú lenne, ha egyházunk akár szükségből, akár szánalomból vagy kényelemből adoptálná ezt az apátlan-anyátlan árvát” (id. Bottyán 1982, 130–131). Ráadásul bármennyit is foglalkoztak vele, mindmáig nem sikerült megtalálni az arany középutat megőrzés és megújítás között (vö. Bárczi 1975, 752–754; Ruzsiczky 1976, 7–24, B. Lőrinczy 1978, 390–398). Mindezen tendenciák, sőt akár egyéb tényezők is, együtt eredményezhették a 19. századi protestáns revíziókon belül a vizsgált nyelvi jelenséggel kapcsolatban tapasztalt konzervativizmust. A Káldi-revíziók viselkedése mögött természetesen szintén ott állt az előd

tekintélye, de ez nem volt olyan nagy súlyú, mint a Vizsolyi Bibliáé, szövege sem rögződött a köztudatban annyira, hogy akadálya lett volna bármiféle változtatásnak. Ráadásul Káldi szövegében már eleve az implicit formák voltak többségben, ami akár ösztönzőleg is hathatott a követőkre, de semmiképpen sem gátlólag.

A 20. században a két csoport közti különbség minimálissá vált, bár végig fennmaradt, sőt az új protestáns és új katolikus fordítás között is tetten érhető. A máig megmaradó analitikus formákat egyenként számbavéve kiderül, hogy a névmás pontosan azokban a helyzetekben nem törlődött, ahol az apa-fiú, öcs-báty viszonyt nyomatékosítja, s emellett a példázat kiemelt pontján vagy fordulópontján szerepel: Biblia 1975: mert ez az *én fiam* meghalt és feltámadott, elveszett és megtaláltatott²⁴; ez a *te testvéred* meghalt és feltámadott, elveszett és megtaláltatott³² (e mondatok a példázat két részének zárómondatai, a legfőbb mondanivalójának summázatai); KecskeméthyÚT. és Biblia 1927: Az ő nagyobbik *fia* pedig a mezőn volt (ez a második részt bevezető mondat).

Adós maradtam még azokkal az esetekkel, ahol az eredetiben nem is volt birtokviszony. Ezeknél analitikus szerkesztés csak a Vizsolyi Biblia korai kiadásában jelenik meg, a revíziókban azonban – az 1878-as és 1908-as Károlyi-átdolgozások 1-1 adatát leszámítva – egyszer sem, s e téren lényegében nincs különbség a két felekezet alkotói között. Vagyis ahol az eredeti forrás nem támogatta az explicit formát, ott azokat Károlyi szövegének javítói már a 19. században is sorra implicitre cserélték, ez pedig mintha azt mutatná, hogy a Vizsolyi Biblia szövegének megtartó erejét a forrásoknak is támogatniuk kellett ahhoz, hogy egy adott analitikus szerkezet a revízióban tovább éljen.

Az alábbi grafikon összefoglalóan ábrázolja a példázat szövegében előforduló személyes névmási birtokos jelzők arányát a kezdetektől napjainkig. Jól nyomon követhető rajta azok folyamatos csökkenése a megfigyelt ingadozásokkal együtt.

Összegzés. A személyes névmási birtokos jelzők használatában az alábbi tendenciákat figyelhettük meg. A vizsgált korszak szövegeire általában véve jellemző volt az explicit formák nagyarányú alkalmazása, és az idegen analitikus formák analitikussal való fordítása. Az idő előrehaladtával ugyanakkor mindegyik munkában kezdték felcserélni az explicit alakokat implicittel, e téren azonban, bár a névmásos szerkezetek fokozatos csökkenése jól kivehető, erős ingadozás mutatkozik az egyes textusok között. A korszakot követően a szintetikus formák aránya mindinkább növekedett egészen a kizárólagosságig. Különbség van viszont a Károlyi-és Káldi-revíziók között, mert előbbieken a növekedés üteme lassúbb volt, és az abszolút használatot nem is érte el. A 20. századra explicit formák már csak elvétve jelentkeztek, sőt el is tűntek (lásd ÚK). Eltért e fejlődésvonaltól a forrásokban nem szereplő birtokviszonyok kifejezése, tudniillik ezeknél az impliciték aránya már korszakunkban legalább egyenlő, de legtöbbször nagyobb volt az explicitéknél. Az átdolgozásokban pedig analitikus szerkesztéssel már csak elvétve találkoztunk, és ezen a téren a két revíziócsoporthoz sincs különbség.

E vizsgálat – lévén egyetlen bibliai példázat rövid szövegére szorított – a jelenség kutatási lehetőségeit nem merítette ki, megállapításai, eredményei is elsősorban e példázat szövegeire érvényesek. Általánosabb érvényű megállapítások csakis további kutatások elvégzése után születhetnének, melyeknek több iránya lehetséges: megvizsgálni más jellegű, műfajú, stílusú bibliai szövegeket; megnézni a korszakot követő önálló fordításokat, illetve a korszak egyes fordítóinak más – nem szentírási – tolmácsolatait, valamint eredeti magyar szövegeit stb.

HIVATKOZÁSOK

- Nestle–Aland, NA = *Novum Testamentum Graece*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1991.
- Vulgata, V. = *Biblia Sacra. Iuxta Vulgata versionem*. Rec. Robertus Weber, Stuttgart, 1975.
- MünchK., M. = *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Szerk.: Nyíri Antal, Budapest, 1971, 299–300.
- JordK., J. = *Jordánszky-kódex*. [1516–1519]. Hasonmás: Budapest, 1984, illetve RMNy. V. 581–583.
- ÉrsK., É = *Érsekújvári Kódex* [1529–1531]. Kiad.: Volf György, Budapest, 1888. (Nytár. IX. 11–13.)
- PestiNTest., P = *Nouum Testamentum*. Ford.: Pesti Gábor, Bécs, 1536. Új kiadás: gond. Szilágyi Áron, Budapest, 1896, 156–159.
- SylvUT., S = *Vy Testamentū magar íelwen*. Ford.: Sylvester János, Sárvár-Újsziget, 1541. Faksimile: gond. Varjas Béla. Budapest, 1960.
- HeltUT., H = *A JESVS Christvsnak wy testamentoma*. Ford.: Heltai Gáspár és munkatársai, Kolozsvár, 1562, RMNy. 186.
- FélegyháziUT., F = *Az mi VRONC Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma*. Ford.: Félegyházi Tamás, Debrecen, 1586.
- KárBibl., Kr = *Szent Biblia*. Ford.: Károlyi Gáspár és munkatársai, Vizsoly, 1590. Faksimile: gond. Szántó Tibor, Budapest, 1981.
- Oppenheimi, Op = *Szent Biblia*. Ford.: Károli Gáspár. Második kiadás. Igazgatta: Szenci Molnár Albert, Oppenheim, 1612.
- Káldi, Kd = *Szent Biblia*. Ford.: Káldi György, Bécs, 1626. Faksimile: Budapest, 2002.
- MedgyesiPréd., Md = Medgyesi Pál: *Ketseg torkabol kihatlo lelkek*. Sárospatak, 1658, 7.
- KomáromiBibl., Cs = *Magyar Biblia*. Ford.: Komáromi Csipkés György, Megjelent: Leyden, 1718. Faksimile: gond. Ötvös László, Debrecen, 2000.
- TótfalusiBibl., Tó = *Szent Biblia*. Ford.: Károli Gáspár, Kinyomtatta: M. Tótfalusi Kis Miklós, Amszterdam, 1685; faksimile, Budapest, 1989.
- TorkosUT., T = *A' mi urunk Jésus Kristusnak Uj Testamentoma...* Ford.: Torkos András, Wittemberg, 1736.
- PetheBibl., Pe = *Szent Biblia*. Ford.: Károli Gáspár, kinyomtatta: Pethe Ferenc, Utrecht, 1794.

- SzepesyÚSz., Sz = *Szent Írás, vagyis az Új Szövetségnek Szent Könyvei*. Ford.: Káldi György, átdolgozták: Szepesy Ignátz felügyelete alatt. Pozsony, 1834.
- TárkányiÚSz., Tá = *Az Új Szövetség szent könyvei*. Ford.: Káldi György, átdolgozta: Tárkányi B. József, Eger, 1865.
- Biblia 1878, '78. = *Új Testamentom*. Ford. Károli Gáspár. Átdolgozta: Győry Vilmos, Menyhárt János, Filó Lajos. Kiadja: A Brit és Külföldi Biblia-Társulat Budapest, 1878.
- Biblia1908, '08. = *Új Testamentom*. Ford.: Károli Gáspár. Kiadja: A Brit és Külföldi Biblia-Társulat. Budapest, 1915 (az 1908-as változatlan újabb kiadása).
- Biblia1927, '27. = *Újszövetségi Szentírás*. Ford.: Káldi György, átdolgozta: a Szent István-Társulat Szentírás bizottsága. I. kötet. Budapest, 1927.
- KecskeméthyÚT., Ke = *Új Testamentom*. Ford.: Kecskeméthy István, Budapest, 1939.
- RavaszÚsz., R = *Az Újszövetség*. Ford.: Ravasz László, Ligonier, Pennsylvania, U.S.A. 1971.
- Biblia1973., ÚK = *A Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, Budapest, 1973.
- Biblia1975., ÚP = *Biblia*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1975.
- NeoVulg., NV = *Ó- és Újszövetségi Szentírás*. A Káldi féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest, 1997.
- HB. = Halotti Beszéd, *Magyar Nyelv* 86 (1982) 125.
- ÓMS. = Ómagyar Mária-síralom, *Magyar Nyelv* 86 (1982) 126–127.

* * *

- Balázs János 1987: *Hermész nyomában*, Budapest, 155–167.
- Balázs Judit é. n. *Megszólításformák ómagyar szövegekben*,
[<http://nevarchivum.klte.hu/nevarchivum/konyvtar/szemelynev/konyvek/balazs.doc>]
- Bárczi Géza 1975: A biblia új, teljes magyar fordítása, *Vigilia* 40, 752–754.
- Bottyán János 1982: *A magyar biblia évszázadai*, Budapest.

- S. Hámori Antónia 1995: A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai.
- Horváth János 1931: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest. Faksimile: Budapest, 1988.
- Károly Sándor 1995: A birtokos jelzői szerepű 3. személyű névmás anaforikus használata, in Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai.
- Korompay Klára 1992: A névmási birtokos jelző szerepe. Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai.
- B. Lőrinczy Éva 1978: Az új magyar protestáns bibliafordításról, *Magyar Nyelv* **74**, 390–398.
- Ruzsiczky Éva 1976. A nyelvi lektor munkájáról, *Magyar Nyelvőr* **100**, 7–24.
- Sziksainé Nagy Irma 1999: *Leíró magyar szövegtan*, Budapest.
- Szabó Zoltán 1998: *A magyar szépírói stílus történetének főirányai*, Budapest, Corvina.
- Tarnai Andor 1984: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1992. A birtokos jelzői szerepű személyes névmások, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai.

A KÖZÉPANGOL *AND*

FODOR ALEXANDRA

1. Bevezetés

“*if she sey so hirself, than woll I beleve hit*” ‘ha ő maga ilyet mond, akkor én elhiszem azt’ (CMMALORY), “*and we have nede, we woll sende to you for succour*” ‘ha szükséges, akkor majd küldünk értetek segítségért’ (CMMALORY) – ezt a két mondatot két különböző kötőszó vezeti be. Látszólag két különböző funkciót is töltenek be: míg az első egy alárendelő, a második egy mellérendelő mondatnak tűnhet – a kötőszók szokásos használatát feltételezve. A mondatok, ezzel szemben, azonos típusba tartoznak: mindkettő feltételes mondat. Az egyedüli különbség az alárendelő kötőszóban rejlik: *if* és *and* (eredeti jelentésükben ‘ha’ és ‘és’, itt viszont mindkettő ‘ha’).

Kutatásomban megvizsgálom a közé pangol (ME) prózai szövegekben azt a jelenséget, amikor az *and* ‘*if*’ szerepet tölt be, vagyis alárendelő kötőszóként jelenik meg. Legfőbb célom ezzel az, hogy bebizonyítsam: *and*, mint alárendelő kötőszó egyáltalán nem volt ritka jelenség, és éppen ezért nem is szabad megfélekezniük róla, amikor a feltételes mellékmondatokat vizsgáljuk az időszakban. A célom eléréséhez, hogy minél pontosabb eredményeket kapjak, a periódust tovább osztottam “részperiódusokra”: ME1, ME2, ME3 és ME4 néven – a Helsinki Corpusszal megegyezően. Az *and* mellett az *if*-es mondatokat is megvizsgálom és összevetem a kapott eredményeket. A vizsgálat során megpróbálom behatárolni azt a területet, valamint részperiódust, amikor az *and*-feltételes mondatok a legnagyobb arányban fordultak elő a prózai szövegekben.

A kutatásom fő eszközei a Penn-Helsinki Corpus és a Linguistic Atlas of Late Medieval English (LALME).

2. Korábbi kutatások

Óangol szótárak (Sweet 1963; Clark Hall 1898, 1962; Bosworth–Toller 1955) az *and*-et csak mellérendelő kötőszó használatában említik; ez azt sugallja, hogy az óangolban az *and* nem volt ismeretes alárendelő kötőszóként. Mindazonáltal felfedezhető egy kombináció, a *gelīce and...*, amely a ‘like as if’ (= mintha) jelentéssel bírt – ezt már egyfajta előretekinésnek is vehetjük a későbbi alárendelő kötőszó szerepére. A *Dictionary of Old English*

(DOE) CD-ROM változata ennek egy variációját jegyzi: *gelic...and*, szintén ‘as if’ (=mintha) jelentésben, mint például:

Or 2 8.52.2: *him Gallie wæron æfterfylgende op hie ealle þærbinnan wæron: gelice & mon mæd mawe, hie wæron þa burg hergende & sleande buton ælcra ware.*

‘Galliusék addig üldözték őt, amíg mind be nem jutottak: ahogyan az ember a rétet kaszálja, úgy rombolták le a várost és gyilkoltak le mindenkit a városon kívül is.’

Az óangol szótárakkal ellentétben a *Middle English Dictionary* (közéangol szótár) már megemlíti az *and*-et az egyéb lehetséges írásmódjaival együtt mint feltételes mondatokban alárendelő kötőszó. Az előfordulási aránya azonban nem volt túl magas. Végül, de nem utolsó sorban az *Oxford English Dictionary* is foglalkozik az *and*-del mind a mellé-, mind az alárendelő szerepében. Az alárendelő használata feltehetőleg germán eredetű, egészen pontosan az ó-skandináv *enda*-ra vezethető vissza. Ami pedig a jelentését illeti, a szótár a következőket sorolja föl:

1. a. ha (if); ‘feltéve, hogy/ha’;
b. az *if* jelentéserősítő szerepben állhat rögtön az *and* után: ‘and if,’ ‘an’ if’;
2. megengedő: ‘még akkor is, ha’;
- † 3. ‘mintha’ (Régies).
- † 4. *függő kérdésben*: ‘ha, vajon’ (Régies, dialektusban előforduló).

A szótárak mellett néhány tanulmánnyal is találkozhatunk, melyek foglalkoznak az *and* ‘if’ jelentésével is; az *and* mintegy az *if* lehetséges variációjaként szerepel. Mitchell (1985:§3668.) említi meg először az *and*-et, mint az *if* helyett használt feltételes mondatokat bevezető kötőszót. Ám Mitchell az *and* legelső előfordulási időpontját az 1250-es évek környékére keltezi. Fischer (1992: 348) az összes lehetséges közéangol feltételes kötőszó bemutatása után utal az *and* későbbi csatlakozására ehhez a listához, a mellérendelő kötőszóból továbbfejlődve. A korai modern angol periódusát vizsgálva Rissanen (1999: 281) rámutatott az *and* (vagy *an*) feltételes használatának fokozatos elterjedésére a közéangolban és lehetséges hanyatlására a korai modern angolban. Egy általa bemutatott példa:

He shall go without his and [=even if] he were my brother.

([HC] Udall I.ii)

‘Nélküle kell elmennie még akkor is, ha az én bátyám.’

Curme (1931: 318-323) szintén említést tesz az *and*-ról ‘if’ jelentésében korábbi angolban és még néhány dialektusban a mai angolban (sajnos nem ad pontos magyarázatot arra, hogy mit ért egészen pontosan „korábbi angol” alatt).

An (=if) I could climb and lay my hand upon it, Then were I wealthier than a leash of kings. (Tennyson, Gareth and Lynette, 1.50)

‘Ha megmászhatom és rátehetem a kezem, akkor még a király csoportjánál is gazdagabb leszek.’

An (=if) you do that, we’re lost.

‘Ha azt megteszed, elveszünk.’

Klemola és Filppula (1992:310) mind a közép-, mind a korai modern angolban vizsgálta az *and* előfordulását feltételes mondatokban. Ők viszont csak azokat a szintaktikai konstrukciókat tárgyalták, amelyekben nem szerepelt ragozott ige, mint például a következő mondatban:

What is the Cat, a deuill? Then remember the prouerbe, aske his fellow if he be a theefe. All the matter reseth vpon the testiminy of deuils, and they not put to their oath. (Witches and Witchcraftes, 15, 1593).

‘Mi a Macska? Az ördög? Akkor ne feledd a mondást: tudd meg az emberétől, hogy egy gazember-e. Minden lényeges az ördög vallomásában rejlik, amennyiben nem tartják magukat esküjükhöz.’

Végül, de nem utolsósorban, Culpeper és Kytö (2000) is osztotta Rissanen véleményét (l. fentebb) amennyiben az *and*-feltételes mondatok száma először lecsökkent, majd használatuk folyamatosan halványodott a korai modern angol időszakában, míg teljesen eltűntek. Ennek az oka valószínűleg az lehet, hogy az *and* használata korlátozódott a mellérendelő

mondatokra. Így tehát a középfangol periódusa után mind az alárendelő, mind pedig a mellérendelő kötőszavak használata egyre inkább körülhatárolódott, korlátozódott: az *and* kötőszó egyre kevesebb helyen fordult elő alárendelő kötőszóként, egészen addig, amíg gyakorlatilag teljesen eltűnt.

3. *And* ‘if’ a Penn-Helsinki Corpus¹ fényében

3.1. Áttekintés

Mielőtt az átfogó elemzést megkezdtem volna, előbb megvizsgáltam, hogy a Penn-Helsinki Corpusban lévő összesen 55 szövegben egyáltalán előfordulnak-e feltételes mondatok. Amennyiben igen, úgy a következő kérdésekre kerestem a választ: (a) mennyi feltételes mondat van összesen, (b) ezekből mennyit vezet be az *if* kötőszó (vagy pedig valamelyik változata), és (c) hány feltételes mondatot vezet be az *and* (vagy pedig valamelyik változata)?

Ebből a vizsgálatból az derült ki, hogy az *and* mint feltételes mondatokat bevezető alárendelő kötőszó összesen 23 szövegben fordult elő az *if*-es mondatok mellett. Volt egy olyan szöveg is, ahol meglepő módon csak *and*-del bevezetett feltételes mondat (egyetlen egy) fordult elő, egy másik szövegben pedig az *and* és az *if* kombinációja szerepelt (vö. 2. OED C. 1. b.), lásd (5).

A Penn-Helsinki Corpus összesen 100 *and* feltételes mondatot tartalmaz. A következőkben szeretnék néhány reprezentatív példát felsorolni a korpusz mindegyik részperiódusából:

ME1: (1) **and** he walde gan to scrifte and bi-reusien ha and forleten ha a mare, þet crist almihti nule milcie for his muchele mildheortnesse...

‘ha elmegy gyónni és megbánja bűneit, és mindörökre felhagy velük, a mindenható Krisztus könyörületességéből megbocsájt neki’
(CMLAMBX1)

ME2: (2) **and** ye doþ þet ure lord hoot, so ye ofserueþ þane peni, þet is heueriche blisce

‘ha megteszed mindazt, amit az urad kíván, kiérdemled a pénnyt, ami mennyei boldogság’
(CMKENTSE)

¹ A Penn-Helsinki Corpus a Helsinki Corpus középfangol részének egy továbbfejlesztett formája. Az elemzéssel és egyéb leírással kapcsolatban javasolt a következő oldal meglátogatása: <http://www.ling.upenn.edu/hist-corpora/>.

ME3: (3) **and** þou haddest God, þen schuldest þou lacke synne
 ‘ha Isten veled van, nem leszel bűnös.’
 (CMCLOUD)

ME4: (4) **And** ye have nede, sende for us
 ‘ha szükséges, küldj értünk’
 (CMMALORY)

(5) But **and yf** he wolde haue comen hyther he myght haue ben here
 ‘de ha idejött volna, akkor itt lehetett volna’
 (CMREYNAR)

Mivel a korpuszban szereplő szövegek nem teljes szövegek, hanem csak részletek azokból, ezért a szöveg hosszúságára a szövegben előforduló szavak száma utalhat. Így a következő táblázatban a szubperiódusokra valamint az egyes középangol dialektusokra lebontva az elemzett szövegben előforduló szavak száma szerepel.

	ME1	ME2	ME3	ME4	Összesen
<i>Kenti</i>	4316	51.914	–	–	56.230
<i>Északi</i>	–	–	18.470	11.070	29.540
<i>Déli</i>	–	–	104.179	43.834	148.013
<i>Kelet-Midlandi</i>	130.804	45.035	207.831	178.972	562.642
<i>Nyugat-Midlandi</i>	116.802	–	81.092	162.152	360.046
Összesen	251.922	96.949	411.572	396.028	1.156.471

1. táblázat

3.2 Diatopikus és diachronikus variációk

A következőkben minden olyan szöveget számításba veszek, amelyekben mind az *and*, mind pedig az *if* szerepelt mint feltételes alárendelő kötőszó. Az elemzéseket diatopikus és diakronikus csoportosításokban is elvégzem, ezzel is minden apró részletre kitérve. Mivel a Penn-Helsinki Corpus által feldolgozott anyag – mind az egyes részperiódusokban, mind a dialektusokban – lényegesen kevesebb, mint például a Helsinki Corpusban, így esetleg meglepő eredményekkel találkozhatunk. Az elemzés három fő részre irányul: az első részben az *if*-fel bevezetett mellékmondatokat, a

második részben az *and*-feltételes mondatokat vizsgálom, majd a harmadik pontban összevetem a két kapott eredményt, valamint az egyes példák dialektikus megoszlását.

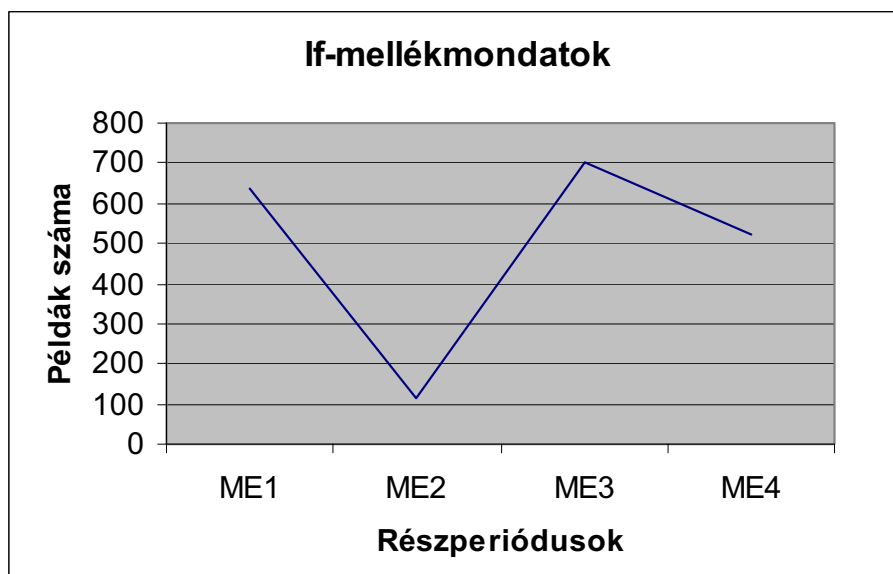
3.2.1. *If*

Az *if* kötőszót és összes írásbeli változatát (ife, iffe, hif, zif(e), zive, zihf, zief, yif(fe), gif(e), giffe, gief, þif, þiif, ef, zef(fe), zeve, zeif, zhef, yef(fe), yhef, gef, zuf)² megvizsgáltam az adott szövegekben. A 2-es táblázat, minden olyan szöveget tartalmaz, melyek az *and*-ot és az *if*-et is magukban foglalták, mint alárendelő kötőszó. A ME1 és ME2 részperiódus között felfedezhető hirtelen csökkenés a Corpus meglehetősen kis számú feldolgozott szövegének tudható be ME2-ben. Egy jelentős emelkedésnek köszönhetően ME3-ban éri el csúcspontját az *if* által bevezetett feltételes mondatok száma. Egy ismételt csökkenés figyelhető meg a ME4-ben.

² Az írásbeli különbségek az MED online verziójából származnak.

<i>Periódus / Dialektus</i>	<i>ME1</i>	<i>ME2</i>	<i>ME3</i>	<i>ME4</i>
<i>Kenti</i>	Ø	CMKENTSE: 11 CMAYENBI: 93	Ø	Ø
<i>Kelet- midlandi</i>	CMORM: 1 CMPETERB: 5 CMTRINIT: 90 CMVICES: 107	CMEARLPS: 13	CMASTRO: 4 CMBOETH: 3 CMCLOUD: 9 CMCTMELI: 58 CMCTPARS: 78 CMEQUATO: 7 CMMANDEV: 89 CMNTEST: 33 CMOTEST: 6 CMWYCSE: 132	CMAERL4: 32 CMCAPCHR: 20 CMCAPSER: 1 CMHILTON: 18 CMINNOCE: 0 CMJULNOR: 3 CMKEMPE: 7 CMMANDEV: 110 CMREYNAR: 0 CMREYNES: 26 CMVICES4: 16
<i>Nyugat- midlandi</i>	CMANCRIW: 209 CMLAMBX1: 126 CMHALI: 20 CMJULIA: 20 CMKATHE: 23 CMMARGA: 23 CMSAWLES: 12	Ø	CMBRUT3: 37 CMEDVERN: 49	CMMALORY: 25 CMMIRK: 5 CMSIEGE: 1
<i>Déli</i>	Ø	Ø	CMAERL3: 33 CMHORSES: 35 CMPOLYCH: 22 CMPURVEY: 55	CMGREGOR: 1 CMROYAL: 1
<i>Északi</i>	Ø	Ø	CMBENRUL: 50	CMROLLEP: 113 CMROLLTR: 52 CMGAYTRY: 13 CMTHORN: 15 CMEDTHOR: 60
<i>Összes</i>	635	117	700	519

2. táblázat: *if*

1. ábra

3.2.2. And

Mitchell megállapításával (vö. 1.2. rész) ellentétben a ME1-ben található egy feltételes mellékmondat, ahol az *and* legelőször szerepel alárendelő kötőszóként: *The Lambeth Homilies*-ban (nyugat-midlandi dialektus). Ez az előfordulási arány megmarad a ME2-ben is; az egyetlen példa itt, az előzővel ellentétben, a kenti dialektusból való. Hirtelen növekedés figyelhető meg a ME3-ban, a maga 22 előfordulásával az összesen nyolc szövegrészletben. A ME4-ban a növekedés még jelentősebb lesz: itt az *and*-mellékmondatok száma 76 *and*, mely 13 szöveg között oszlik meg. Így tehát megfigyelhető, hogy az *and*-mondatok a csúcspontjukat a ME4 periódusban érték el; ekkor a legtöbb *and*-példa a nyugat-midlandi dialektusban figyelhető meg: összesen 79%-ot tesz ki ME4-ben az összes *and*-mondat közül.

<i>Periódus / Dialektus</i>	<i>ME1</i>	<i>ME2</i>	<i>ME3</i>	<i>ME4</i>
<i>Kenti</i>	Ø	CMKENTSE:1	Ø	Ø
<i>Kelet- midlandi</i>	Ø	Ø	CMCLOUD: 11 CMWYCSE: 1 CMMANDEV:1	CMAERL4: 1 CMCAPCHR: 1 CMINNOCE: 1 CMJULNOR: 1 CMKEMPE: 4 CMREYNAR: 3 CMVICES4: 1
<i>Nyugat- midlandi</i>	CMLAMBX1:1	Ø	CMBRUT3: 1 CMEDVERN: 3	CMMALORY:50 CMMIRK: 7 CMSIEGE: 3
<i>Déli</i>	Ø	Ø	CMAERL3: 2 CMHORSES: 2 CMPOLYCH: 1	CMGREGOR: 1 CMROYAL: 2
<i>Északi</i>	Ø	Ø	Ø	CMROLLEP: 1
<i>Összes</i>	1	1	22	76

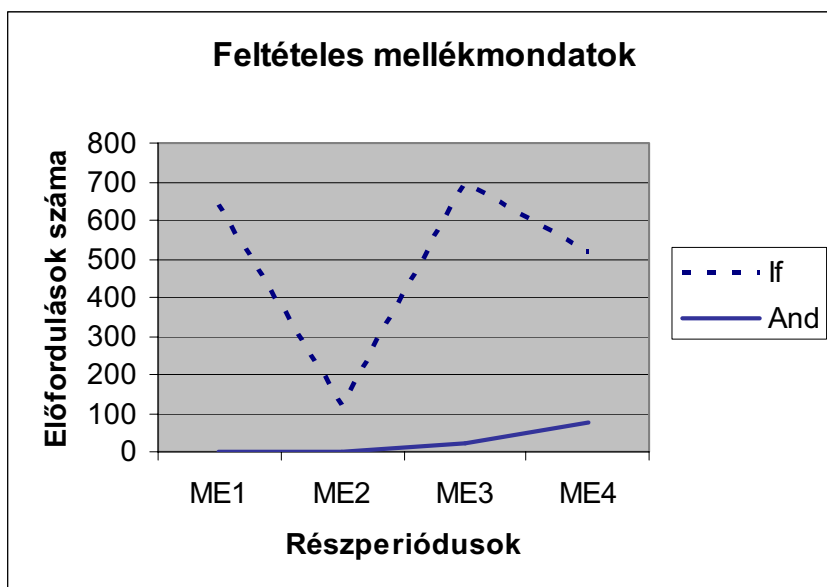
3. táblázat: *and*

2. ábra

3.2.3. A kétféle feltételes mondat összehasonlítása

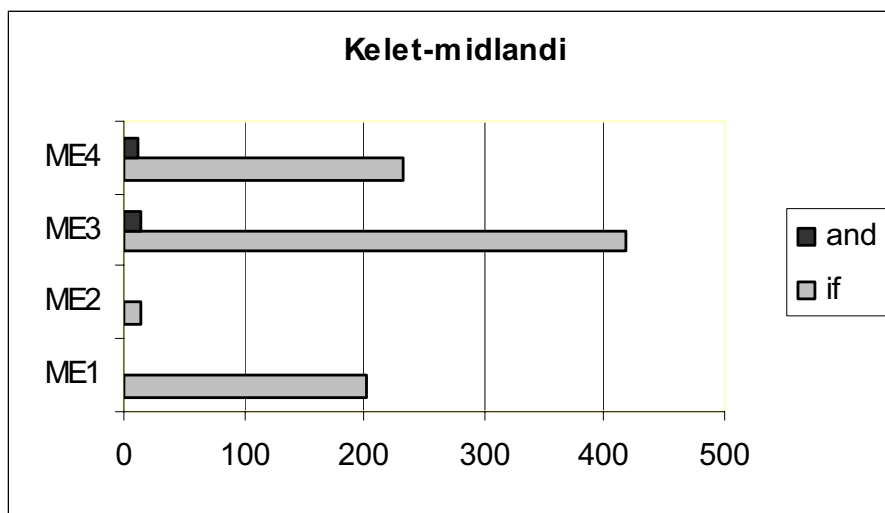
A. A következő ábra egyértelműen bemutatja a kétfajta feltételes mondat helyzetét: nem meglepő módon általánosan megállapítható, hogy az *if* által bevezetett mondatok vannak többségben. A ME2-ben az *if*-es mondatok száma drasztikusan csökkenő és ezáltal közelítő tendenciát mutat az *and*-del bevezetett mondatok irányába; ez feltételezhetően a periódusban rendelkezésre álló feltételes mondatok kis számának tudható be. A ME3 felé jelentős növekedés észlelhető mindkét esetben; ez a növekedés leginkább az *if*-es mondatokban a legszembetűnőbb. Ezzel szemben a ME4-ben egy hirtelen csökkenés figyelhető meg az *if*-es mondatok számában, míg jelentős növekedést mutat az *and*-mondatok száma. Úgy tűnik, mintha a két vonal kezdene közelíteni egymás felé; így tanácsos a kutatást tovább folytatni a korai modern angol periódusában is, hogy megfigyelhessük, vajon ez a közelítő tendencia tovább folytatódik és egy idő után a két vonal metszi-e majd egymást, vagy pedig, ahogy azt Rissanen is előrevetítette (l. fönt), ismét csökkenő tendenciát mutat-e az *and*-mellékmondatok száma, az *if*-es mondatoké pedig ismételten emelkedik-e. Ezekre a kérdésekre további kutatások adnak majd választ.

3. ábra

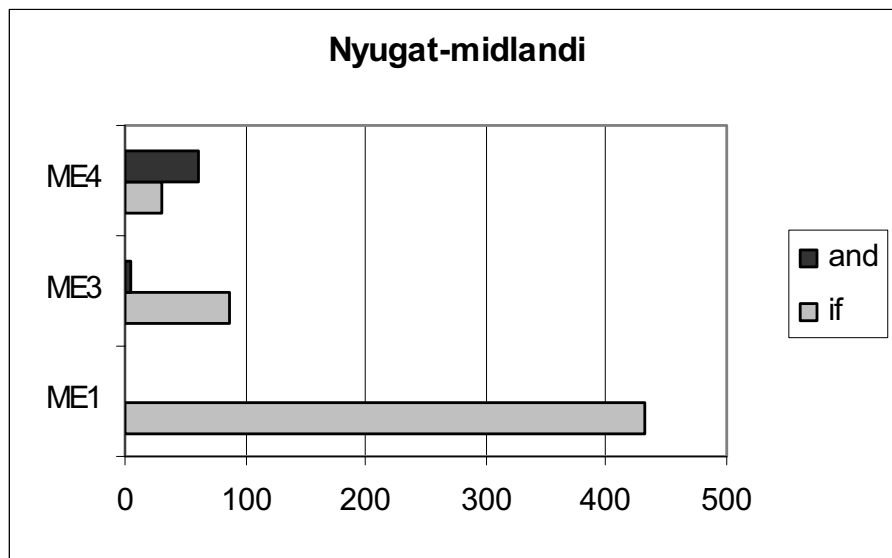
B. A kelet-midlandi dialektusban sem a ME1 sem pedig a ME2 részperiódusokban nem szerepelt *and*-feltételes mondat; *if*-fel bevezetett monda-

tokra már volt példa, igaz ME1-ből ME2-be hirtelen lecsökkent számban. Az *and*-mondatok száma elenyésző a ME3-ban, különösen összevetve az *if*-es mondatokkal. A ME4-ben a helyzet változatlan marad az *and*-mondatok számát illetően, míg az *if*-es mondatok tekintetében egy hirtelen esés mutatkozik: a példák száma körülbelül a felére csökken a ME3-hoz képest.

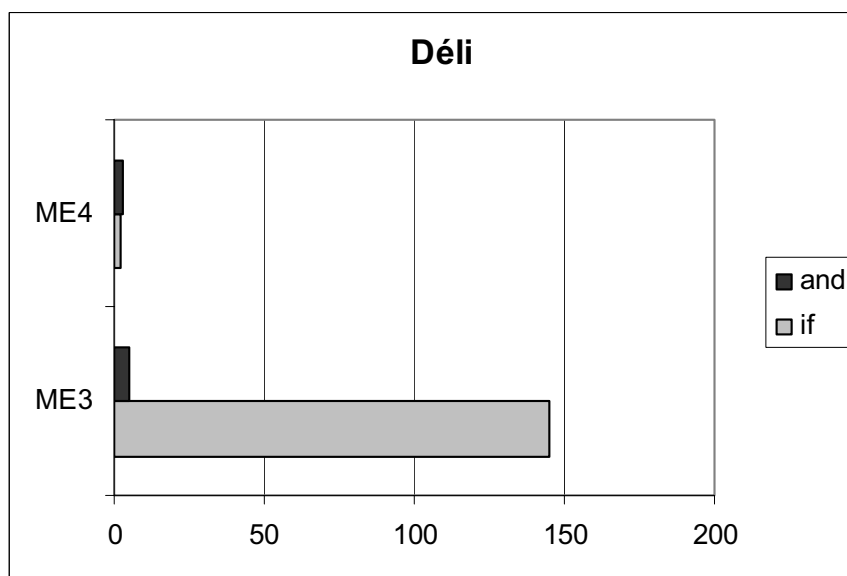
4. ábra

C. A nyugat-midlandi dialektusban az *and*-mellékmondatok száma ismételten meglehetősen alacsony ME3-ban. Ehhez képest pontosan az ellenkezője figyelhető meg ME4-ben: itt már nemcsak az előfordulások növekedése fontos a szempontunkból, hanem az is, hogy az *and*-mondatok száma meg is haladja az *if*-es mondatok számát – ami meglepő eredmény. Itt ismételten megjegyezném, hogy érdemes és hasznos volna megnézni a korai modern angolban a nyugat-midlandi dialektus prózai szövegeit, hogy vajon fenn tudja-e tartani „előnyét” az *and*-del bevezetett feltételes mondat vagy pedig nem.

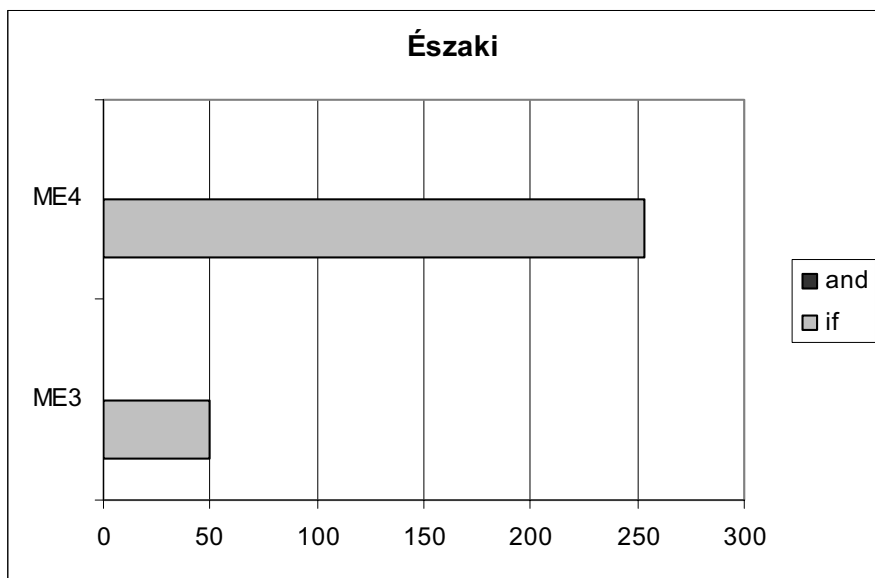
5. ábra

D. A déli dialektusban, meglepő módon egyikfajta feltételes mondat előfordulási aránya sem mondható jelentősnek a ME4-ban. Hasonló a helyzet az *and*-okat illetően a ME3-ban. Itt a feltételes mondatok többségét vagy az *if* vagy pedig annak valamelyik egyéb írásbeli megjelenítése vezette be.

6. ábra

E. Az északi dialektusban összesen csak egy feltételes mondat szerepelt, amit az *and* vezetett be ME4-ben. Az arány az *and*- és az *if*-mondatok között igen jelentős: 1: 253, ahogyan ezt a 7. ábra is mutatja.

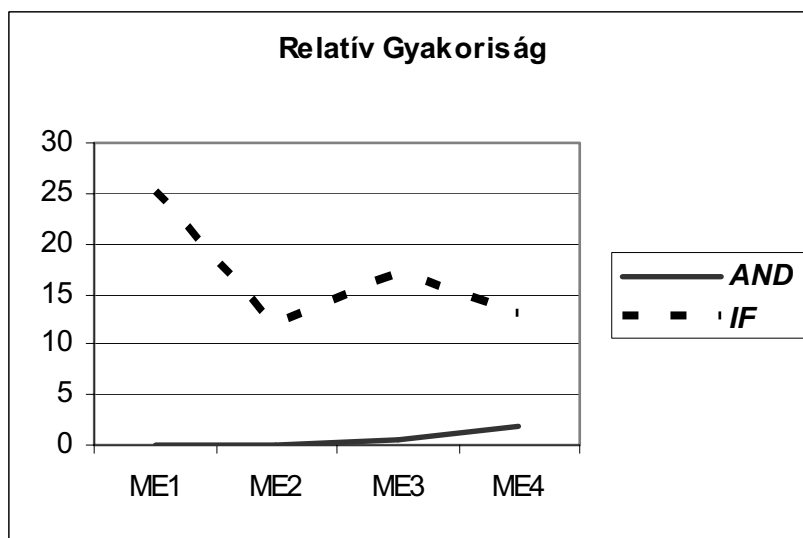
7. ábra

3.3. Relatív gyakoriság

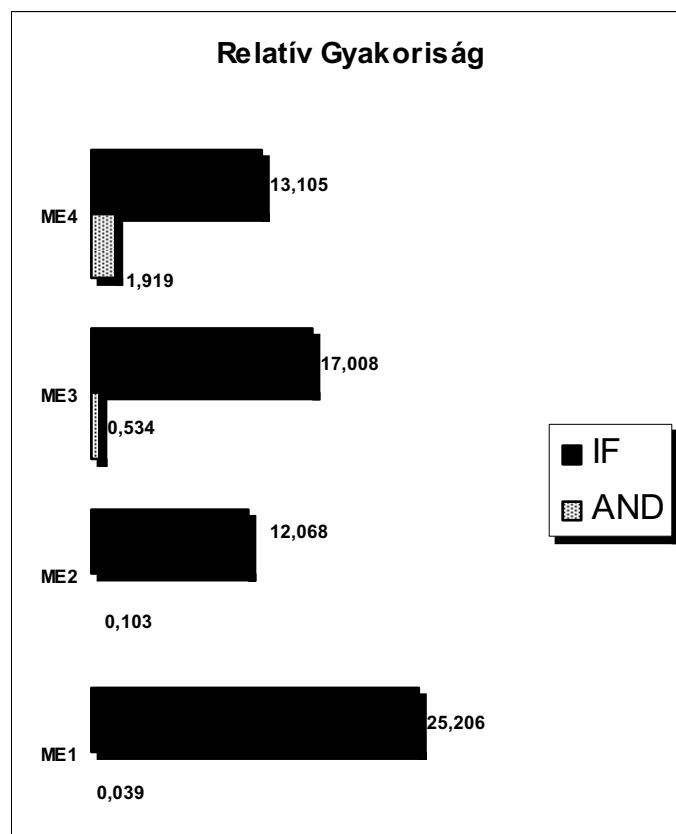
Az abszolút számok mellett érdemes megnézni a relatív számokat is, hiszen a szövegek száma, valamint feldolgozottsága eltér. A 4. táblázat mutatja a relatív gyakoriságot 10 000 szóra nézve. Az *and*-feltételes mondatok tekintetében a relatív gyakoriság nem éri el a 1/10 000-es értéket ME1-től ME3-ig; ME4-ben ezzel szemben már meghaladja ezt az értéket. A helyzet az *if*-es mondatok tekintetében teljesen más képet mutat: a ME1 5/10 000 szóhoz képest drámai csökkenés figyelhető meg ME2-ben. ME3-ban kis növekedés következik, majd ismét egy csökkenés, közelítve az ME2-ben megfigyelt értéket. A csúcspont itt ME1-ben észlelhető.

	ME1	ME2	ME3	ME4
<i>AND</i>	0,039	0,103	0,534	1,919
<i>IF</i>	25,206	12,068	17,008	13,105

4. táblázat

8. ábra

9. ábra

A 9. ábra nem mutat semmilyen meglepő vagy nem várt eredményt: nagyjából úgy néz ki, mint a 3. ábra. Az *and*-mondatok lassú, de biztos növekedést mutatnak a ME4 részperiódus felé, ahol e táblázat szerint is eléri csúcspontjukat. Az *if*-mondatok helyzete ezzel szemben más képet mutat: két töréspont is látható az ábrán. A ME2-ben a relatív gyakoriság a legalacsonyabb szinten látható, de ettől az eredménytől nem tér el sokban az ME4-ben kimutatott relatív gyakoriság sem. Ez az éles változás az egyes szubperiódusok között – ahogy már eddig is hangsúlyoztuk – a kevés feldolgozott szövegnek tudható be. A ME3-ban hirtelen növekedést láthatunk, majd a ME4-ben ismételt csökkenést; ezen ábra szerint is úgy tűnik, hogy a két vonal (*and* és *if*) közelít egymáshoz.

4. *And* ‘if’ a LALME tekintetében

Az elemzésemmel ellentétben a LALME a középanyol periódusának csak későbbi éveit vizsgálja – így tehát a LALME eredményeit az én ME4-ből származó eredményeimmel lehetne összehasonlítani. Sajnos a LALME-ben nem szerepelnek pontos számadatok arra vonatkozóan, hogy mennyi *and* szerepel az adott szövegekben, az adott dialektusokban. Ennek a hiányosságának a szerkesztők is tudatában vannak és ezt be is ismerik; véleményük szerint azonban az adatok értékelését nagyban megnehezítené az ilyen jellegű pontos számok megadása. Másrésztől azt is bevallják, hogy sokkal időigényesebb lett volna az atlasz elkészítése, ha minden adatot pontosan közöltek volna. Így az atlaszban csak arányok szerepelnek, amiket zárójelek segítségével különböztetnek meg a térképeken. A domináns elem (tehát amiből valószínűleg a legtöbb példát találták) zárójel nélkül van feltüntetve a térképeken; ami a domináns elemhez képest annak csak 1/3-2/3 arányában fordult elő a vizsgált szövegekben, szimpla zárójelet használtak „(...)”; dupla zárójellel „((...))” pedig azokat az elemeket jelölték, amelyek a domináns elemhez képest 1/3 vagy annál kisebb arányban fordultak elő. A továbbiakban ezekre a csoportokra „1., 2., és 3-as típusként” szeretnék utalni.

A következőkben leírt megfigyelések az atlasz eredményein alapsznak. A hat dialektusba történt csoportosításom Mossé 1952-t követi:

- I. Kenti: nem szerepel feltételes *and*;
- II. Déli: Gloucestershire-ben két szöveg is volt, melyben feltételes mondatot találtak, de csak az egyikben szerepelt az *and* mint alárendelő kötőszó. Itt az *and* gyakorisága a 2-es típus.

- III. Dél/kelet-midlandi: csupán egy példa szerepelt Berkshire-ből, a dialektusokat elválasztó feltételezett vonal határán. Itt is az *and* gyakorisága 2-es típusú.
- IV. Kelet-midlandi: összesen három megyében szerepel olyan szöveg, melyben az *and* előfordul feltételes kötőszóként. (a) egy szöveg szerepel Warwickshire-ből; ebben a szövegben az *and* gyakorisága 2-es típusú. (b) négy szöveget találtak Norfolk-ban, ahol az *and* 'if' jelentésében fordult elő: mindegyik szövegben az *and* gyakorisága a 3-as típusba tartozik. Az egyik kéziratban az egyik variánsa, az *&* szintén előfordult. (c) Essex-ben egy szövegben találtak *and*-et, mely a 2-es típusba tartozik.
- V. Nyugat-midlandi: négy megyében találtak olyan kéziratokat, amelyekben előfordult a feltételes *and*; (a) egy szöveg Lancashire-ből való, ahol az *and* gyakorisága az 1-es típushoz (!) tartozik az *yf* mellett; (b) két kézirat származik Herefordshire-ből, ahol az *and* előfordult 'if' jelentésében. Közülük az egyikben mind az *and*, mind az egyik variánsa *an* bevezetett feltételes mondatokat; az *an* gyakorisága 1-es típus (!), míg az *and*-é csak 2-es típus. A másik szövegben csupán *and* fordult elő, itt a gyakorisága a 2-es típusba tartozik. Shropshire-ben mindössze egy szöveget találtak, ahol az *and* is szerepel 'if' jelentésben és a 2-es típushoz tartozik. (d) Egy kéziratot találtak *and*-mondatokkal Staffordshire-ben. Itt az *and* gyakorisága a 3-as típusba sorolható.
- VI. Északi: nem szerepel feltételes *and*.

A LALME eredményei alapján a következőket lehet megfigyelni: nagyjából két dialektus között oszlanak meg az *and* mondatok: a nyugat-midlandi és a kelet-midlandi, még pontosabban Norfolk között. Ezek azonban látszólagos megállapítások. Ami számunkra is fontos lehet, az az, hogy két esetben is (egy a kelet-midlandi, egy pedig a nyugat-midlandi dialektusból) az *and/an* szerepelt a leggyakrabban az alárendelő mellékmondatok élén. A többi, azaz legtöbb esetben az *and* vagy pedig annak valamely írásbeli változatának előfordulási aránya a 2-es típusba sorolható.

Itt érdekes kérdések merülhetnek föl: Mi lehet az oka az ilyesfajta megoszlásnak, ami a nyugati és a norfolki példák között fedezhető fel? Ezek külön-külön alakultak így, vagy pedig van valamifajta kapcsolat a két dialektus között? Ez a jelenség vajon extra- vagy intralingvisztikai tények(k)nek tudható be? Valódi válaszok eddig még nem születtek, de próbálkozások már voltak.

Először is az *and* két dialektusban is betöltött domináns szerepe nem feltétlenül jelent tényleges, valós többséget, összehasonlítva a többi, más dialektusból származó kéziratokkal. Tehát, ha például mindössze öt feltételes mondat szerepel egy szövegben, és abból hármat az *and/an* vezet be, akkor is az *and/an* szerepel domináns formaként. Ezzel szemben, ha egy másik szövegben 30 feltételes mondat van összesen, és mindössze 10 *and*-al bevezetett mondat szerepel csak, akkor az *and* gyakorisága csupán a 2-es típushoz lesz sorolható – a LALME osztályozásának megfelelően. Így tehát érthető, hogy míg ez utóbbi példában csupán a 2-es típusról beszélhetünk, mégis több *and*-mondat fordul elő az adott szövegben.

Másodsorban, Laing (2000) is próbál lehetséges választ adni: feltételezi, hogy a felrajzolt dialektushatárok szűkebb értelemben véve nem is léteznek – a különböző alakok, amik a feltételezett regionális dialektusokból származnak, leginkább egy “kontinuum” részeit alkotják. Így például valószínűsíthető, hogy a kelet- és nyugat-midlandi dialektusokból származó hasonló eredmények tulajdonképpen az akkori írnokok „önkényes” átírására, vagy talán fordítására vezethetők vissza, a saját dialektusuk sajátosságai alapján. Tehát az is megtörténhet, hogy a két dialektusból származó hasonló eredmények pusztán véletlenek, sőt az is előfordulhat, hogy az eredeti szövegekben sokkal több volt a különbség.

4. A kétféle eredmény összevetése

Szinte lehetetlennek tűnik egyetlen olyan dialektust megnevezni, ahol az *and* a legjellemzőbb alárendelő kötőszó lett volna. Erre a következtetésre a következő megállapítások alapján lehet eljutni: 1. a másolási és/vagy szerkesztési munkálatok közben olyan változások vagy változtatások történtek, amelyek következtében téves képet kaphatunk az *and*, illetve az *if* mondatokat illetően; 2. a Penn-Helsinki Corpusban mindösszesen egyetlen olyan dialektus szerepel (kenti), ahol *and* feltételes mondat nem fordult elő. Ezzel szemben a LALME az öt közül két dialektust (északi és kenti) is felsorol, ahol nem szerepelt a feltételes *and*. A többi dialektusban, ugyan eltérő előfordulási arányban, de találkozhatunk *and* és/vagy *if* bármely írásbeli változatával. A déli dialektus tekintetében egyezőség fedezhető föl a két elemzés között: mindkettő szerint csupán két olyan szöveg szerepel az ME4-ben, ahol *and* szerepel alárendelő kötőszóként. Mindazonáltal a kétség megmarad két dialektus tekintetében: ahogy az a 3. részből is kiderül, a LALME eredményei alapján, a szövegek többsége, melyekben az *and* is szerepel mint feltételes alárendelő kötőszó, a kelet-midlandi dialektusban jelenik meg; nem sokkal kevesebb szövegben

szerepel a nyugat-midlandi dialektusban sem. Ez – legalábbis látszólag – ellentétben van a Penn-Helsinki Corpusban találtakhoz képest, hiszen ott az előfordulási arányok 84% és 16% (nyugat-midlandi : kelet-midlandi) voltak; ez természetesen nem jelent tényleges különbséget is, hiszen a pontos LALME adatok nem állnak rendelkezésre a feltételes mondatokat illetően. Ahhoz, hogy pontos következtetést le tudjunk vonni, az érintett LALME szövegekből származó pontos adatokra lenne szükség.

HIVATKOZÁSOK

- Bosworth, J. – Toller, T.N. 1955: *An Anglo-Saxon Dictionary*, Oxford, OUP
- Clark Hall, J.R. 1898: *A Concise Anglo-Saxon Dictionary*, London, Swan Sonnenschein.
- Clark Hall, J.R. 1962: *A Concise Anglo-Saxon Dictionary*, Cambridge, CUP.
- Culpeper, J. – Kytö, M. 2000: “The conjunction and in early Modern English: Frequencies and uses in speech-related writing and other texts”, in Ricardo Bermúdez Otero et al. eds.: *Generative Theory and Corpus Studies*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 299–326.
- Curme, G. O. 1931: *A Grammar of the English Language in Three Volumes: Volume III. Syntax*, Boston, D.C. Heath.
- The Dictionary of Old English. Fascicle F and Fascicles A-English (with revisions)*, CD-ROM Version 1.0.
- Fischer, Olga 1992: “Syntax”, in Norman Blake ed.: *The Cambridge History of the English Language*, Volume II: 1066–1476, Cambridge, CUP, 207–409.
- Klemola, J. – Filppula, M. 1992: Subordinating uses of and in the history of English, in Rissanen et al. eds.: *History of Englishes*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 310–318.
- Kytö, Merja 1996: *Manual to the Diachronic Part of The Helsinki Corpus of English Texts*, Helsinki, University of Helsinki.
- Laing, Margaret 2000: “Early Middle English – the East-West divide”, in Irma Taavitsainen et al. eds.: *Placing Middle English in Context*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 97–114.
- McIntosh, A. – Samuels, M.L. – Benskin, M. 1986: *A Linguistic Atlas of Late Mediaeval English*, Volume II. Aberdeen, Aberdeen University Press, 147–152.

- The Middle English Dictionary*. [<http://www.ets.umd.umich.edu/m/med/>]
- Mitchell, Bruce 1985: *Old English Syntax*, Volume II. Oxford, Clarendon Press.
- Mossé, Ferdinand 1952: *A handbook of Middle English*, Baltimore, The Johns Hopkins Press.
- OED = *The Oxford English Dictionary*, 1989. Vol. 1. Ed. by James A. H. Murray – H. Bradley – W. A. Craigie – C. T. Onions, Oxford, Clarendon Press.
- Rissanen, M. 1999: “Syntax”, in Roger Lass – Richard Hogg eds.: *The Cambridge History of the English Language*, Volume III: 1476–1776. Cambridge, CUP.
- Rissanen, M. – Kytö, M. – Palander-Collin, M. 1993: *Early English in the Computer Age*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Rissanen, Matti – Ossi Ihalainen eds.: *The Penn-Helsinki Parsed Corpus of Middle English (PPCME2)*, 2nd ed., University of Helsinki, CD-ROM version.
- Sweet, Henry 1963: *The Student’s Dictionary of Anglo-Saxon*, Oxford, Clarendon Press.

FÜGGELÉK

Idézett szövegek a Penn-Helsinki Corpus-ból:

CMAELR3, CMAELR4: Aelred of Rievaulx's *de Institutione iscluserum*, Early English Text Society 287, Ed. J. Ayto–A. Barratt, London, 1984, 32.270–39.532 (MS Vernon, i.e., MS Bodley Eng.. Poet. A.1., S. C. 3938–3942).

CMAYENBY: Morris, Richard 1979: *Dan Michel's Ayenbite of inwyt*, EETS O.S. 278. London: Oxford University Press. Originally published by Trübner (London, 1866) as EETS O.S. 23.

CMBRUT: The Brut or the Chronicles of England, Part I. Early English Text Society, O.S. 131. Ed.: F. W. D. Brie, London, 1960 (1906).

CMCAPCHR: Capgrave's Chronicle, John Capgrave's *Abbreuiacion of Cronicles*, Early English Text Society, 285. Ed.: P. J. Lucas, Oxford, 1983.

CMCLOUD: The Cloud of Unknowing. The Cloud of Unknowing and the Book of Privy Counselling, Early English Text Society 218. Ed.: P. Hodgson, London, 1958 (1944).

CMEDVERN: The Mirror of St. Edmund (Vernon Ms.), Horstman, C. 1895–1896. Yorkshire writers: Richard Rolle of Hampole. London: Swan Sonnenschein & Co.

CMHORSES: Late Middle English Treatise on Horces, Stockholm Studies in English XLVII. Ed.: A. C. Svinhufvud, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1978.

CMGREGOR: Gregory, William: Gregory's Chronicle. The Historical Collections of a Citizen of London in the fifteenth Century, Camden Society, N.S. XVII. Ed.: J. Gairdner, Westminster, 1876.

CMINNOCE: In die Innocencium. Two Sermons Preached by the boy Bishop at St. Paul's Temp. Henry VII, and at Gloucester, Temp. Mary, Camden Society Miscellany, VII. Camden Society, N.S. XIV. Ed.: J. G. Nichols, London, 1875.

CMJULNOR: Julian of Norwich. Julian of Norwich's Revelations of Divine Love. The Shorter Version. Ed. from B. L. Add. MS 37790. Middle English Texts. Ed.: F. Beer, Heidelberg: Carl Winter Universitaetsverlag, 1978.

CMKEMPE: Kempe, Margery. The book of Margery Kempe I., Early English Text Society 212. Ed.: S. B. Meech–H. E. Allen, London, 1940.

- CMKENTSE: Kentish Sermons. Selections from Early Middle English 1130–1250, PART I. Ed.: J. Hall, Oxford: The Clarendon Press, 1963 (1920).
- CMLAMBX1: The Lambeth Homilies, Morris, Richard, 1969. Old English homilies and homiletic treatises. Part I. Early English Text Society, O.S. 29, 34. New York: Greenwood Press. Originally published by Trübner, London, 1868.
- CMMALORY: Malory, Thomas. *Morte Darthur. The Works of Sir Thomas Malory*, Ed.: E. Vinaver, London: Oxford University Press, 1954.
- CMMIRK: Mirk, John. *Mirk's Festival: A Collection of Homilies*, by Johannes Mircus (John Mirk). PART I. Early English Text Society, E.S. 96. Ed.: T. Erbe, London, 1905.
- CMPOLYCH: Trevisa, John. *Polychronicon Ranulphi Higden, Monachi Cestrensis*, Vols. VI, VIII. English translations of John Trevisa and of an Unknown Writer of the fifteenth Century, Rolls Series 41. Ed.: J. R. Lumby, London, 1876, 1882.
- CMREYNAR: Caxton, William. *The History of Reynard the Fox*. Translated from the Dutch original by William Caxton, Early English Text Society 263. Ed.: N. F. Blake, London, 1970.
- CMROLLEP: Richard Rolle, *Epistles (Ego Dormio, The Commandment, The Form of Living)*. Allen, Hope E. 1931. English writings of Richard Rolle, hermit of Hampole. Oxford: Clarendon
- CMROYAL: Middle English Sermons. Edited from British Museums MS. Royal 18 B. XXIII. Early English Text Society 209. Ed.: W. O. Ross, London, 1940.
- CMSIEGE: *The Siege of Jerusalem in Prose*. *Memoires de la Societe Neophilologique de Helsinki XXXIV*. Ed.: A. Kurvinen, Helsinki: Societe Neophilologique, 1969.
- CMVICES4: *The Book of Vices and Virtues*. A Fourteenth Century English translation of the *Somme le Roi* of Lorens D'Orleans. Early English Text Society 217. Ed.: W. N. Francis, London, 1942.
- CMWYCSE: English Wycliffite Sermons, Vol. I. Ed.: A. Hudson, Oxford: Clarendon Press, 1983.

DIGLOSSZIA ÉS SZINKRÓN NYELVI VÁLTOZATOK

EGY MARTINIQUE-I FRANCIA KREOL BESZÉDPRODUKCIÓ ELEMZÉSE*

GULYÁS ADRIENN

Bevezetés

Míg számos írás születik a kétajkúaknál gyakori kódváltásokról vagy a második nyelv elsajátításakor tetten érhető interferencia jelenségéről, amelyen az anyanyelvi struktúrák második nyelvbe való spontán átültetését értjük, kevésbé feltárt problémakörbe sorolható annak vizsgálata, hogy diglossziás beszédközösségekben miként hat a magasabbra értékelt nyelvváltozat az alacsonyabb presztízssű nyelvváltozatra. Jóllehet a jelenséget már „franciásodás” néven definiálták a francia és a francia alapú kreolok vonatkozásában, a tanulmány korpuszául választott, mindössze háromperces hangfelvétel elemzéséből kiderül, hogy annak hang-, alak- és mondattani manifesztációi árnyaltabbak a meghatározásban leírtaknál. Elemzésünk végén kitérünk arra is, hogy a diglossziás beszédprodukciók értékelésére alkalmazott kritériumrendszerben milyen hiányosságok mutatkoznak a beszélő kompetenciájára nézvést.

1. Az elemzett beszédprodukció kontextusáról

Az alább elemzendő beszédprodukció martinique-i kreol¹ nyelven hangzott el. A martinique-i kreol a kialakulását meghatározó társadalmi és faji hierarchiát tükrözi és örökíti tovább évszázadok óta. A sziget beszédközössége egy tipikus diglossziát megvalósító beszédközösség. A társadalmi presztízzsel és hivatalos státusszal bíró magasabb nyelvváltozat (*langue haute*) a francia, az alsó nyelvváltozat (*langue basse*) pedig a martinique-i kreol. Francia a közigazgatás, a média, az oktatás és a tiszteletadás nyelve (például idegent kreolul megszólítani tiszteletlenségnek számít). A marti-

* Ezúton szeretném megköszönni anonim lektorom, valamint Kassai Ilona és Kenesei István hasznos kritikai észrevételeit.

¹ Martinique a Kis-Antillák szigetcsoport része, körülbelül 360 000-en lakják. 1946-tól egyike a négy francia tengerentúli megyének, ún. *département d'outre-mer* vagy D.O.M. A sziget hivatalos nyelve a francia, de a martinique-iaknak saját nyelvük is van, amely egy a XVII. századi európai gyarmatosítást követően kialakult francia alapú kreol.

nique-i kreolt családi, illetve baráti körben, és ott is általában egymással egyenrangú felek közt beszélnek (gyereknek nem illik kreolul szólnia egy felnőtthez, esetenként még a saját szüleihez sem).

A kreol beszédprodukciókat a szociolingvisták egy kreol–francia kontinuumon próbálják elhelyezni. A franciától legtávolabb eső, ún. bazilektális (alapnyelvi) vagy falusi változat (*gwo kwéyòl*) adja a kontinuum egyik végpontját, a standard francia pedig a másikat. A franciához legközelebb eső, az alapnyelvtől viszont erősen eltávolodó kreol nyelvváltozat az akrolektális kreol. A bazilektális és az akrolektális változatok közt feltételeznek egy mezolektális, vagyis az alapváltozattól közepesen eltávolodó változatot is.

A jelen hangfelvétel a fort-de-france-i ATV *Pli pwè kloché* című műsorának Sainte-Marie városáról szóló adásában hangzott el. Mivel a műsor a martinique-i kreol kultúrát és hagyományokat népszerűsíti, nem ritka, hogy az interjúalanyokat kreolul szólaltatják meg. Az elemzett beszédprodukció egy banánszárító-üzem igazgatójával (negyven év körüli fekete férfi) készített körülbelül háromperces interjú. A beszédhelyzet paradox voltát az adja, hogy a műsor jellege miatt a beszélőnek az alsó nyelvváltozatot kell használnia, holott a magasabb nyelvváltozat használata volna kézenfekvő, hiszen hivatalos minőségében, kamerák előtt szólal meg. A *beszédhelyzetnek ellentmondó kódhasználat* azt eredményezi, hogy a kreol beszédprodukcióban a francia irányába történő hangtani, alaktani és mondattani elhajlások lesznek megfigyelhetők. Ezt a jelenséget ragadta meg Valdman a franciásodás (*francisisation*) terminusával.

2. A franciásodás fogalma

Franciásodáson a magasabb nyelvváltozatnak az alsóbb nyelvváltozatra gyakorolt hatásából adódó variációt kell érteni. A variációnak olyan speciális a esetéről van szó, amelyben keveredik, illetve átfedi egymást a diatopikus, diafazikus és diasztratikus variáció. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a francia miért hat kevésbé a falusi környezetben élők, a munkájuk végzésében és egyéb társadalmi érintkezéseikben a franciát nélkülözni tudók vagy az idős emberek beszédére. A franciásodás jelenléte és mértéke adott idiolektuson belül is változó, lévén, hogy a magasabb nyelvváltozat által a beszédprodukcióra gyakorolt nyomás a beszédhelyzettől függ.

A franciásodás konkrét nyelvi realizációit Valdman a következőképpen foglalja össze:

La francisation prend la forme de recours à un inventaire vocalique plus différencié, de l'emploi d'alternances morpho-phonologiques se rapprochant de celles des formes françaises correspondantes et de tournures syntaxiques et locutions figées directement empruntées à la langue-source. (Valdman 1978: 293)²

Olyan beszédproduktumokról van tehát szó, amelyek mind fonémáta-rukra, mind morfofonológiai váltakozásaikra nézvést közelítenek a franciához, illetőleg mondattani struktúrákat és rögzült szókapcsolatokat kölcsönöznek a magasabb nyelvváltozatból. Mivel a franciásodás a nyelvi elemzésnek minden szintjén tetten érhető, korpuszelemzésünkben külön tárgyaljuk az egyes szinteken, így a hangtan, az alaktan, a mondattan és a lexika szintjén felbukkanó, franciásodásra utaló jegyeket. Összehasonlításainkhoz viszonyítási alapot egyfelől a martinique-i kreol bazilektális (azaz „alapnyelvi”) változata, másfelől a standard francia ad.

3. Korpuszelemzés

3.1. A franciásodás hangtani vetülete

A Valdman-idézetben példaként felhozott differenciáltabb magánhangzókészlet („inventaire vocalique plus différencié”) arra utal, hogy a franciásodás hatására elől képzett, ajakkerekítéses magánhangzók jelennek meg a kreol beszédben. Az említett alrendszer ugyanis delabializálódik a bazilektális nyelvváltozatban:³ fr. *lune* > mart. *lalin* ‘hold’, fr. *deux* > mart. *dé* ‘kettő’, fr. *boeuf* > mart. *bèf* ‘marha’. A bazilektális kreolból hiányzó elől képzett, ajakkerekítéses sorozat Bernabé (1983 vol.1.: 316–319) és Valdman (1978: 293) szerint az akrolektális nyelvváltozat, mondhatni „fentebb stíl” magánhangzókészletére jellemző. Ide sorolandó még a francia sva, amelyből a martinique-i kreolban általában /i/ vagy /u/ lesz (fr. *cheval* > mart. *chival* vagy *chouval* ‘ló’, fr. *debout* > mart. *doubout* 5 ‘álló, áll’), és az ajakkerekítéses, palatális félhangzó, amely általában törlődik (fr. *pluie* > mart. *lapli* ‘eső’, fr. *puisque* > mart. *pis(ki)* ‘mivel’, fr. *et puis* > mart. *épi* ‘és/-val’ 4, 6) vagy labioveláris félhangzóként ejtődik (fr. *nuage* > mart. *nouage* /nwaʒ/ ‘felhő’).

² Magyar fordításban: „A franciásodás ismertetőjelei a differenciáltabb magánhangzókészlet, a franciához közelítő morfofonológiai alternánsok és szintaktikai szerkezetek használata, valamint a franciából egy az egyben átvett szókapcsolatok.”

³ A delabializáció a karib zóna összes francia alapú kreoljában adatolt jelenség.

Korpuszunkban a következő helyeken találtunk elől képzett, ajakkerekítéses magánhangzókat:

- ♦ /ø/: *milieu* 21 ‘környezet’, *européen* 13 ‘európai’, *wetawdé* 20 ‘késleltet’
- ♦ /y/: *du tout* 19 ‘egyáltalán nem’ (vö.: *sik* 16 ‘cukor’, *natiwèl* 15 ‘természetes’)
- ♦ /œ/: *conservateur* 16, *quatre-vingt-neuf* 5
- ♦ /œ̃/: *un embryon de* 5 (vö.: *an bagay* 3, *an pwodui* 15)
- ♦ /ə/: *qui fait que* 4-5, *de* 5, *quatre-vingt-neuf/-dix* 5-6, *que*, *puisque* 7, 15 *le* 21 (vö.: *ké* 4, *dé* 3)
- ♦ /ɥ/: *puisque* 7, 15, *pwodui* 7-10-12 (vö.: fr. *lui* > mart. *li* 17 ‘ö’)

E szavak és kifejezések túlnyomó része – és ezt a francia helyesírással is próbáltuk jelezni – nem jellemző (*milieu*, *conservateur*) vagy egyszerűen nem létezik a bazilektális kreolban (a *du tout* megfelelője például *pyès* vagy *pyès pa* ‘egyáltalán nem’). Ha az előlképzett, ajakkerekítéses magánhangzók bazilektális ejtésére volt példa a szövegben, arra zárójeles megjegyzéseinkben utaltunk.

A hangtani franciásodás másik ismérve a bazilektális kreolban törlődő, kódában szereplő *r*-ek visszaszüremkedése a kreol beszédprodukcióba. A francia etimológikus *r*-ek a bazilektális kreolban csak fortis pozícióban, azaz szó- és szótagkezdetben realizálódnak, ott sem a franciára jellemző uvuláris frikatívaként, hanem labioveláris félhangzóként vagy veláris spiránsként:⁴ *twavay* 1 ‘munka’, *fabwiké* 7 ‘gyárt’, *wivé* 11 (< fr. *arriver*) ‘érkezik, sikerül’. Gyenge pozícióban az *r*-ek törlődnek, amire számos példát találhatunk a korpuszban: *maché* 1 ‘piac’, *manmay* 4 (< fr. *marmaille*) ‘siserehad’, *kò-nou* 8 (< fr. *corps*; visszaható névmás T/1), *nésésè* ‘szükséges’, *jòdi-a* 11 (< fr. *aujourd’hui*) ‘ma’. A franciásodás hatására azonban a bazilektális nyelvváltozatból hiányzó *r*-ek felbukkannak szó- és szótagvégen:

- ♦ /kõsewvatœw/ 16, /nœwmal/ 17, /œfœw/, /œpœwtã/ 18, /alœw/ 19, /wœtawde/ 20, /spœwtif/ 21 (vö.: /spœtif/ 15).

⁴ Előfordulásukat komplementáris disztribúció szabályozza: a labioveláris félhangzó ajakkerekítéses, míg a veláris spiráns kerekítetlen magánhangzók előtt jelenik meg. Jóllehet a fonémikus átírásban csak a két évszámnál (5, 6) jelöltük a standard franciához közelítő, de annál renyhébb uvuláris *r*-rel való ejtést, a francia etimológiai *r* fonéma sokféle fonetikai realizációt ismer a martinique-i kreolban.

Noha a kóda pozíció kitöltése fonotaktikai értelemben valóban egyfajta franciához való közelítésnek minősíthető, a veláris spiránsok és labio-veláris félhangzók semmiképp nem kölcsönöznek „franciás” akcentust a férfi beszédprodukciónak. Fonotaktikailag tehát a franciához közeledik ugyan a beszédprodukciónak, de *fonetikailag a kreol alapnyelv* marad a *domináns*.

A kódába visszaemelt *r* realizációkhoz hasonló példa a franciásodásra a szóvégi *muta cum liquida* csoport likvidájának megtartása (/pawegzãpl/ 18 ‘például’), mivel a bazilektális kreolban a likvida törlése ebben a helyzetben szabály (/pawegzãp/, l. még *sik* 16).⁵

3.2. *A franciásodás alaktani vetülete*

A bazilektális martinique-i kreol morfológiájának egyik érdekes vonása, hogy nem örökíti tovább a francia vonzatrendszert.⁶ A franciában oly gyakori *de* valamint *à* prepozíciók megvalósulása a martinique-i kreolban legtöbbször, és általában a leggyakoribb funkciókban, zéró-morféma:

Ba Ø Pyè lajan. datívusz

ad-FELSZ. E/2, E/3, T/2, T/3 Pierre pénz

„Donne(z) de l’argent à Pierre.” / „Adj/adjon/adjatok/adjanak Pierre-nek pénzt!”

Man Ø Fòdfwans.⁷ lokatívusz

én Fort-de-France

„Je suis à Fort-de-France.” / „Fort-de-France-ban vagyok.”

I té ka opozé Ø nou vini. igei vonzat

ő ELŐID. FOLYAMATOS ellenez mi jön

„Il/elle s’opposait à ce que nous venions.” / „Ellenezte, hogy jöjjünk.”

joujou Ø timanmay-la birtokos szerkezet

játék gyerek HAT.NÉVELŐ

„le jouet de l’enfant” / „a gyerek játéka”

I bouzwen Ø dòmi. vonzat

ő szükség alud-

„Il/elle a besoin de dormir.” / „Alvásra van szüksége.”

⁵ A jelenség a franciában is ismert, mind diakrón, mind szinkrón korpuszok adatolják. A mai franciában a köznapi vagy lezser beszéd (casual speech) egyik hangtani jellegzetessége.

⁶ Ami nem a csupán a martinique-i kreol sajátja: a pidzsin és kreol nyelvek morfológiai ismérvei közt szokás említeni – a nyelvtani nem és az inflexió kiiktatása mellett – a pidzsinek és kreolok szókincsét adó nyelv (ún. lexifier language) egyeztetési és vonzatrendszerének „radikális egyszerűsödését”. L. például Hock (1991: 512–5).

⁷ A kreolban a kopula csak a kérdő mondatokban fordul elő: *La ou yé?* ‘Hol vagy?’.

*Fout*⁸ *sa bon Ø wété lakay-ou!* **melléknévi bővítmény**⁹

milyen az jó marad ház-BIRT. E/2

„Que c’est bon de rester chez soi !”/ „Milyen jó otthon lenni!”

Ezért tekinthető franciásodásnak a *de* és az *à* prepozíciók főnévi és igei vonzatként való kitétele (*tandans à* 19 ‘hajlam vmire’, *rivé à* 5 ‘sikerül’, *pasé à* 10 ‘időt tölt vmivel’, *possibilité dé* 2, 3 ‘lehetőség vmire’) a bazilektálisnak számító zéró-morféma helyett, amire szintűgy találhatunk példát a korpuszban: *nou rivé Ø implanté-yo* 11 ‘sikerült meghonosítanunk őket’, *koumansé Ø gadé* 12 ‘elkezd nézegetni’ (**à**), *èséyé Ø fè* 3, 6, 9 ‘próbál csinálni vmit’, *ampéché moun Ø twapé* 17 (**de**) ‘megakadályozza az embert abban, hogy (görcsöt) kapjon’.

A franciásodás morfológiai jegyeihez sorolható még:

- ◆ a főnévi többes szám képzésénél használt **sé** főnév-(**l**)a szerkezet kontaminációja annak standard francia megfelelőjével (*les*): *lé pwodui-a* 7 ‘a termékek’, *lé manmay-la* 20 ‘a srácok’ (vö.: *sé kwamp-la* 20 ‘a görcsök’);
- ◆ a standard francia határozott névelő használata a hátravetett kreol határozott névelő helyett: *le milieu* 2, *les pays européens* 13 ‘az európai országok’ (vö.: *maché twavay-la* 1 ‘a munkaerőpiac’, *pwodui-a* 10 ‘a termék’); vagy
- ◆ a francia részelőnévelő használata a bazilektális zéró-morféma helyett: *dé nonm* 3 ‘emberek’, *dé twè bon kontak* 13 ‘nagyon jó kapcsolatok’ (vö.: *ni Ø possibilité* 4 ‘avoir des possibilités’/‘vannak lehetőségek’, *manjé Ø bannann séché* 19 ‘manger de la banane séchée’/‘száritott banánt enni’).

Az eddigi franciásodási folyamatokra ellenpéldaként hozható fel az *expatrier kò-nou* 2 kifejezés. Itt a beszélő egy, a franciából átemelt lexikai elemet, nevezetesen egy visszaható főnévi igenevet (*s’expatrier* ‘kivándorolni’) igazít a kreol morfológia szabályaihoz az igenév mögé vetett többes szám első személyű, az adott kontextusban általános értelmű visszaható névmással (*kò-nou*).

⁸ A francia *foutre* «cseszni» igéből kialakult felkiáltószó. Magyar megfelelője a *milyen lenne a Milyen szép!* típusú felkiáltó mondatokban.

⁹ Példamondatainkat Bernabé (1999: 49, 53) martinique-i kreol nyelvtanából vettük.

3.3. A franciásodás mondattani vetülete

Noha a hangfelvétel rövidsége miatt nem állíthatjuk, hogy a szintaktikai franciásodásnak ez volna az egyetlen ismérve, a korpusz alapján mégis úgy tűnik, hogy a mondattani szerkezeteket illetően a franciásodás a bazilektális kreolban nem létező *que* szócska használatában nyilvánul meg. Míg a franciában a *que* rendkívüli gyakorisággal fordul elő alárendelésben, de kiemelő, összehasonlító és megszorító szerkezetek részeként is, a martinique-i kreol falusi változata a franciától elütő szerkezeteket használ.

A francia *que*-vel bevezetett kiegészítő mellékmondatainak (*complétive*) bazilektális kreol megfelelője például egyszerű parataxis: fr. *Je veux que tu partes* > mart. *Man lé ou pati* ‘Azt akarom, hogy menj el’. Ezzel szemben a felvételen elhangzó két kiegészítő mellékmondat mindegyikében ott a *que* szócska (l. táblázat első sora). Bár kiejtését tekintve a *ké* alkalmazkodik a bazilektális kreol fonémakészletéhez (a zárt /ø/ zárt /e/-vé delabializálódik), pusztá jelenléte a beszélő mondatszerkesztésének francia felé való elhajlását tükrözi.

A táblázat második sorában látható vonatkozó mellékmondat egyfajta szintaktikai tautológiáról tanúskodik. A bazilektális kreolban a vonatkozó mellékmondat határait az antecedens hátravetett névelője és a mellékmondat végén kötelezően megismételt határozott névelő jelölik ki (*tigason-an man wè-a* ‘a kisfiú, akit láttam’). A franciában a mellékmondat kezdetét jelöli vonatkozó névmás (*le petit garçon que j’ai vu*). A korpuszból vett példán, *lé pwodui-a que nou ka fabwiké-a* 7 ‘a termékek, amelyeket gyártunk’, jól látható, hogy a beszélő párhuzamosan használja az alapnyelv és a francia mondatszerkesztését.

A harmadik sor középső oszlopának példáiban megjelenő *sé ... ki* alanyi kiemelő szerkezet (*mise en relief*) használata eltérő a bazilektális kreolban, illetve a standard franciában. Az előbbiben a szerkezet oppozíció fennállását vagy annak lehetőségét implikálja (Bernabé 1999: 199): a *Sé mè-la ki palé* mondat jelentése ‘Aki beszélt, az az úr volt (és nem valaki más)’. Ilyesfajta oppozíció lehetősége sem a 14-es, sem a 15-ös példánál nem forog fenn. A *sé...ki* használata az interjú átírásában segítő martinique-i anyanyelvű beszélő számára is idegenül hatott. Állítása szerint a bazilektális kreolban az alany fókuszálása a 14-es mondatban inkább az *anlòt* szócska hangsúlyos ejtésével (l. dőlt betűs kiemelés a táblázatban), vagyis mint a magyarban, az intonáció segítségével jönne létre. A franciában ellenben a meglehetősen gyakori *c’est...qui* szerkezet elsősorban alanyi fókuszt szolgál, és nem feltét-

lenül utal oppozícióra, lásd például : *C'est Monsieur Dupont qui va s'occuper de vous* „Dupont fog magával foglalkozni”. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a *c'est...qui* egyszerű alanyi fókuszra való alkalmazását a kreol beszédprodukciónban a francia kiemelő szerkezet indukálja.

	<i>Bazilektális martinique-i kreol</i>	<i>Korpusz</i>	<i>Standard francia</i>
Kiegészítő mellékmondat	Nou ka pansé Ø ni Nou sav Ø sé li	Nou ka pansé ké ni 4 Nou sav ké sé li 17	Nous pensons qu'il y a Nous savons que c'est lui
Vonatkozó mellékmondat	Sé pwodui- <u>a</u> nou ka fabwiké- <u>a</u>	Lé pwodui- <u>a</u> que nou ka fabwiké- <u>a</u> 7	Les produits que nous fabriquons
Kiemelő szerkezet	Anlòt péwiyòd wouvè ba nou Sé an pwodui natiwèl	Sé anlòt péwiyòd ki ka wouvè ba nou 14 Sé an pwodui ki natiwèl 15	(c'est) une nouvelle période (qui) s'ouvre pour nous c'est un produit (qui est) naturel
Összehasonlítás	I ni potassium <u>pasé</u> bannann nowmal	I ni plis potassium ki an bannann nowmal 17	Elle contient plus de potassium qu'à l'état normal
Hiperkorrekt que	<u>Lè/antan</u> mwa menm man wivé	À lépòk éti *ké mwa menm man wivé 1 ('où *que')	À l'époque où moi-même, je suis arrivé

Az összehasonlító szerkezet esetében (táblázat 4. sora) egyértelmű a francia hatása a kreolra. Bernabé leíró nyelvtana szerint a *plis...ki* típusú összehasonlítás a martinique-i kreol akrolektális változatának sajátja (1999: 121). A bazilektális kreol a *pasé* szócskát használja összehasonlításoknál: *Wòbè sòt passé Pyè* 'Robert est plus bête (sot) que Pierre'/'Robert butább, mint Pierre'.

A vonatkozó mellékmondatnál tapasztalt tautologikus mondatserkesztéshez hasonlóan érdekes példa a francia *que* hiperkorrekt alkalmazása (l. táblázat utolsó sora). A bazilektális 'amikor' jelentésű *lè* vagy *antan* helyett a beszélő „kölcsonveszi” a standard francia azonos jelentésű *à l'époque où* szókapcsolatát, ami már önmagában franciásodásnak tekinthető.

A kifejezés *où* elemét kreolra fordítja (*éti*), majd mögé helyezi a *que* szócskát. A *que* hiperkorrekt használata a korpuszban megerősíteni látszik azt a megérzésünket, hogy a beszélő számára a bazilektális kreol és a francia közt húzódó, egyik legfontosabb mondattani választóvonal a *que* eltérő alkalmazásában rejlik.

3.4. A franciásodás lexikális vetülete

A korpusz szókincsében talán a legszembetűnőbb a *donc*¹⁰ ‘tehát’ és a *puisque* ‘mivel’ kötőszavak túlzott gyakorisága. Mivel e kötőszavak használata a standard francia diskurzusnak is kölcsönöz némi eleganciát és választékosságot, nem vitás, hogy a kreol beszélőnél sűrű alkalmazásuk a beszéd minőségén hivatott emelni. Erre engednek következtetni a francia médiában úgyszintén rendkívüli népszerűségnek örvendő *en tout cas* 8, 19 ‘mindenesetre’, *en général* 18 ‘általában’, *au maximum* 20 ‘legfeljebb’ és *ki fè que* 4, 5 (< fr. *ce qui fait que*) ‘ami annyit jelent, hogy’ kifejezések is.

A felvételen mindössze egyetlen francia tagmondatot találunk (*ou bien de rester bon dans l’oisiveté* 2 ‘vagy maradni a tétlenségben’), a többi esetben csak szintagmákról beszélhetünk (*dans les années 90* 6 ‘a kilencvenes években’, *dans le milieu sportif* 21 ‘a sportolók körében’, *un embryon de société* 5 ‘egy vállalatkezdemény’). A francia kifejezések használatát részint – ahogy a kötőszavak esetében is – a regiszterjavítás, részint az a kényszer magyarázhatja, hogy bizonyos szavaknak (*tendance, embryon, milieu*) nincs megfelelőjük a bazilektális kreolban.

4. Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a korpusz elemzése alapvetően megerősíti a franciásodás valdmani definícióját a fonológia és a lexika szintjén. Morfológia és szintaxis tekintetében azonban összetettebb jelenségekről ad számot a vizsgált hangfelvétel, mint ahogy azt a definíció jósolja. A morfológiai franciásodásnál nem annyira a francia morfofonológiai változásainak átvételéről van szó, mint inkább bizonyos morfémák, elsősorban főnévi és igei vonzatok, valamint bizonyos determinánsok beszüremkedéséről a kreol diskurzusba. A szintaxis terén tapasztalt franciásodási jelenségek-nél szintén láttuk, hogy a beszélő nem pusztán „másolja” a magasabb nyelvváltozat szerkezeteit (összehasonlítás), hanem hol szimultán használja a

¹⁰ A *donc* egyben szegmentálja is a beszédláncot, mintegy kijelölve a gondolati egységek határát. A francia spontán korpuszokban hasonló szerepet tölt be a *quoi* szócska.

két kód struktúráit (vonatkozó mellékmondat), hol pedig hiperkorrekcióval él (*que*). Érdemes még megemlíteni, hogy a franciásodás konkrét realizációiban — jóllehet külön-külön tárgyaltuk a hang-, alak- és mondattant — általában keverednek a nyelvi elemzés egyes szintjei. Így a *dé* 3 részelőnévelő megjelenésénél a fonológiai és a morfológiai, a *ké* 4, 17 és a *plis...ki* 17 esetében a fonológiai és a szintaktikai, a *lé pwodui-a que nou ka fabwiké-a* 7 locus-nál pedig a morfológiai és a szintaktikai szintek fonódnak egybe.

Az 1. pontban leírt kreol-francia kontinuumon, melynek kritériumrendszere nem meglepő módon főként a fonológia szintjén kidolgozott és jól körülhatárolt (l. Bernabé 1983 és Valdman),¹¹ az elemzett beszédprodukciónak mezolektális besorolást nyer. A „mezolektális” minősítés a performancia megítélésével, közvetett módon a beszélő kompetenciájáról tesz kijelentést. A korpusz lejegyzésében segítő informátorunk¹² azonban meggyőződéssel állította, hogy a beszélő a látszat ellenére baráti körben, ahol a beszédhelyzetnek megfelelő kódot használhatja, kitűnő *gwo kwéyòlt* beszélhet. Arra a kérdésre, hogy mire alapozza a feltevését, elsősorban hangzási jegyekre (intonáció, beszédtempó és kiejtés) hivatkozva válaszolt. Ha ez így van, az azt jelenti, hogy az anyanyelvű beszélő külön tudja választani az interjúalany performanciájának és kompetenciájának megítélését, míg azonos információ-mennyiségből a nyelvész, a jelen tanulmányban is használt kritériumrendszer alapján, csak a performanciát képes értékelni. Az informátor válaszából az is kitűnik, hogy számára a nyelvészek által figyelembe vett fonológiai változók nem játszanak szerepet az interjúalany kompetenciájának megítélésében.

Jövőbeli kutatás tárgya lehetne tehát egyfelől a franciásodás, főként morfoszintaktikai ismérveinek nagyobb korpuszon való vizsgálata (a mezolektus és az akrolektus morfoszintaktikai ismérveinek pontos leírása), másfelől annak feltérképezése, hogy mely szegmentális és prozódiai jegyek alapján ítélik meg anyanyelvű beszélők társaik performanciáját és kompetenciáját.

¹¹ Az idézett művekben találunk utalásokat arra vonatkozóan is, hogy morfoszintaktikai értelemben mi tartozik a mezo- és főleg az akrolektushoz.

¹² Ez úton szeretnénk köszönetet mondani Bibi Louisonnak önzetlen segítségéért és hasznos megjegyzéseikért.

HIVATKOZÁSOK

- Bernabé, Jean 1983: *Fondal-natal. Grammaire basilectale approchée des créoles guadeloupéen et martiniquais*, Paris, L'Harmattan.
- Bernabé, Jean 1999: *Grammaire du créole martiniquais*, Paris, L'Harmattan.
- Hock, Hans Henrich 1991: *Principles of Historical Linguistics*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- Valdman, Albert 1978: *Le créole : structure, statut et origine*, Paris, Klincksieck.

IPA ÁTÍRÁS

- 1 /alepøk eti ke mwamēm mā wive āle mafē twavajla dōk se lafomaj te kumāse ka baj
- 2 e teni osi dōk posibilite de ekspatwije kōnu la nu tele ubjē dā wēste bō dā lwazivte
- 3 epi teni osi posibilite de eseje fē ā bagaj se kāmēm bō nu se de nōm adā peji
- 4 matinikla l nu ka pāse ke ni posibilite e se lideta:a mā fuje epi dōt māmaj kifekə
- 5 nu wive a œnāmbwijō dā sosijete kifekə depi katrœvēnœf dōk nu metej dubut
- 6 epi dā lezane katrœvēndis kwa dōk nu eseje dōk pwā āti balāse dōk se
- 7 kōsa dōk listwa kumāse le ba nu wezō pūiskə le pwodujia kə nu ka fabwikea ka
- 8 avewe kōjō nesese ātuka āle mafēa atfelmā l deza setē ākōba pu nu pe flate kōnu
- 9 matinik mēm pūiskə avā u eseje fē sa u le fē asulate fōk bōkaju u sāti kōw ase fō
- 10 dōk nupase tutle dis lāneta:a atwavaj āle pwodujia me osi a twavaj mafē matinikla
- 11 sa ki fē kə nu wive ēplātejo nu wive wānjo dōk nesese āle plasla epi ʒōdia dōk
- 12 nu laka kumāse gade tibwē ādewo dōk nu zaka pōte tibwē pwoduj gwadlup

- 13 sa pɔkɔ fɔfɔfɔ me nu kumãse epi nu ni de twe bɔ kɔtak asu dɔk lepeji
øropeẽ
- 14 pu nu gade kisa nu pe fe dɔk siwu le se ɔlot pewijɔd ki ka wuve ba nu
aɣɛlmã |
- 15 kote spɔtifla i ka mafe ɔlo pɔiskə se ɔpwɔdɔi ki natiwel si nu pe di i pa
ni kolowã
- 16 i pani sik i pani kɔsewvatœw anut ɔdidãji | ɔplis di sa bãnãnlã lejsek i
ni plis
- 17 potasjom ki ɔ bãnãn nɔwmal | e potasjomla nu sav ke se li ka ɔmpeje
mun twape
- 18 kwãmp ɔzenewal e dɔk lewu a pe ni efɔw fizik ɛpɔwtã pawegzãpl u ni
kwãmp
- 19 le u ka mãze bãnãn seje u ka ni tãdãs a pa ni kwãmp dytu u alɔw
ɔtuka
- 20 a wɔtawde sekwãmpla omaksimɔm dɔk lemãmajla kɔmpwãn sa ɔlo
- 21 e dã læ miljɔ spɔwtif jo ka kɔsome ɔlo tutmun ka mafe ka ʒwe futbɔl
- 22 ka mɔte velo jo ka sevi bãnãnlã ɔpatfe/

KREOL ÁTÍRÁS FRANCIA ÉS MAGYAR FORDÍTÁSSAL

- 1 A lépòk éti **ké** mwa menm man rivé anlè maché travay-la, donk sé
lachomay té koumansé ka bay
*A l'époque où moi-même je suis arrivé sur le marché du travail, donc
c'est à ce moment-là que le chômage avait commencé à battre son plein*
Amikor dolgozni kezdtem, akkor volt a legnagyobb munkanélküliség,
- 2 é té ni osi donk possibilité **d'expatrier** kò-nu la nu té lé, ou bien de rester
bon dans l'oïsiveté,
*mais on avait également la possibilité de partir où on voulait ou de rester
bon dans l'oïsiveté*,
de megvolt rá a lehetőség, hogy másutt próbáljunk szerencsét, vagy
maradtunk tétlenül otthon,

- 3 épi té ni osi possibilité **dé** éséyé fè an bagay, sé quand même, bon... Nou sé dé nonm adan péyi
et on avait aussi la possibilité d'essayer de faire quelque chose, bon quand même... Nous sommes des
 vagy megpróbálhattunk csinálni valamit, na, szóval mégiscsak martinique-iak vagyunk.
- 4 Matinik-la. Nou ka pansé **ké** ni possibilité, é sé lidé-taa mwen foyé épi dèt manmay ki fè **que**
Martiniquais. Nous pensons qu'il y a des possibilités et j'ai creusé cette idée avec d'autres copains, ce qui fait que
 Úgy gondoljuk, hogy itt is van mit csinálni, és ezen kezdtük el törni a fejünket a srácokkal,
- 5 nou rivé à un embryon de société ki fè **que** dépi quatre-vingt-neuf, donk, nou météy doubout
nous avons réussi à faire un embryon de société, ce qui fait que depuis '89, nous l'avons monté
 úgyhogy sikerült beindítanunk egy kis céget, úgyhogy 89 óta, szóval akkor indítottuk,
- 6 épi dans les années quatre-vingt-dix, quoi donc, nou eséyé donk, pwan an ti balansé donk sé
puis dans les années '90, quoi, nous avons essayé de prendre l'élan donc, c'est
 és a kilencvenes években megpróbáltuk, hogy is mondjam, felpörgetni a dolgot,
- 7 konsa donk listwa koumansé lé ba nou rézon puisque **les** pwodui-a **que** nou ka fabriké-a ka
comme ça que l'histoire a commencé à nous rendre justice, puisque les produits que nous fabriquons
 szóval kezdett beigazolódni, amit gondoltunk, mert az általunk forgalmazott termékre

- 8 avéré kò-yo nésèsè en tout cas anlè maché-a atchèlman. Déjà sé té an komba pou nou pé flaté kò-
s'avèrent nécessaires, en tout cas, sur le marché actuel. Déjà c'était un combat d'arriver à se faire reconnaître
 van kereslet jelenleg a piacon. Már Martinique-on sem volt könnyű elismertetni magunkat,
- 9 nou Matinik menm puisque avan ou èsèyé fè sa ou lé fè asou latè fòk bòkay-ou ou santi kò-w asé fò
à la Martinique même, car avant d'essayer de faire ce qu'on veut faire dans le monde entier, il faut se sentir assez fort dans son pays
 de mielőtt a piacot bővítenénk, itthon kellett megerősödnünk,
- 10 donk nou pasé tout lé dis lanné-taa à travay anlè produi-a mé osi à travay maché Matnik-la
donc nous avons passé les dix dernières années à travailler sur le produit, mais aussi à travailler sur le marché martiniquais,
 szóval az elmúlt évtizedben csak a terméken és a martinique-i piac kiépítésén dolgoztunk,
- 11 sa ki fè que nou rivé implanté yo, nou rivé rann yo donk nésèsè anlè plas-la, épi jòdi-a donk,
ce qui fait que nous avons réussi à les planter [les produits], à les rendre nécessaires sur place, aujourd'hui donc
 úgyhogy sikerült a terméket meghonosítanunk, van rá igény itt helyben, úgyhogy most már
- 12 nou la ka koumansé gadé tibren an déwo, donk, nou za ka pòté tibren pwodui Gwadeloup
nous commençons à nous tourner (<regarder) un peu vers l'extérieur, on exporte déjà un peu à la Guadeloupe
 elkezdünk egy kicsit kifelé kacsintgatni, exportálunk egy keveset Guadeloupe-ra,

- 13 Sa pòkò fòfòfò, mé nou koumansé épi nou ni dé trè bon kontak asou, donk, les pays européens,
Ça ne marche pas encore très fort, mais nous l'avons lancé et nous avons de très bons contacts avec les pays européens,
 még nem lendült be az üzlet, de elkezdünk kiépíteni a kapcsolatainkat az európai országokkal is,
- 14 pou nou gadé kisa nou pé fè, donk si ou lé sé anlòt péwiyòd **ki** ka wouvè ba nou atchèlman.
nous verrons ce que nous pourrons faire, si vous voulez, une nouvelle période s'ouvre pour nous maintenant.
 meglátjuk, mi lesz belőle, de annyi bizonyos, új korszak kezdődött a cég számára.
- 15 Koté spòtif-la, i ka maché anlo puisque sé an pwodui ki natirèl, si nou pé di, i pa ni kolowan,
Du point de vue du sport, ça marche très bien, car c'est un produit naturel, il ne contient pas de colorants,
 A sportolók nagyon keresik, mivel csak természetes anyagot tartalmaz, nincs benne se színezék,
- 16 i pa ni sik, i pa ni conservateur anout andidan-y. An plis di sa, bannann-lan, lè i sèk i ni **plis**
pas de sucre ajouté, il n'y a pas de conservateurs. En plus, la banane, quand elle est sèche, elle a
 se hozzáadott cukor, se tartósítószer. Ezenkívül a szárított banánban több
- 17 potassium **ki** an bannann normal. E potassium-la, nou sav **ké** sé li ka ampéché moun twapé
plus de potassium qu'à l'état normal. Et le potassium, nous savons qu'il empêche les crampes
 a kálium, mint a friss gyümölcsben. És mint tudjuk, a kálium segít megelőzni

- 18 kwamp en général é donk lè ou a pé ni efòw fizik emportan par exemple
ou ni kwamp
(‘empêche les gens d’attraper des crampes’) en général et donc quand on doit faire (ni: ‘avoir’) un effort physique important, par exemple vous avez une crampe
az izomgörcsököt, szóval jelentős fizikai terhelésnél, ha például izomgörcsöt kap az ember,
- 19 lè ou ka manjé bannann séché ou ka ni tandans à pa ni kwamp du tout ou
alors en tout cas
quand vous mangez de la banane séchée, vous serez moins enclin aux crampes ou en tout cas
ha szárított banánt eszik, akkor egyáltalán nem kap görcsöt, vagy leg-
alábbis
- 20 à retarder sé kwamp-la au maximum, donk **lé** manmay-la konpwann sa
anlo,
elles seront retardées au maximum, donc les gars ont très bien compris ça
minimálisra lehet csökkenteni ennek az esélyét, úgyhogy a srácok rájöttek erre,
- 21 é dans le milieu sportif, yo ka konsomé anlo, tout moun ka maché, ka jwé
foubòl,
et dans le milieu sportif, ils en mangent beaucoup, tous ceux qui marchent, qui jouent au football
és a sportolók rengeteget megesznek belőle, mindenki, aki gyalogol, focizik,
- 22 ka monté vélo, yo ka sèvi bannann-lan an patchè.
qui montent à vélo, ils consomment beaucoup de banane.
biciklizik, rengeteg banánt eszik.

A GRAMMATIKALIZÁCIÓRÓL – DINAMIKUS MEGKÖZELÍTÉSBEN¹

NAGY KATALIN

*A ma morfológiája a tegnap szintaxisa,
a ma szintaxisa a tegnap pragmatikája.*
(Girón Alconchel 2001)

1. Bevezetés

Tanulmányomban a nyelvi változás egy sokat kutatott témakörét, a grammatikalizáció pragmatikai aspektusát vizsgálom, azaz azt a folyamatot, amelynek során egy kezdetben csupán a kontextusban jelen lévő információtartalom egy lexikai egység kódolt jelentésének részévé válik. A grammatikalizáció a nyelvi változás legvitatottabb folyamata, amelynek kutatásában alapvetően két megközelítést különíthetünk el: a formális és a funkcionális nézőpontot. Míg a formális nézőpont főleg a grammatikalizáció egy aspektusával, a nyelvtani rendszer újraszerveződésével, az újraelemzéssel foglalkozik, amelyet a jelenség fő mechanizmusának tekint, a funkcionális megközelítés a grammatikalizáció folyamatának fokozatosságáról igyekszik számot adni. Tanulmányommal ez utóbbi állásponthoz kívánok hozzájárulni.

A grammatikalizációval mint diskurzus-, illetve pragmatikai jelenséggel már több kutatás foglalkozott. Számos vizsgálat utal arra, hogy a grammatikalizáció a kontextusból kikövetkeztethető implikaturáknak a kódolt jelentésbe történő beépülésével zajlik, a társalgási implikaturák konvencionalizálódása a grammatikalizáció folyamatának része (Hopper–Traugott 1993; Traugott 1999; Levinson 2000). Ezért dolgozatomban külön nem kívánok érvelni a grammatikalizáció pragmatikai aspektusának létezése mellett. A hivatkozott munkákra alapozva kiindulópontul veszem, hogy az új grammatikai formák megjelenésében diskurzusbeli, illetve pragmatikai tényezők döntő szerepet játszanak, és azt igyekszem vizsgálni, milyen modell képes e folyamat dinamikus jellegét hűen ábrázolni.

¹ A dolgozat megírásában nyújtott értékes segítségéért és gondolatébresztő tanácsaiért ezúton mondok köszönetet Németh T. Enikőnek és hasznos észrevételeiért Kecskés Istvánnak. Ugyancsak köszönet illeti tanulmányomhoz fűzött hasznos megjegyzéseikért Pelyvás Pétert, aki tanulmányomat lektorálta, valamint Kenesei Istvánt.

Tanulmányom fő célja, hogy az eddigi kutatások eredményeit figyelembe véve, azokat egy összehasonlító nyelvtörténeti vizsgálat eredményeivel összevetve a nyelvi változás egy olyan modelljét vázolja fel, amely képes hűen kezelni a grammatikalizáció pragmatikai aspektusait. A szakirodalomban korábban jelen lévő elképzelésekkel szemben jelen megközelítés nemcsak beszélő-, hanem beszélő-hallgató centrikus, hiszen a grammatikalizáció vizsgált aspektusát a lexikai egység és a kontextus egymásra hatása eredményének tekinti, amely a beszélő és a hallgató dinamikus interakciójában következik be. A folyamatot elindító újító nyelvhasználat „túlélése” a hallgató későbbi nyelvi viselkedésének függvénye.

A grammatikalizáció definiálása után (2. pont) egy katalán-spanyol összehasonlító történeti elemzésen mutatom be a jelenséget (3. pont), majd a történeti adatok és a szakirodalom eddigi eredményei alapján (4. pont) felállítom azokat a követelményeket, amelyeknek a nyelvi változás egy pragmatikai modelljének meg kell felelnie. Ezután javaslatot teszek egy ilyen modellre (5. pont), amelyhez Kecskés István (2003a, 2003b) dinamikus jelentésmodellje szolgált kiindulópontul. Végül az általam javasolt modell működését konkrét példákon is bemutatom (6. pont). A dolgozatot az irodalomjegyzékkel és a történeti korpusz adataival zárom.

2. A grammatikalizáció

A grammatikalizáció legszélesebb körben elfogadott definíciója (Hopper–Traugott 1993: 2–7; Alonso 1982: 194; Bordería–Gurillo 2001: 317) grammatikalizáción azokat a nyelvi változásokat érti, amelyek során egy lexikai egység funkcionális egységgé válik, vagy egy grammatikai egység „még grammatikaibb” tartalomra tesz szert. A grammatikalizáció útvonalát Hopper és Traugott a következő skálán szemlélteti:

tartalmas jelentéssel bíró egység > grammatikai szó > klitikum > inflexió affixum

Látjuk, hogy a lexikai jelentés elvesztéséről és egy újabb, más jellegű, „grammatikaibb” jelentés elnyeréséről van szó. A skála azonban nem mond semmit arról, hogy ez utóbbi hogyan „keletkezik”. Nyelvtörténetileg adatolt, hogy például a ‘menni’ jelentésű igével alkotott perifrázis több nyelvben a jövő idő segédigéjévé vált (vö. angol *be going to*). De honnan származik ez a jövőre utaló jelentés? Tekintsük egyszerűen a ‘menni’ jelentés egy a fonetikai redukcióval párhuzamosan „elhalványult” változatának, maradványának? Ez a túl egyszerű elképzelés nem képes magyarázni, hogyan és miért halványul

el a tartalmas jelentés, ill. miért pont egy adott grammatikai jelentés keletkezik vagy „marad” belőle. Ugyanakkor több újlatin nyelv, köztük a spanyol több perifrázist használ ugyanazzal a segédigével. Mi lehet az oka annak, hogy ezekben a perifrázisokban a jelentés eltérő módon halványult el? A kérdés megválaszolásához kognitív szempont figyelembevételére van szükség. Ahhoz azonban, hogy megfelelő megoldást tudjunk javasolni, világosan kell látnunk, hogy pontosan melyek azok a tényezők, amelyekről számot kívánunk adni a grammatikalizáció modellezésekor. A következő pontban ezért vizsgáljuk meg a grammatikalizáció egy esetét.

3. Egy történeti példa

3.1. *A spanyol ir (a) + főnévi igenév és a katalán anar + főnévi igenév szerkezetek egykor és ma*

Mint említettem, mozgásigével alkotott perifrázisok az újlatin nyelvekben szép számban előfordulnak. Ezek egyike a ‘menni’ jelentésű igéből és a főnévi igenévből álló összetétel, amely mind a spanyolban, mind a katalánban használatos, aktuális jelentése azonban eltér a két nyelvben. A spanyol *ir* *a* (‘menni’) + főnévi igenév és a katalán *anar* (‘menni’) + főnévi igenév szerkezetek kialakulása a grammatikalizáció egy példája, hiszen a bennük szereplő mozgásige eredeti jelentését elveszítve egy absztraktabb, nyelvtani jelentésre tett szert. Tekintsük a szerkezetek aktuális jelentését e két újlatin nyelvben!

A spanyol *ir* + *a* + főnévi igenév szerkezet közeljövő értelemmel bír, a jövő idő jelentés mellett azonban a beszélő érzelmileg nagyobb részvételét sugallja, jelentésében szorosan kötődik az aktuális szituációhoz, a beszélő szándékához:

(1) *(Estoy seguro de que) voy a morir.* (spanyol)

megyek PR meghalni²

‘(Biztos vagyok benne, hogy) **meg fogok halni**’ (hamarosan, elkerülhetetlenül)

Az (1) megnyilatkozás a beszélő szubjektív jóslatát fejezi ki, és az eseményt mint a jelenlegi körülmények természetes következményét állítja be, amelynek bekövetkezése szükségszerű, szemben az egyszerű jövőt tartalmazó (2) megnyilatkozással, amely ilyen jelentésárnyalatot nem fejez ki:

² A továbbiakban PR-rel a *prepozíciót*, KL-lel a *klitikumot* rövidítem.

(2) *Moriré.* (spanyol)

‘**Meg fogok halni.**’ (egyszer valamikor)

A perifrázis érzelmeket kifejező tulajdonsága mellett a jövőre utaló jelentés el is halványulhat, ilyenkor a beszélőnek a predikátumhoz való viszonyát tükrözi:

(3) *¿Te acuerdas de tus sueños? – ¿No **me voy a acordar**?* (spanyol)

KL megyek PR emlékezni

‘Szoktál emlékezni az álmaidra? – **Hogyne emlékeznék!**’

Bár az összetételt gyakran leegyszerűsítve közeljövőként emlegetik, egyes előfordulásai semmilyen jövő időre való utalást nem tartalmaznak. A (3) megnyilatkozás egy ilyen, a jövő idő jelentéstől különböző használatot mutat.

A spanyoltól eltérően a katalánban a ‘menni’ jelentésű ige a múlt idő segédigéje lett, az *anar* + főnévi igenév szerkezet az egyszerű, befejezett múltnak felel meg:

(4) *Pere II **va morir** l’any 1285.* (katalán)

megy meghalni

‘II. Péter 1285-ben **halt meg.**’

(5) *El novembre de 2002, la Comissió **va publicar** un informe sobre la*

megy közzétenni

situació de l’ensenyament públic.

‘2002 novemberében a Bizottság jelentést **tett közzé** a közoktatás helyzetéről.’

A két perifrázis történetét eddig külön-külön vizsgálták (Menéndez Pidal 1976: 349–350; Colón 1978: 132–133) nem tulajdonítva jelentőséget azok közös eredetének. Összehasonlításuk azonban új észrevételeket tesz lehetővé, és jobban megvilágítja változásuk menetét. Középkori adatok alapján az a következtetés vonható le, hogy a spanyol és a katalán szerkezet közös gyökerekre vezethető vissza: kezdetben a ‘menni’ jelentésű igéből és a főnévi igenévből alkotott perifrázis mind a spanyolban, mind a katalánban egy adott cél felé történő mozgást, valamint a cselekvés szándékát fejezte ki, azt, hogy az ágens szívvel-lélekkel, saját akaratából hajtja végre a cselekvést.

(6) *Con los alvores mio Cid***ferir-los** *va.* (spanyol, Cid 1137)⁴
 megtámadni-KL megy
 ‘Hajnalban Cid **megtámadja/ta** őket.’
 (Kivirradáskor ment népét Çid, uram tüzelni. (Csala 2002: 40))

Egyes középkori előfordulásokban mindkét nyelvben jelen volt a múlt időre utaló jelentés is:

(8) *Viéronlo (...) al almofalla se van tornar.* (spanyol, Cid 692–694)

KL mennek visszatérni
'Meglátták, (...) **visszatérnek/tek** a táborba.'
(Láttukon a mór őrs **gyorsan visszaszaladt**. (Csala 2002: 28))

⁴ A példák után rövidítésekkel adom meg az előfordulás helyét, amelyek feloldása a dolgozat végén, *A vizsgált korpusz* c. részben található meg. A *Cid-ének* esetében a verssor számát, a katalán krónikák esetében az oldalszámot adom meg. A *Cid-ének*ből származó példákhoz zárójelben mellékelem Csala Károly költői fordítását is, amely érzékletesen tükrözi a perifrázis jelentésárnyalatait. A glosszák csak a vizsgálatban releváns részletek jelentését mutatják.

- (9) *Mio Çid don Rodrigo non lo quiso detardar,*
Adelinó pora Valençia e sobrellas **va** **echar**. (spanyol, Cid 1202–1203)
 megy rajtaütni
 'Cid, don Rodrigo nem akarta késleltetni, Valencia felé vette az irányt és
rajtuküött'
 (Uram, don Rodrigo nem késlekedett;
magát Valençiára **vetni vágyódott szerfelett**. (Csala 2002: 42))
- (10) *a colp aquells* **van** **girar** (katalán, Munt 9, 41)
 mennek megfordulni
 'hirtelen **megfordultak'**
- (11) **va** **avallar** *del cavall e* **va** **pendre** *la senyera* (katalán, Munt 176, 29)
 megy leszállni megy megfogni
 '**lepattant** a lóról és **megragadta** a zászlót'

A példákból jól látszik, hogy nem minden esetben tudjuk egyértelműen megállapítani, pontosan milyen jelentés rendelhető a perifrázishoz a középkori előfordulásokban, hiszen több értelmezés verseng egymással. Csala Károly műfordítása jól érzékelteti az egyes jelentésárnyalatokat és a lehetséges értelmezéseket. A (8) példában szereplő, jelen idejű igealakot használó perifrázist múlt idővel ültette át magyarra a műfordító, ugyanakkor beszúrta az eredetiben nem szereplő, dinamizmusra utaló *gyorsan* határozószót is. A (9) példa magyar fordításában szintén múlt idejű alakot találunk, emellett Csala a *szerfelett* határozószóval emeli ki az elkötelezettséget és lelkesedést, amellyel az ágens végrehajtja a cselekvést. Ugyancsak múlttal fordíthatjuk a (10)-(11) katalán példákat is, bár – akárcsak a (8)-(9) spanyol példákból – a segédige jelen időben áll.

A spanyolban a jelentésárnyalatok nagy gazdagságát figyelhetjük meg: a perifrázis egy cselekvés kezdetére, érzelmi töltetre, parancsra ((12), (13)), szándékra, tervre ((14), (15)) is utalhat. Megfigyelhetjük tehát, hogy a szerkezet jelentésárnyalatai, amelyet a mai spanyol mutat, már a középkorban kezdtek kibontakozni.

A (12), (13) és (14) példákból a 'menni' ige felszólító alakban áll, a felszólítás azonban a főnévi igenév által kifejezett cselekvésre vonatkozik és nem a helyváltoztatásra.

- (17) *Anaren-li besar la má* (katalán, Munt 75, 27)

mentek-KL csókolni

‘(odamentek hozzá és) kezét **csókoltak** neki’

- (18) *Van-se besar e abraçar* (katalán, Munt 65, 35)

mennek-KL csókolni átölelni

‘**megcsókolták és megölelték** egymást’

Hasonló jelentést mutató példákat a középkori spanyolban is találunk:

- (19) *é así como llegaron, los turcos fueron ferir en ellos muy bravamente*
MÚLT mentek támadni

(spanyol, Alf. 496)

‘Amint megérkeztek, a törökök igen **nekiktámadtak**’

- (20) *Al Çid besó la mano, la seña va tomar* (spanyol, Cid 692)

MÚLT megy megfogni

‘Kezelt csókolt Çidnek, **megragadta** a zászlót.’

(Çid kezéhez csókol az, zászlót **átvenni** kész. (Csala 2002: 20))

- (21) *El Cid a doña Ximena ívala abraçar*

ment-KL átölelni

doña Ximena al Çid la manol va besar (spanyol, Cid 368–369).

megy csókolni

‘Cid **ölelte át** doña Ximenát, doña Ximena kezét **csókol** Cidnek’

(Ximena úrasszonyra **zárultak** Çid karjai,

Çid kezét Ximena úrnő **csókkal illetgeti**. (Csala 2002: 20))

Azokban az esetekben, amikor az infinitívusz által megnevezett cselekvés végrehajtásához helyváltoztatásra van szükség, nem tudjuk eldönteni, hogy az *ir*, ill. *anar* ige örzi-e eredeti jelentését, vagy segédigeként pusztán grammatikai szereppel rendelkezik (l. többek közt pl. (12), (15), (17), (18) példák). A szerkezetben azonban mozgásigékkel is gyakran találkozunk, mintha elsősorban a mozgással kapcsolatos, mozgalmasabb jeleneteket igyekezett volna még élénkebbé tenni az elbeszélő. Mivel ilyenkor valószínűtlen, hogy a segédige őrizné eredeti jelentését, feltehetjük, hogy a szerkezet

grammatikalizációja ezekben a kontextusokban kezdődött. Amikor helyváltoztatásra nincsen szükség, vagy pedig az infinitívusz maga is mozgásige, kizárhatjuk, hogy a segédige őrizné eredeti jelentését, hiszen ilyen kontextusban furcsa lenne a mozgásjelentés feltételezése:

- (22) *A colp aquells* **van** **girar** (katalán, Munt 9, 41)
 mennek megfordulni
 ‘Azok hirtelen **megfordultak**’

- (23) *Van* **venir** *a En Berenguer* (katalán, Munt 110, 14)
 mennek jönni
 ‘**Odajöttek** Berenguerhez’

- (24) *Abrieron las puertas, fuera un salto dan;*
Vieronlo arrobdas de los moros, al almofalla **se van tornar.** (spanyol, Cid 692–694)
 KLmegy visszatérni
 ‘Kinyitották a kapukat, kiugrattak;
 meglátták azt a mór őrsök, **visszatért/nek** a táborba.’
 (A kapukat kitárták, kiugrattak hamar;
 Láttukon a mór őrs gyorsan **visszaszaladt.** (Csala 2002: 20))

3.2. A szerkezetek grammatikalizációja

Láttuk, hogy a két újlatin nyelvben ugyanazok a jelentésárnyalatok figyelhetők meg a perifrázis korai előfordulásaiban. Ha pusztán a grammatikalizáció formai oldalát vesszük tekintetbe a példákat kiragadva kontextusukból, nem tudjuk megmagyarázni, miért vett később a forma alakulása eltérő irányt a két nyelvben. Ezért, ha a spanyol és a katalán formák eltérő fejlődésének okát keressük, a korai előfordulások tágabb környezetét is számításba kell vennünk. Vizsgáljuk meg tehát a kontextust, amelyben a perifrázis a két nyelvben megjelent!

Az igei körülírást a középkori katalánban múlt idejű környezetben találjuk. Első előfordulásai a híres katalán krónikákban, Desclot, Llull és Muntaner műveiben az esetek nagy többségében jelen idejű „segédigével” állnak, bár ekkoriban egyes esetekben még megfigyelhető múlt időben álló segédige is. Később az egyszerű múlt fokozatos visszaszorulásával a segédige is kizárólag jelen időben fordul elő. Az ‘*anar* + főnévi igenév’ analitikus katalán múlt idő kialakulását a történeti jelennel szokták kapcsolatba hozni, e

ténynek azonban a pusztá említésen túl nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget. Garrido Medina (1994: 165) a történeti jelen értelmezésének mechanizmusát vizsgálva kifejti, hogy ha nincs jelen semmiféle arra utaló elem, hogy az esemény a múltban történt, ezt a tényt a hallgató azért következteti ki, hogy a kifejezés időbelisége ne kerüljön ellentmondásba a szöveg egyéb, múlt időben álló részeinek jelentésével. Ez a pragmatikai következtetés grammatikalizálódhatott a katalán szerkezet esetében annak köszönhetően, hogy a szerkezet múlt idejű környezetben szerepelt, tehát az említett implikátúra újra és újra megjelent. Badia i Margarit (1994: 370–371) is a történeti jelen és a múlt idő váltogatásának szerepét emeli ki a katalán szerkezet grammatikalizációjának folyamatában és abban, hogy a perifrázis felváltotta az egyszerű múlt alakjait.

A spanyolban a szerkezet bár hasonló igékkel, de olyan környezetben jelent meg, melyben különböző igeidők váltakoztak. Ez az eljárás a közönség figyelmének felkeltését, ébren tartását szolgálta (Szertics 1981). Viszont a perifrázis két eleme között először opcionálisan, a XVI. sz. közepétől pedig kötelezően megjelent az *a* prepozíció. Az *a* prepozíció jelenléte a spanyol szerkezet szűkebb kontextusában célhatározói jelentésével valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a katalán perifrázistól eltérően jövőre utaló jelentés alakuljon ki. A spanyol perifrázis fejlődését így inkább az angol *be going to* + főnévi igenév szerkezettel állíthatjuk párhuzamba, ami a jelentést illeti.⁵ (Az angol szerkezet grammatikalizációjáról és jelentésváltozásáról l. Hopper–Traugott 1993.)

Végül ki kell emelni a szövegek szóbeliséghez való viszonyát is. A *Cid-ének* vándorénekesek segédanyaga volt, a krónikákat szintén felolvasásra szánták, hogy amint azt pl. a Desclot krónikájához írt előszóban olvashatjuk, „a harc hosszú hónapjai folyamán fennmaradjon a kedv és az akarat, nemcsak a csataterén küzdők között, hanem a nép körében is”. Így az a pragmatikai funkció, amelyet a spanyol és katalán perifrázisok betöltöttek, a szóbeli hagyománnyal, az előadó kommunikációs stratégiájával függött össze.

⁵ Itt érdemes megemlíteni Pelyvás Péter észrevételét, miszerint (a spanyol *a* prepozícióval párhuzamba állítható) angol *to*-t tartalmazó mondatok a kognitív elemzés szerint egy *forrás – út – cél* séma *út* elemét helyezik a középpontba, ami jól összeegyeztethető az akaratlagossággal, a prepozíció nélküliek pedig a *célt*, a végpontot, ami jobban összeegyeztethető az esemény már lezajlott voltával. Ennek megfelelően a spanyol és katalán formák eltérő grammatikalizációjához hozzájárulhatott a prepozíció jelenléte, ill. hiánya is. Az *a* prepozíció jelenlétének aránya és kontextusai a spanyol szerkezetben további kutatásnak lesz tárgya.

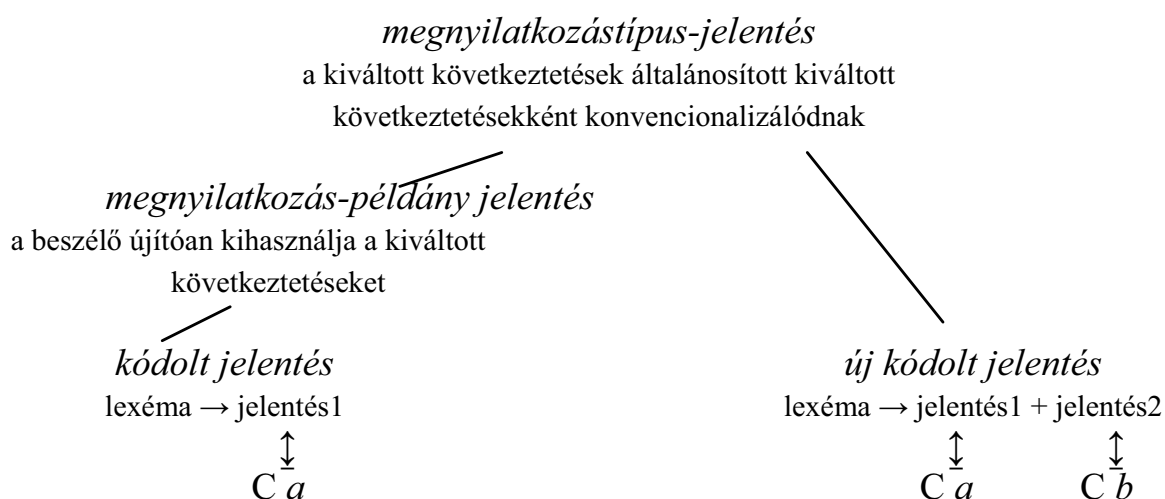
4. A grammatikalizáció modellezése

A történeti vizsgálat alapján most már megmondhatjuk, a nyelvi változás milyen modelljét szeretnénk felvázolni. Olyan modellre van szükség, amely a nyelvi változás pragmatikai oldalát is képes magyarázni, és kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, továbbá számot ad arról, hogy milyen viszony lehet a kódolt jelentés és a kontextus között. Ez az igény már korábban is felmerült a szakirodalomban. A következőkben megvizsgáljuk az erre vonatkozó jelentősebb elképzeléseket.

4.1. Traugott (1999) modellje

A nyelvi változás egyik legkiemelkedőbb kutatója, Traugott (1999) elképzelésében a grammatikalizáció diskurzusbeli, illetve pragmatikai jelenség. A folyamathoz köthető jelentésváltozás bizonyos szabályoknak engedelmeskedve zajlik, amelyről csupán a nyelvhasználat során felmerülő következtetések és implikátúrák figyelembevételével lehet számot adni. Traugott is felveti a kérdést, hogy a nyelvi változásban releváns pragmatikai jelentéseket hogyan tudjuk kielégítően kezelni. Ehhez olyan elképzelést lát szükségesnek, amely folyamat- és nem eredményközpontú, új jelentések hozzáadását teszi lehetővé, és amelyben a beszélőnek újtó, kreatív szerepe lehet.

Levinson (2000) is említi, lehetséges, hogy a partikuláris társalgási implikátúrák általánosított, majd konvencionális implikátúrákká váljanak, de nem dolgozza ki a folyamat részletes modelljét. Traugott hozzáteszi, hogy a konvencionális implikátúrák a kódolt jelentés részévé, szemantikaivá válhatnak a 'partikuláris társalgási implikátúra → általánosított társalgási implikátúra → szemantikai jelentés' útvonalat követve. Tekintsük az 1. ábrát!

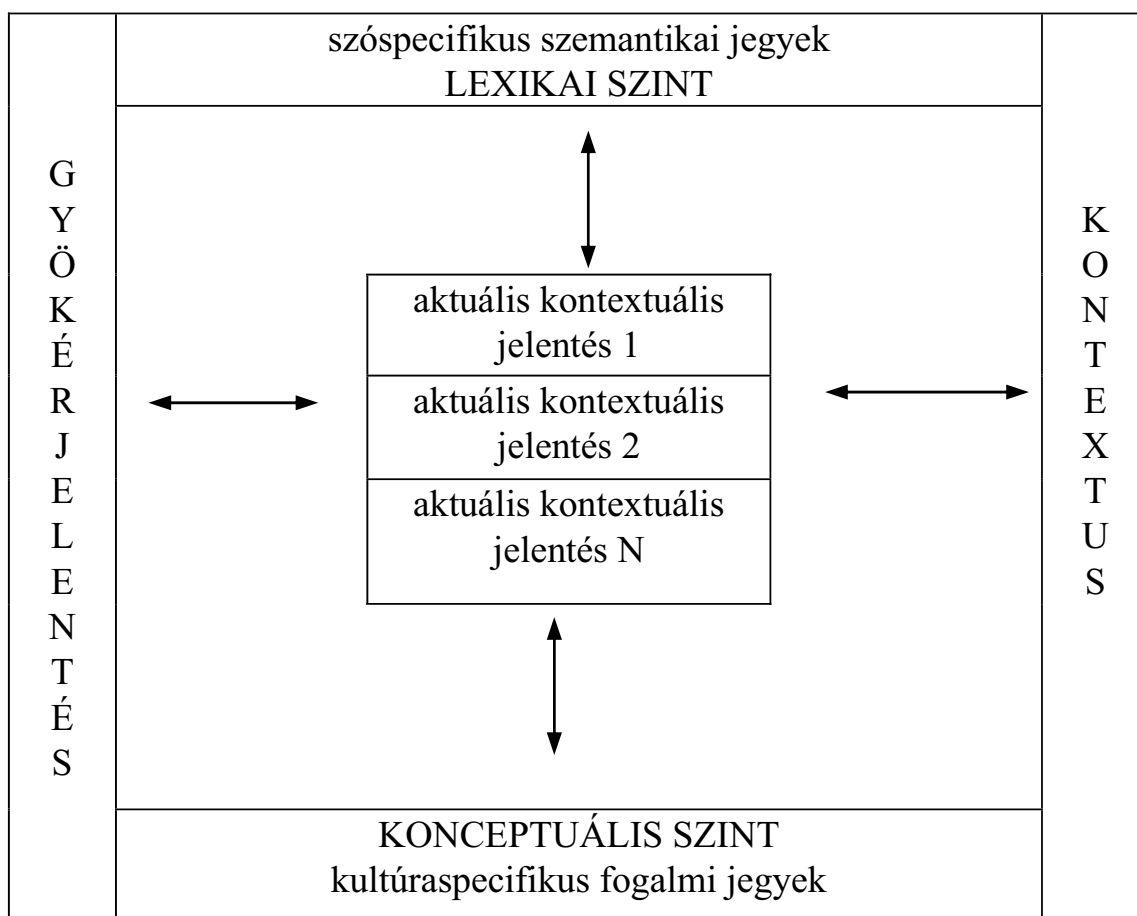

1. ábra: Traugott jelentésváltozás-modellje (C= konceptuális struktúra)

Traugott (1999) modellje, a 'Jelentésváltozás Kiváltott Következtetéses Elmélete' (Invited Inferencing Theory of Semantic Change) a kognitív nyelvészetet a kommunikációalapú történeti pragmatikával egyesíti. A grammatikalizáció több nyelvben tetten érhető szabályosságainak megfigyelésén alapszik. Alapfeltevése, hogy egy lexéma szemantikai tulajdonságokra tehet szert a kontextusból, amelyben tipikusan használatos. Ez a megállapítás egybeesik az általam vizsgált történeti példákból levont következtetéssel. Modelljében Levinson (1995) elképzelésére alapozva a jelentés három szintjét feltételezi. A kódolt jelentés nyelvi konvenció, a szemantikára tartozik. A megnyilatkozáspéldány jelentése ad hoc felmerülő jelentés, kiváltott következtetés, amely a társalgási implikaturának felel meg, törölhető, megcáfolható. A megnyilatkozástípus jelentése általánosított kiváltott következtetés, amely lényegében megfeleltethető az általánosított társalgási implikatura fogalmának. A *kiváltott következtetés* terminust a szerző azért találja megfelelőbbnek az *implikatura* terminusnál, mert utal az interakcióra a beszélő és a hallgató között. Modellje beszélőalapú megközelítés, szerinte az újítás munkáját alapvetően a beszélő végzi el, és nem a hallgató. A beszélő az, aki kitalál egy új használatot a rendelkezésre álló implikaturák kihasználásával. Ha a hallgató megfelelően értelmezi a szándékot, az újítás sikeres lehet. De maga az interpretáció folyamata ritkán vezet újításhoz. Ezért teszi le a voksát Traugott (1995) egy módosított neo-grice-i elképzelés mellett, szemben a hallgatóközpontú relevanciaelmélettel. A beszélő, ill. a hallgató nyelvi változásban betöltött szerepének a kérdésére később még visszatérek.

4.2. Kecskés (2003a, 2003b) modellje

Traugott kritériumainak lényegében megfelel Kecskés (2003a, 2003b) dinamikus szemantikai modellje, amely azonban eredeti megfogalmazásában nem a nyelvi változás modellje kíván lenni. Tekintsük át a modell fő vonásait (2. ábra)!

2. ábra: Kecskés István (2003a) nyelvhasználati modellje

Kecskés modelljében a jelentés állandó és aktuális, valamint lexikai és konceptuális jegyeket egyesít magában. A modell két jelenség magyarázatára szolgál. Egyrészt azt mutatja be, hogy mi van a lexikai egységben, amikor használjuk, milyen elemek alkotják annak lexikai és konceptuális oldalát, és ezek hogyan hozzák létre együttesen a szó jelentéspotenciálját. Másrészt szemlélteti, hogyan jön létre az aktuális kontextuális jelentés a jelentéspotenciál és a kontextus összjátékaként. A jelentés különböző aspektusai állandó körforgásban vannak, egymásba átmehetnek, és együttesen biztosítják, hogy az épp aktuális jelentés ötvözze magában a korábbi és az éppen aktuális tapasztalatot. A lexikai egységek és a kontextus egymást kölcsönösen befolyásolják, az aktuális kontextuális jelentés dinamikus összjátékuk eredménye. A modell egyik alapköve ez a kétirányú kapcsolat.

A modell eredetileg szavak és helyzetmondatok értelmezéséről kíván számot adni, módosításokkal azonban ígéretesnek tűnik új grammatikai szerkezetek kialakulásának kezelésére is. Ezt a lehetőséget alátámasztja az a

tény, hogy míg az ún. gyökérjelentés a rendszerességet és a relatív állandóságot képviseli a nyelv bizonyos fejlődési szakaszában, addig az aktuális kontextusokban jelentkező világtudás idővel a szó jelentésstruktúrájának változásához vezethet. Ez akkor következik be, amikor a jelentés egyes jegyei kódolódnak az adott szóban a gyakori specifikus szóhasználat eredményeként, és annak már nemcsak konceptuális, hanem nyelvi jegyeivé válnak.

Ha Traugott és Kecskés modelljét összevetjük, megfigyelhetjük, hogy Traugottnál megnyilatkozásjelentésről van szó, Kecskésnél pedig lexémák jelentéséről. Traugott modellje a megnyilatkozás szintjéről közvetlenül ugrik a szó/lexéma szintjére, így a kettő kapcsolatát, illetve a kontextus szerepét a kettő közötti „közvetítésben” a jelentésváltozás folyamán nem tükrözi világosan. Gondoljunk vissza történeti példákra és célunkra: a fő kérdés az, hogyan válik egy kezdetben csupán az egész megnyilatkozás jelentésében szereplő elem egy adott forma, lexéma jelentésének részévé! Igen fontos továbbá, hogy Traugott modellje a jelentéshez egy adott fogalmat is társít. Nem tudjuk azonban, hogyan függ össze a modellben a régi és az új jelentéshez kapcsolódó fogalom. Kecskés elképzelése szintén magában foglal egy konceptuális szintet, ami elemzésünk szempontjából jelentős, hiszen az 1. pontban a kognitív szempont figyelembevételét tűztük ki célul. Feladatunk tehát a két modell előnyeinek egyesítése.

5. Egy új javaslat A grammatikalizáció modellezésére

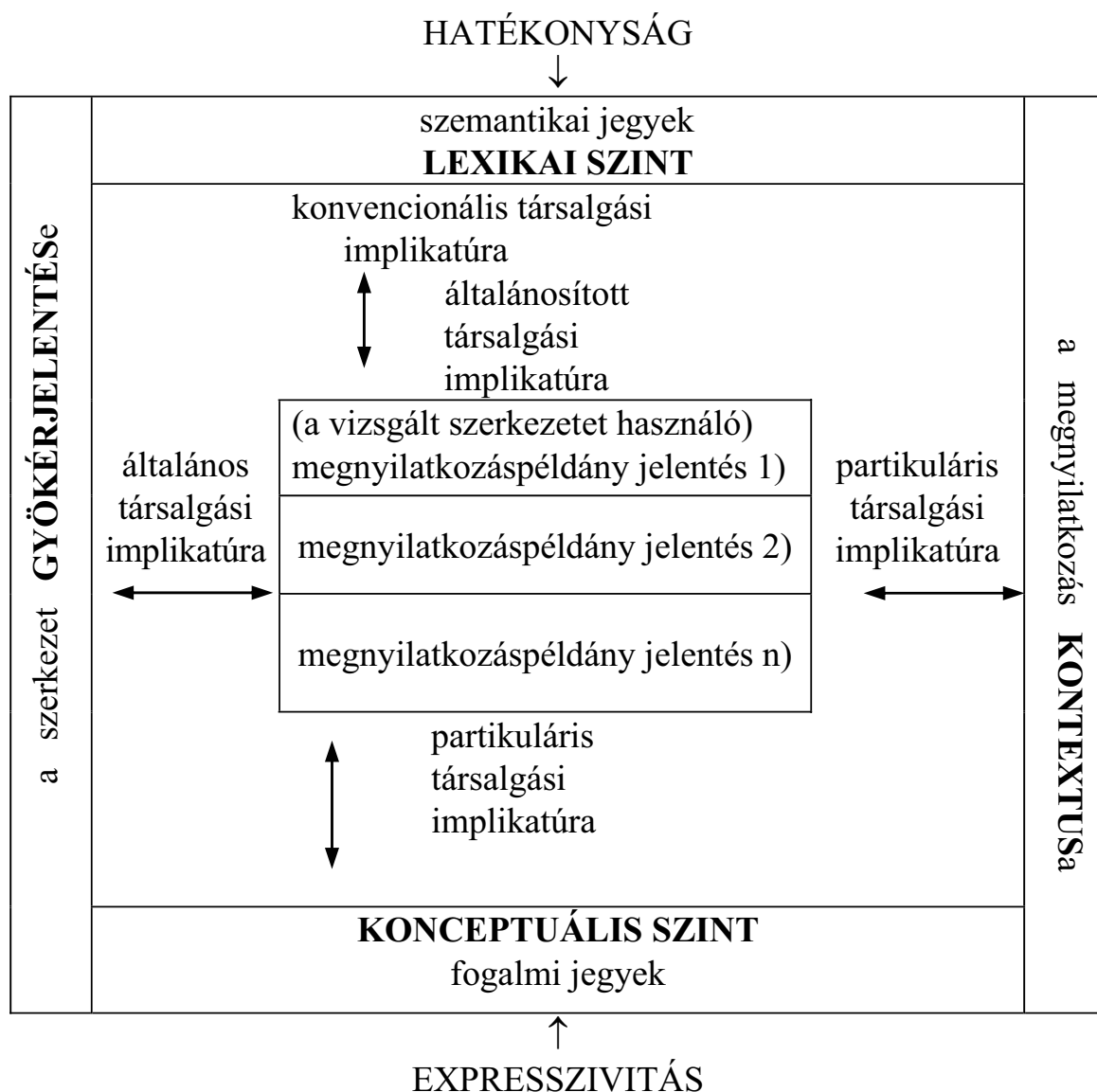
A szakirodalomban számos utalást találunk arra, hogy a grammatikalizáció a kontextusból kikövetkeztethető implikatúráknak a kódolt jelentésbe történő beépülésével zajlik, a társalgási implikatúrák konvencionalizálódása a grammatikalizáció folyamatának része (l. Hopper–Traugott 1993; Traugott 1999; Levinson 2000). De vajon milyennek kell lennie egy modellnek, amely a jelenség e dinamikus természetéről képes számot adni?

A 3.2. pontban utaltam rá, hogy Kecskés (2003a, 2003b) elsősorban szavak értelmezéséről kíván számot adni modelljével, majd módosítja a benne szereplő fogalmakat, hogy helyzetmondatok értelmezésének leírására is alkalmas legyen. Vajon milyen módosításokat kell végrehajtanunk ahhoz, hogy kibontsuk a modellben megbújó történeti lehetőséget?

A kérdés megválaszolásához először is azt kell leszögeznünk, hogy milyen követelményeknek kell eleget tennie a nyelvi változás pragmatikai modelljének. Az eddig elmondottak alapján felállíthatók a követelmények: olyan modellre van szükség, amely 1. a nyelvi változás pragmatikai oldalát is magyarázni képes, 2. kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, 3. számot ad arról, hogy

milyen viszony lehet a kódolt jelentés és a kontextus között, 4. megmutatja, hogy egyáltalán milyen jelentésváltozások lehetségesek, 5. azon túl, hogy leírja a grammatikalizáció mechanizmusát, kitér annak kiváltó okaira is.

A továbbiakban megkísérlek egy olyan modellt felvázolni, amely eleget tesz mind az öt feltételnek. A grammatikalizáció pragmatikai aspektusainak modellezésére a 3. ábrán látható megoldást javaslom.

3. ábra: A grammatikalizáció pragmatikai modellje

A modell a nyelvi változás leírásakor a teljes megnyilatkozást veszi tekintetbe, amelyben az adott lexéma/szerkezet megjelenik. Ugyanakkor

kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, amelyben a megnyilatkozás elhangzik. E mögött az eljárás mögött az az elképzelés húzódik meg, hogy egy nyelv jelenlegi szerkezetei részben egy megkövült, múltbeli interpretációs folyamatnak feleltethetők meg, így a grammatikalizáció folyamatát nem tudjuk hűen leírni, ha csupán a kontextusból kiragadott előfordulásokat vesszük tekintetbe, ahogyan a nyelvhasználat során felmerülő jelentéseket sem tudjuk teljes mértékben megadni kontextus nélkül.

A gyökérjelentés a lexikai és a konceptuális szintet összekötő fogalom, a jelentés nyelvhasználat során absztrahált és kategorizált része (l. Kecskés modellje). A nyelvhasználat során az adott megnyilatkozásban szereplő lexéma aktiválja a neki megfelelő fogalmat a konceptuális szinten. A konceptuális szintnek az általam javasolt történeti modellbe való beépítésének előnye, hogy korlátozza, egyáltalán milyen jelentéselemek grammatikalizálódhatnak az egyes szerkezetek fejlődése folyamán, és így rá lehet mutatni arra, hogy a grammatikai jelentés nem a semmiből, nem véletlenszerűen keletkezik. Mindez az 1. pontban feltüntetett grammatikalizációs skála terminusaiban fogalmazva a következőképp hangzik: a konceptuális szint megszabja, hogy a jelentés „elhalványulása” egyáltalán milyen irányba történhet: csak olyan elvont, grammatikai jelentések keletkezhetnek, amelyek valahogyan levezethetők az adott lexéma tartalmas jelentéséből, konceptuális reprezentációjából. Így Traugott modelljével szemben az itt bemutatott elképzelés előnye, hogy rávilágít a régi és az új jelentéshez köthető fogalmak közötti kapcsolatra is.

Geeraerts (1997) is felhívja rá a figyelmet: azt is meg kell tudnunk mondani, miért alkalmasabb jelentésváltozásnak pl. egy metaforikus kiterjesztés annál, mintha egy lexikai egység az őt ábécésorrendben követő egység jelentését venné fel. Tekintsünk egy példát! A mai spanyol egy másik, az *ir* ‘menni’ segédigével alkotott perifrázist is használ, az *ir* (‘menni’) + *gerundio* (≈ folyamatos melléknévi igenév) szerkezetet:

- (25) *Va gastando todo el dinero.*
megy elköltve
‘Lassanként minden pénzét elkölti.’

Ennek a szerkezetnek a jelentése a ‘menni’ ige által kifejezett helyváltoztatás időtartamára utaló jelentéselemnek a grammatikalizációját tükrözi.

A konceptuális szint bevonásával, az ige fogalmi jegyeire hivatkozva az *ir* igével alkotott perifrázisokat egységes módon tudjuk levezetni. Pusztán a grammatikalizációs skála alapján a két perifrázis elkülönítése nem lenne lehetséges.

A jelentésváltozás pragmatikai aspektusait vizsgálva lényegében az a kérdés, hogy mindez hogyan és miért történik: hogyan válik a kontextus egy eleme, vagyis a kontextus figyelembevételével kikövetkeztethető információ-tartalom a szó jelentéspotenciáljának részévé, azaz hogyan jutunk el a modell jobb oldaláról a bal oldalára. A nyelvhasználatban az interpretáció folyamán pontosan ez történik, amint azt a javasolt modell tükrözi is. A kontextus az aktuális kontextuális jelentésen keresztül hat a gyökérjelentésre, ez pedig nyelvenként más és más lehet. Így a modell jól magyarázza a spanyol és katalán nyelvben jelenleg eltérő jelentésben használatos, de közös eredetre visszavezethető szerkezetek kialakulását. A modellt dinamikus volta, a kontextus kiemelt szerepe alkalmassá teszi olyan nyelvtörténeti vizsgálatokra, amelyek a pragmatikai tényezők és a kontextus meghatározó szerepét hangsúlyozzák a jelentésváltozásban.

Még egy kérdés maradt hátra: vajon a kommunikációs folyamat mindkét résztvevőjének ugyanolyan fontos szerepet kell-e tulajdonítanunk a nyelvi változás szempontjából? Geeraerts (1997) a beszélő szerepét hangsúlyozza, Traugott (1999) modellje szintén beszélőalapú megközelítés. Mint ahogy a 4.1. pontban már jeleztem, Traugott szerint az újítás munkáját alapvetően a beszélő végzi el, hiszen ő az, aki kitalál egy új használatot a rendelkezésre álló implikaturák kihasználásával. Ha a hallgató megfelelően értelmezi a szándékot, az újítás sikeres lehet. De maga az interpretáció folyamata ritkán vezet újításhoz. Geeraerts a lexikai változás végső okainak az expresszivitást és a hatékonyságot tartja. A kommunikációt a nyelv alapvető funkciójának tekinti: a beszélők bizonyos üzenetek közvetítésére használják a nyelvet, és expresszív szándékaik okozzák a jelentésváltozást. Az általam vizsgált történeti példa is megerősíti azt az elképzelést, hogy a nyelvi változás a beszélői szándékhoz, a kifejezés szándékához köthető. Mindez a javasolt modell „alulról felfelé” történő olvasását preferálná. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a fordított irányt sem, hiszen ha ez „nem járható”, az újítási kísérlet sikertelen lesz. Az általam javasolt modell előnye, hogy egyszerre képes tekintetbe venni a produkciót és a megértést, a nyelvi változás egy dinamikus leírását adva.

(20)-(24) *Al Çid besó la mano, la seña va tomar.*
MÚLT megy megfogni
Abrieron las puertas, fuera un salto dan;
MÚLT JELEN
Vieronlo arrobdas de los moros, al almofalla se van tornar.
MÚLT KL megy visszatérni
(spanyol, Cid 692–694)
‘Kezet csókolt Çidnek, **megragadta** a zászlót.
Kinyitották a kapukat, kiugrattak;
meglátták azt a mór őrsök, **visszatért/nek** a táborba’
(Çid kezéhez csókol az, zászlót **átvenni kész**.
A kapukat kitárták, kiugrattak hamar;
Láttukon a mór őrs **gyorsan visszaszaladt**. (Csala 2002: 20))

84

Ha a grammatikalizációt a nyelvhasználatbeli interpretációs folyamat-
tal hozzuk összefüggésbe, feltehetjük, hogy az újítások során olykor a beszélő olyan implikaturák közvetítését is szándékolja, amelyek nemcsak hogy nem grammatikalizálódnak, hanem nem is találnak megértésre a hallgató részéről. Tekintsük a (26) példát!

(26)-ban nem világos, milyen jelentés közlésének szándékával használta a beszélő a perifrázist. Az első előfordulásban folyamatos múltban, míg a másodikban jelenben, a harmadikban ismét folyamatos múltban áll a segédige. Az elsőben tehát a múlt idő jelentés már eleve jelen van, így nem valószínű, hogy a perifrázis is erre utalna, a hallgatónak más jelentést kell

hozzárendelnie. Ez lehet pl. a dinamizmus, de utalhat akár az esemény folyamatos voltára is, arra, hogy az elbeszélő Cid quineai úton való vonulását egy elnyújtott eseményként kívánja mintegy a hallgató szemei elé varázsolni. A második előfordulásban azonban a hallgató (a történeti jelenhez kapcsolódó következtetések mentén) eljuthat ahhoz a következtetéshez, hogy a perifrázis azt hivatott érzékeltetni, hogy az esemény a múltban történt. Ehhez azonban azt is feltételeznie kellene, hogy a beszélő ugyanazt a nyelvi elemet egy-két másodperc különbséggel teljesen más jelentés közvetítésére használja, hiszen a következő előfordulásban ez az értelmezés már szintén nem helytálló. Ha fel is tesszük, hogy a beszélőnek a második perifrázis használatkor a múlt idő jelentés kifejezése állt szándékában, nem biztos, hogy ez megértésre talál a hallgató részéről, így az újítás sikertelen lesz. A múlt idő jelentésárnyalat a 'menni' ige fogalmi szerkezetéből szintén levezethető lenne, a katalánban ez a jelentés grammatikalizálódott is. Így (26) megnyilatkozásban sem zárhatjuk ki teljes biztonsággal ennek a jelentésárnyalatnak a jelenlétét, hiszen előfordulását a középkori spanyolban több szerző elismeri (Colón 1978: 132–133; Berta 2002: 18), bár szemben a katalánnal, a spanyolban nem maradt más, mint egy kudarcba fulladt újítási kísérlet.

Végül ki kell emelni a gyakoriságot is: ahhoz, hogy egy kontextusból kikövetkeztethető jelentés az adott formához tapadjon, nem elég egyetlen újító szándékú előfordulás. A hallgató szerepe akkor válik jelentőssé, amikor egy másik időpontban, egy másik kontextusban beszélővé válik. Ha ekkor nyelvhasználatával gyarapítja a perifrázis előfordulásainak számát az általa korábban hallott értelemben, a kérdéses jelentésárnyalat túlélési (grammatikalizációra való) esélye növekszik.

A továbbiakban az empirikus alátámasztottság érdekében teszteljük a modell működését példákon keresztül!

6. A modell tesztelése példák segítségével

A vizsgált perifrázist tartalmazó megnyilatkozás egy bizonyos kontextusban történő elhangzásakor a hallgató a lexikai szinten szembesül a perifrázisban szereplő *ir / anar* 'menni' igével, amely egy bizonyos szemantikai szerkezettel rendelkezik. Kontextus alatt a nyelvi és nem-nyelvi kontextust is értem, amelyben az *ir / anar* + főnévi igenév szerkezet egy előfordulását tapasztalja a hallgató. Ekkor a konceptuális szinten megjelenik a mozgás fogalma annak minden jellemzőjével (dinamizmus, szándékosság, célra irányulás, szükséges időtartam stb.). A lexikai és a konceptuális szintet a gyökérjelentés köti össze, amely a jelentés nyelvhasználat során absztrahált

és kategorizált részét tartalmazza. A leírt következtetések, amelyeket a hallgató a megnyilatkozás értelmezésekor végrehajt, kezdetben partikuláris társalgási implikátúrákként jelennek meg, majd a gyakori használat következtében konvencionalizálódnak, végül beépülnek a kódolt jelentésbe.

A következőkben kövessük nyomon ezeket a következtetéseket, beleélve magunkat a hallgató helyzetébe!⁶ Tekintsünk két spanyol ((27), (28)) és két katalán ((29), (30)) példát!

Az általam javasolt modell segítségével el tudunk jutni odáig a példák elemzésében, hogy hogyan jön létre a megnyilatkozáspéldány jelentése az adott kontextusban. Ahhoz, hogy a partikuláris implikátúrák konvencionalizálódjanak, majd a kódolt jelentés részévé váljanak (l. modell felső része), arra van szükség, hogy jelentős legyen a modellben jelzett megnyilatkozáspéldány-jelentések számossága, amelyekhez az adott szerkezet ugyanazzal a jelentéssel járul hozzá. Ahhoz, hogy a kikövetkeztethető jelentés a kódolt jelentés részévé váljon, egy-két előfordulás nem elég, ezért erre a folyamatra csak utalni lehet.

(27) *Respondiol Almançor que lo tenie por bien et quel plazie por tan buen fecho como aquel que yua fazer.* (spanyol, Crest. Ib. 83)

ment megtenni

‘Almanzor azt válaszolta, hogy rendben van, és hogy nagyon örül annak, amit **készül véghezvinni / véghez fog vinni**’

Kontextus: Mudarra González feltárja tervét Almanzornak és engedélyt kér tőle annak végrehajtására.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A beszélő nem egyszerűen az igével, hanem körülírással fejezte ki mondandóját.
- A körülírás az *ir* ‘megy’ igét tartalmazza.
- A kontextus ismeretében feltehető, hogy nem az a fontos, hogy Mudarra González elmozdul a térben.

⁶ Amint Grice is utalt rá, az implikátúrák diszjunktív halmazt alkotnak, kimerítő felsorolásuk természetesen nem lehetséges. Csak azokat adjuk meg, amelyeket relevánsnak feltételezünk a vizsgált szerkezet grammatikalizációja szempontjából.

- Az *ir* ‘megy’ ige szemantikai szerkezetének része, hogy az ágens a mozgást akaratlagosan hajtja végre, és előbb-utóbb elér kitűzött célja felé.

Lehetséges implikaturák:

- Nem sztereotipikus szituációról lehet szó.
- A beszélőnek egy új jelentésárnyalat hozzáadása lehet a szándéka.
- A beszélő azt akarhatta kifejezni, hogy amit az alany tesz, nemcsak egyszerűen teszi, hanem saját akaratából, szívvel-lélekkel cselekszi azt.
- A jelenlegi szituáció arra utal, hogy a cselekvés a közeljövőben meg is valósul.

(28) *El Cid a doña Ximena ívala abraçar*

ment-KL átölelni

doña Ximena al Çid la manol va besar. (spanyol, Cid 368–369)

megy megcsókolni

‘Cid **ölelte át** doña Ximenát,
doña Ximena kezét **csókol** Cidnek’

(Ximena úrasszonyra **zárultak** Çid karjai,
Çid kezét Ximena úrnő **csókkal illetgeti**. (Csala 2002: 20))

Kontextus: Cid és felesége, Ximena, hosszú távollét után találkoznak. Nagy emocionális töltetű pillanat, történetmesélési szituáció.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A beszélő az egyszerű alak helyett körülírást használ.
- A beszélő az *ir* ‘megy’ igét használta, de a kontextus ismeretében nyilvánvaló, hogy nem az a fontos, hogy a két személy egymás felé haladt.
- A segédigék különböző igeidőkben állnak.
- A környező megnyilatkozásokban különböző igeidők jelennek meg.
- A mozgás fogalma dinamizmust, célra irányulást, lendületet és akaratlagosságot rejt magában, aki megy, előbb-utóbb elér kitűzött céljához.

Lehetséges implikátúrák:

- Az *ir* ‘megy’ ige szemantikai szerkezetének része, hogy az ágens cselekvése egybeesik szándékaival és előbb-utóbb elér kitűzött céljához.
- A szituáció nem lehet sztereotipikus.
- Valamilyen többletjelentést kell feltételezni, a beszélő egy új jelentésárnyalat hozzáadását szándékolja.
- A két személy részvétele a szituációban valószínűleg az átlagosnál „szándékosabb”. Az alanyoknak a folyamatban való aktív részvételről lehet szó.
- Az akaratlagosságot és lendületet akarhatta kifejezni a beszélő, amire a mozgás utal.
- Az esemény a múltban történhetett.⁷

A (29)-ben szereplő katalán példában a perifrázis az egyszerű múlttal váltakozva, halmozottan jelenik meg:

(29) „E puis **van** **trossetjar** les llances e **esbuttlar** cavalls, que així anaven
mennek összetörni szétkergetni MÚLT
entre ells con si anassen per un bell jardí. E lo comte Galceran e don
MÚLT
Blasco **van-se** **faixar** ab les senyeres dels franceses, en tal manera que...”
mennek-KL nekiesni (katalán, Munt 53, 27–31)

‘És akkor **összetörték** a lándzsákat, és **szétkergették** a lovakat, úgy haladtak át közöttük, mintha egy szép kertben sétálnának. Majd Galcerán gróf és don Blasco **nekiestek** a francia zászlóknak oly módon, hogy...

Kontextus: csatajelenet, illetve annak elmesélése.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A leírt esemény a megfogalmazás szerint most történik. Ez ellentmond a nem nyelvi kontextusból származó ismereteknek (a hallgató csak a vándorénekest látja).

⁷ Ez utóbbi következtetés a spanyolban nem tapadt a formához, mert a következtetés nem volt kiugró: az ige mindig más és más igeidőben jelenik meg, és egyéb igék is megjelennek jelen időben.

- A beszélő túlnyomórészt múlt idejű alakokat használ.
- A beszélő az egyszerű alak helyett körülírást használt.
- A beszélő az *anar* ‘megy’ igét használta.
- A kontextus ismeretében nyilvánvaló, hogy nem az a fontos, hogy a személyek egymás felé haladnak, hanem az, amit azután csinálnak, hogy elérték egymást.
- Az *anar* ‘megy’ ige szemantikai szerkezetének része a lendület, amelynek köszönhetően az ágens végrehajtja a mozgást.

Lehetséges implikaturák:

- Ez az esemény nem lehet sztereotipikus lefolyású.
- Az esemény nyilván olyan életszerű, mintha most történne, a csata azonban valószínűleg nem helyszíni tudósítás (nyelvi kontextus).
- A kiemelt kifejezések valószínűleg szintén a múltban történhettek, hiszen ugyanannak az eseménynek a részei.
- A beszélő nyilván a lendületre akar utalni a csatajelenet leírásánál.
- A leírt esemény egy dinamikus, akaratlagos, múltban lezajlott cselekvés lehetett.

(30) „*e va trer lo bordó que portava cint; e veé la sua senyera en terra,*
 megy hozni
e ab lo bordó en la mà, va llevar la sua senyera, e la dreçà a la tenc
 megy hozni
abraçada. E sobre açò, un cavaller seu, per nom En Bernat de Boixadors,
va avallar del cavall e va pendre la senyera, e lliurà lo cavall
 megy leszállni megy megfogni
al senyor infant; e lo senyor infant muntà tantost, e féu pendre
la senyera a un cavaller. (...) e ab lo pom del bordó al pits, va
 megy
brocar envers ell, e va-li tal colp donar per mig del pits, que d'altra
 megsarkantyúzni megy adni
part lo li passà;”

(katalán, Munt 176, 25–34)

‘elővette a lándzsát, amelyet övéen viselt; és látta, hogy a zászló a földön hever, majd kezében a lándzsával **megfogta** a zászlót, felemelte és magához szorította. Ekkor egyik lovagja, aki a Bernat de Boixadors

nevet viselte, **lepattant** a lóról és **megragadta** a zászlót, lovát átadta az infánsnak; az infáns azon nyomban felpattant rá és a zászlót egy lo-vagnak adta. (...) a lándzsa markolatát mellkasához emelve felé **vág-tatott**, és mellkasa közepére akkora ütest **mért**, hogy teljes testét átszelte vele;’

A (30) példában a vizsgált perifrázis halmozott előfordulásával talál-kozunk.

Kontextus: csatajelenet, illetve annak elmesélése.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A beszélő nem az egyszerű alakot használta, hanem körülírással fe-jezte ki magát, egy mozgásigés perifrázist használt.
- A segédige jelen időben áll.
- A környező megnyilatkozások múlt időben állnak.
- A megnyilatkozás tartalma egyéb tekintetben koherens folytatása a megelőző megnyilatkozásoknak (nyelvi kontextus).
- Furcsa lenne, ha egy történet mesélése közben hirtelen a jelenlegi események ecsetelésére térne át a hallgató, éppen amikor az elbeszé-lés egy izgalmas jelenethez érkezett (világról való tudás).
- A ‘menni’ jelentésű ige és a főnévi igenév egyazon eseménysoroza-ton belül többször előfordult.
- A helyváltoztatás fogalmához dinamizmus, lendület, szándékosság, célratörés kapcsolódik a konceptuális szinten.

Lehetséges implikaturák:

- Valamiféle jelentéstöbbletet kell feltételeznünk.
- Az eseménynek a múltban kellett történnie, hiszen a környező meg-nnyilatkozásokban használt igeidő (múlt: *veé* ‘meglátta’, *dreçá* ‘fel-emelte,’ *lliurà* ‘odaadta’, *muntà* ‘felszállt’) erre utal.
- A beszélő valószínűleg a megkezdett történetet folytatta.
- Nem valószínű, hogy a cselekvéshez szükséges helyváltoztatásra a beszélő ilyen sűrűn fel kívánná hívni a figyelmet (mennysiségi maxima (Grice 1975)). Valószínűleg a perifrázis gyakori használá-tával valami mást igyekszik kifejezni.
- Feltehető tehát, hogy a hirtelenséget, lendületet és dinamizmust igyek-szik érzékeltetni a beszélő, amelyet a járás fogalma foglal magában.

- Egy múltbeli, hirtelen, akaratlagos, dinamikusan lezajlott cselekvéssorozatról lehet szó. Ezt a téma is megerősíti, hiszen egy csatát látnunk lelki szemeink előtt.

7. Konklúzió

A grammatikalizáció folyamatáról sokkal többet tudhatunk meg, ha nemcsak a hogyan, hanem a miért kérdést is feltesszük. Erre a kérdésre kísérelnek meg választ adni a grammatikalizáció pragmatikai tényezőire rávilágító kutatások. Még többet tudhatunk meg a grammatikalizációról, ha annak vizsgálatába az összehasonlító szempontot is bevonjuk. A közös eredetre visszavezethető spanyol *ir a + főnévi igenév*, illetve katalán *anar + főnévi igenév* szerkezetek összehasonlító történeti elemzése (3. pont) rámutatott, hogy egy a nyelvi változás adekvát leírására törekvő modellnek ki kell emelnie a kontextus, a kontextusból kikövetkeztethető információtartalom és a beszélő expresszív szándékának szerepét, hiszen mindezek befolyásolják a grammatikalizáció menetét. A szakirodalomban fellelhető főbb elképzelések bemutatása után (4. pont) az 5. pontban Kecskés (2003a, 2003b) elképzeléséből kiindulva, azt módosítva egy olyan modellt vázoltam fel, amely eleget tesz a történeti vizsgálat alapján a grammatikalizáció leírásával szemben támasztott követelményeknek, hiszen kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, így a nyelvi változás pragmatikai oldalát is magyarázni képes. A modell újítása a konceptuális szint bevonásával járó előnyökben áll és abban, hogy egyszerre képes figyelembe venni a produkciót és az interpretációt a nyelvi változás folyamatában. Mindezeknek köszönhetően az itt vázolt elképzelés kognitív alapon összefüggésbe tudja hozni olyan szerkezetek grammatikalizációját különböző nyelvekben, amelyek hasonló fogalmi szerkezettel rendelkező kifejezésekből indultak ki.

A modell a kognitív szempont figyelembevételével határt szab annak, hogy mely jelentéselemek hajlamosak grammatikalizálódni, illetve hogy a grammatikalizáció egyáltalán milyen irányt vehet: a grammatikalizáció során nem egyszerűen a lexikális jelentés „elhalványulásáról” van szó, hanem a grammatikalizálódott jelentésárnyalat mindig levezethető a lexéma fogalmi szerkezetéből.

A 6. pontban a grammatikalizáció mechanizmusát bemutató modellt spanyol és katalán történeti példákon teszteltem. Összefoglalóan elmondható, hogy az 5. pontban javasolt modell megfelelt a grammatikalizáció leírásával szemben felállított követelményeknek: azzal, hogy kiemelt helyet biztosít a

kontextusnak, tükrözi a nyelvi változás pragmatikai oldalát; számot ad a kódolt jelentés és a kontextus viszonyáról, a konceptuális szint bevonásával korlátozza a lehetséges jelentésváltozások körét; végül a grammatikalizáció mechanizmusán túl utal annak kiváltó okaira is.

A modell egyes részei még részletesebb kidolgozásra várnak. A kontextus és a megnyilatkozás jelentésének összjátéka kapcsán érdekes kérdés például, hogy mely implikaturáknak van jelentősebb szerepük a nyelvi változásban. Megvizsgálandó továbbá, hogy mi is zajlik a konceptuális szinten, milyen kognitív sémák mentén zajlik a grammatikalizációhoz köthető jelentésváltozás: az általam vizsgált példákban az, hogy a későbbi spanyol előfordulásokban a szerkezet két eleme között kötelezővé váló *a* prepozíció milyen kognitív séma felidézésével befolyásolta a jelentésváltozás menetét a katalán szerkezet változásával szemben. További kutatást igényel a spanyol szerkezet jelentésárnyalatainak megoszlása és viszonyai, egykor és ma. Hasznos adatokat szolgáltathat a katalán '*anar (a)* + infinitívusz' közeljövő, ill. egyéb spanyol és katalán mozgásigés perifrázisok bevonása a kutatásba. Ezen nyitott kérdések vizsgálata azonban már következő tanulmányok tárgya lesz.

HIVATKOZÁSOK

- Alonso, Amado 1982: Sobre métodos: construcciones con verbos de movimiento en español, in Amado Alonso: *Estudios lingüísticos. Temas españoles*, Madrid, Gredos.
- Badia i Margarit, Antoni M. 1994³: *Gramàtica històrica catalana*, Valencia.
- Berta, József Tibor 2002: *Contribución a la historia de la promoción de clíticos en español y portugués – Adalékok a spanyol és portugál klitikumemelés történetéhez*, doktori disszertáció, Budapest, ELTE.
- Bordería, S. Pons – Gurillo, L. Ruiz 2001: Los orígenes del conector *de todas maneras*, *Revista de Filología Española* **81**, 317–351.
- Colón, Germà 1978: *La llengua catalana en els seus textos II*, Barcelona, Curial.
- García de Diego, Vicente 1970: *Gramática histórica española*, Madrid, Gredos.
- Garrido Medina, Joaquín 1994: Pragmática frente a gestión de información: crítica de The semantic structure of Spanish de Larry King, *Revista de Filología Española* **74**, 143–166.

- Geeraerts, Dirk 1997: *Diachronic Prototype Semantics – A Contribution to Historical Lexicology*, Oxford, Clarendon Press.
- Girón Alconchel, José Luis 2001: Texto, gramática, historia: la codificación del acto ilocutivo en la interrogativa indirecta, *Círculo de lingüística aplicada a la comunicación* 8. [www.ucm.es/info/circulo/index.htm]
- Hopper, Paul J.–Traugott, Elizabeth Closs 1993: *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kecskés István 2003a: Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmodell segítségével, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20, 79–105.
- Kecskés, István 2003b: *Situation Bound Utterances in L1 and L2*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Levinson, Stephen C. 1995: Three levels of meaning, in F. R. Palmer ed.: *Grammar and meaning: Essays in Honor of Sir John Lyons*, Cambridge, Cambridge University Press, 90–115.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*, Cambridge, MIT.
- Menéndez Pidal, Ramón 1976: *Cantar de mio Cid, texto, gramática y vocabulario*, Madrid.
- Szertics, Joseph 1981: *Tiempo y verbo en el Romancero Viejo*, Madrid, Gredos.
- Traugott, Elizabeth Closs 1999: The role of Pragmatics in Semantic Change, in Verschueren ed.: *Pragmatics in 1998: Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference II*, Antwerp, International Pragmatics Association, 93–102.

A vizsgált korpusz

Spanyol:

- Alf.: Alfonso X. „General e grand estoria.” in *Antología*, Barcelona, Ediciones Orbis, 1983, 111–124, 135–154. (XIII. sz.)
- Cid: *Cantar de mio Cid*. Madrid, Espasa–Calpe, 1976. Magyarul: *Ének Çidról – Középkori spanyol epikus költemény*. Ford.: Csala Károly, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2002. (XIII. sz. k.)
- Adolf Keller ed.: *Altspanisches Lesebuch*. Leipzig, F.A. Brockhaus, 1890, 85–94. (XIV. sz.)
- Crest. ib.: Timo Riiho–Lauri Juhani Eerikäinen: *Crestomatía iberorrománica – textos paralelos de los siglos XIII–XVI*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1993. (XIII–XVI. sz.)

Ramón Menéndez Pidal ed.: *Crestomatía del español medieval*. Madrid, Gredos, 1976.

Katalán:

Bernat Desclot: *Crònica*. Barcelona, Edicions 62, 1990, 43–81. (1283–88)

Munt.: Ramón Muntaner: *Crònica II*. Barcelona, Edicions 62, 1991, 5–30. (1325 k.)

Bernat Metge: *Lo somni*. Barcelona, Edicions 62, 1991, 27–59. (1398–9)

Joanot Martorell: *Tirant lo Blanc I*. Barcelona, Edicions 62, 1990, 177–209. (1460–1468)

Ricard Albert–Joan Gassiot eds.: *Parlaments a les corts catalanes*. Barcelona, Barcino, 1928. (1355–1519)

ASPEKTUS ÉS ESEMÉNYSZERKEZET A MAGYARBAN

OHNMACHT MAGDOLNA

1. Bevezetés

Célom elkülöníteni az aspektust az eseményszerkezettől, valamint megadni egy eseményszerkezeti osztályozást a magyarra vonatkozóan, Kiefer (2000) alapján.¹

Először megvizsgálom Kiefer aspektuális osztályozását (2. fejezet). Amellett érvelek, hogy az általa megadott aspektuális kategóriák közül kettő, a progresszív és a habituális nem illik bele a rendszerébe, mert ezeket a szintaxis hozza létre, a többi kategóriát viszont a lexikon. Ez alapján állítom, hogy a progresszív és a habituális aspektus valódi aspektuális kategória, valamint, hogy Kiefer aspektuális osztályozása tulajdonképpen eseményszerkezeti osztályozás, mert – a két említett kategóriát leszámítva – megegyezik a Vendler-féle osztályozással.

A harmadik és negyedik pontban Kiefer eseményszerkezeti osztályozását vizsgálom meg. Néhány eseménytípusáról megmutatom, hogy az általa az eseménytípusok megállapítására használt teszt alapján nem indokolt a felvételük (*megír/elér, túlél, tüsszent, portalanít*). Az eseményszerkezetek meghatározására az általa alkalmazott tesztet követem, vagyis az ige bizonyos időhatározókkal való kompatibilitásának meglétét vagy hiányát tekintem, és megadok egy újabb eseményszerkezeti osztályozást.

Az ötödik pontban a különböző eseményszerkezeti típusok elvi háttérét vizsgálom. Azt állítom, hogy a részesemények nem variálhatók tetszőlegesen, szabályosságok figyelhetők meg a különböző eseményszerkezeti típusok felépítésében. Ezek a szabályosságok a reprezentáció szintjén három olyan feltétel segítségével fogalmazhatók meg, amelyek szükségszerűen univerzális eseményszerkezeti típusokat eredményeznek.

¹ Ezúton köszönöm az ismeretlen lektor kritikai megjegyzéseit, amelyek a cikk megjelenéséhez szükséges változtatások megtételében segítségemre voltak.

2. Kiefer aspektuális rendszere

Az aspektussal foglalkozó munkák gyakori kiindulópontja Vendler aspektuális osztályozása, ami a következő aspektuális kategóriákba sorolja az igéket: *states* ‘állapotok’, *activities* ‘cselekmények’, *accomplishments* ‘teljesítmények’ és *achievements* ‘eredmények’. Kiefer a vendleri osztályokat nem aspektuális, hanem eseményszerkezeti osztályoknak tartja, amit azzal indokol, hogy a vendleri osztályok közül több azonos aspektusú (a teljesítmények és az eredmények egyaránt befejezett aspektusúak). Kiefer (2000: 276) a következőképp definiálja az aspektus fogalmát: „Az aspektus a mondatban leírt esemény belső időszerkezete.” Az események aspektuális besorolásához Kiefer a pillanatnyi–tartós, folyamatos–befejezett aspektuális oppozíciókat adja meg, az aspektuális kategóriákat az intervallumtulajdonságokkal definiálja. A Vendler-féle aspektuális osztályozás helyett az alábbi rendszert adja meg:

- állapot
- folyamat – befejezett – pillanatnyi
 - tartós
- folyamatos – nem progresszív – nem habituális
 - habituális
- progresszív

Vizsgáljuk meg, mennyiben tér el egymástól Vendler és Kiefer osztályozása. Vendler *state* kategóriájának Kiefer állapot kategóriája felel meg. Az *achievement* ‘eredmény’ kategóriának a pillanatnyi befejezett folyamat, az *accomplishment* ‘teljesítmény’ kategóriának a tartós befejezett folyamat, az *activity* ‘cselekmény’ kategóriának a nem progresszív folyamatos folyamat. Kiefer két ponton tér el a vendleri kategóriáktól. Az egyik, hogy megkülönböztet egy progresszív folyamat kategóriát, a másik az, hogy különbséget tesz habituális és nem habituális folyamat között.

2.1. A habituális folyamat mint aspektuális kategória

Azt fogom megvizsgálni, hogy indokolt-e felvenni a habituális folyamatot az aspektuális kategóriák közé. Amellett fogok érvelni, hogy Kiefer tesztjei alapján nem mutatható ki, hogy a habituális folyamat eltér minden más, általa megadott aspektuális osztálytól, mert az állapotokra jellemző tulajdonságok a habituális folyamatokra is érvényesek, vagyis Kiefer indokolatlanul különböz-

teti meg ezt a kategóriát. Továbbá azt állítom, hogy a habituális aspektus a többi, kieferi aspektuális kategóriával szemben valódi aspektus.

Kiefer szerint az állapotok a következő tulajdonságok alapján határozhatók meg: intervallumtulajdonságaikat tekintve oszthatók (1) és nem szakíthatók meg (2), nem állhatnak a *javában*, *egyre csak* határozókkal (3), nem lehet befejezetté tenni őket (4).

A habituális olvasatú folyamatok jellemzéseként a szokásszerűen ismétlődő cselekvést (ismétlődő részintervallumok) adja meg.

2.1.1. Oszthatóság

Ebben a pontban az oszthatóság szempontjából hasonlítom össze az állapotokat és habituális olvasatú folyamatokat. Az egyik tulajdonság, ami jellemző az állapotokra Kiefer meghatározása szerint, hogy a hozzájuk rendelt időintervallum osztható (l. 2.1.), vagyis az adott esemény fennáll annak legtöbb részintervallumára is. Elmondható-e ez a habituális olvasatú folyamatokról is? A habituális olvasatú igék Kiefernél a folyamatos folyamatok osztályába tartoznak (l. 2. pont), tehát a befejezett-folyamatos oppozícióból következően eleve oszthatónak kell lenniük. Tehát mind a folyamatos folyamatok, mind az állapotok oszthatók. Ami Kiefer szerint megkülönbözteti őket egymástól, az, hogy az állapotokra az oszthatóságnak egy szigorúbb értelmezése is érvényes, míg a folyamatokra nem. Az állapotoknál az esemény minden (tehát nemcsak a legtöbb) részintervallumára fennáll maga az esemény, ahogy azt Kiefer példája is szemlélteti (1) (Kiefer 2000: 280):

(1) Egész este otthon tartózkodtam.

(2) Péter dohányzik.

Vizsgáljuk meg a (2)-es példát, amelyben habituális esemény áll. A habituális folyamatok oszthatósága nyilvánvalónak tűnhet abból, hogy a rendszeres ismétlődést adtuk meg jellemző intervallumtulajdonságukként. Nem nyilvánvaló azonban, hogy a habituálisok is vég nélkül oszthatók-e, mint az állapotok, vagy nem (gondoljunk az anyagnevek – megszámlálható főnevek szembenállásra). Meg kell tehát néznünk, hogy a dohányzásnak mint szokásnak milyen részeseményei lehetnek, illetve, hogy azok mindegyikére igaz-e a dohányzás eseménye.

A dohányzás részeseményei lehetnek egyrészt az egyes dohányzási események, másrészt a közöttük fennálló szünetek. Az ismétlődő, konkrét dohányzási eseményekre mindenképpen fennáll a dohányzás mint habituális

olvasatú esemény.² A konkrét dohányzási események közötti, vagy azok megszakításaként (a konkrét dohányzás, lévén folyamat, megszakítható) létrejövő szünetek minden pillanatára igaz a habituális olvasatú *Péter dohányzik* állítás, még ha a nem habituális olvasatú *Péter dohányzik* állítás hamis is. Tehát mind az egyes dohányzási események, mind a lehetséges szünetek minden pillanatára igazan állítható a habituális olvasatú esemény. Ezek alapján kijelenthető, hogy a habituális olvasatú igék ugyanúgy megfelelnek a szigorúbb oszthatósági feltételnek, mint az állapotok. Számunkra mindebből az a fontos, hogy úgy tűnik, nyelvileg nem jelenik meg ez a 'világbeli' különbség a két típus – állapot és habituális folyamat – között.

2.1.2. Megszakíthatóság

A fentiek alapján intervallumtulajdonságaikat tekintve az állapotok és a habituális folyamatok tehát közösek abban, hogy oszthatók, mégpedig a szigorúbb feltétel szerint. A következő tulajdonság, amit Kiefer az állapotok jellemzésekor ad, a megszakíthatatlanság, ami következne a szigorú oszthatóságból is. A habituális folyamat esetében azonban az ismétlődésből, illetve abból, hogy a folyamatok közé tartozik, szükségszerűen következik a megszakíthatóság. Amellett fogok érvelni a következőkben, hogy ez a szembenállás csak látszólagos. Tekintsük a következő példapárt:

- (3) a. Péter alszik.
- b. Péter szereti Marit.
- (4) a. Péter dohányzik.
- b. Péter vadászik.

A (3a-b) példában állapotok szerepelnek, a (4a-b) példában habituális folyamatok. A (4a-b) esetében az események valóban megszakíthatók, hiszen a vadászatok, illetve az egyes cigaretták elszívása között vannak szünetek. A 'világot' tekintve viszont a (3a-b) esetében is lehetnek szünetek az eseményekben. Egy alvási esemény során például lehetnek éberebb, sőt, rövidebb ébrenléti állapotai is Péternek. A (3b) mondat eseményére sem igaz, hogy nem szakítható meg, hiszen vannak olyan hosszabb-rövidebb időszakaszok,

² Érdekes, hogy habituális olvasat – ahogy már Kiefer is megállapítja – csak olyan igéből képezhető, amelyik maga is folyamatos folyamat, vagyis osztható, tehát legtöbb részintervallumára érvényes maga az esemény. Beféjezett folyamatoknak nincs habituális olvasata (pl. *megfőz, elfut, felállít*).

amikor Péter éppen nem a Mari iránt érzett szerelmét éli meg, hanem például vizsgál, kalapál, vagy éppen haragszik Marira. A 'világban' tehát az állapotok is lehetnek megszakíthatók.

Nyelvileg azonban épp az ellenkező tapasztalható. A (3a) esetében az éberebb szakaszok ellenére egyetlen, folytonos alvási eseménynek tekintjük Péter alvását. A (3b) esetében Péter Mari iránti szeretete attól még ugyanúgy fennáll, hogy éppen nem rá gondol vagy haragszik rá. Nyelvileg tehát ugyanúgy az esemény minden pillanatára állítható maga az esemény, ahogy azt az állapotok oszthatósága kapcsán már tárgyaltam (2.1.1.). A (4a-b) példánál az események nyilvánvaló megszakíthatósága ellenére a nyelvre vonatkozóan ugyanaz mondható el, mint az állapotok esetében. Péter attól ugyanúgy dohányos, hogy éppen nem cigarettázik, illetve ugyanúgy igaz, hogy jár vadászni, ha éppen otthon ül is. Így a 'világbeli' megszakítottság ellenére nyelvi szempontból a habituális olvasatú események fennállása is folytonos, megszakítatlan.

A világot tekintve tehát mind az állapotok, mind a habituálisok megszakíthatók, ami azonban a nyelvleírásban nem játszik szerepet, mert nyelvileg mindkettő folytonos eseményként van jelen. A fentiek alapján tehát a megszakíthatóság szempontjából sincs különbség állapot és habituális folyamat között.

2.1.3. A határozókkal való grammatikalitás

Kiefer megállapítása szerint az állapot-igéket a többi között az különbözteti meg a folyamatoktól, hogy nem állhat mellettük az *egyre csak*, *javában* határozó. Ezt szemléltetik az (5a-b) példamondatok.

- (5) a. *Javában/ egyre csak beteg volt.
- b. *Javában/ egyre csak gyűlölte a hazugságot.
- (6) a. *Javában/ egyre csak ír.
- b. *Javában/ egyre csak dohányzik.

A (6a-b) példában azonban nem állapot-igék állnak, hanem folyamat-igék. Igaz ugyan, hogy nem habituális olvasatú folyamatként grammatikus mondatokat kapnánk az adott határozókkal, de habituális olvasatúként agrammatikusak a példák, akárcsak az állapotok az (5a-b) esetében. Így ez a teszt sem tud különbséget kimutatni az állapotok és a habituális folyamatok között.

2.1.4. A perfektiválás

Kiefer utolsó kritériuma az állapotokra vonatkozóan a folyamatokkal szemben az, hogy nem tehetők befejezetté, vagyis nem perfektiválhatók. Míg például a *fut*, *főz*, *takarít* folyamat-igét igekötővel befejezett aspektusúvá tehetjük (*lefut*, *megfőz*, *kitakarít*), az állapotokkal ez nem tehető meg.³ Ugyan-ez azonban elmondható a habituális olvasatú igékről is, mert nem találunk olyan eszközt, amivel befejezetté tehetnénk (*ledohányzik*, *rádohányzik* stb.).

A fentiekben megmutattam, hogy Kiefernek az állapotokra vonatkozó kritériumai, vagyis az oszthatóság, a megszakíthatatlanság, az agrammatikuság bizonyos határozókkal, illetve a perfektiválhatatlanság mind érvényesek a habituális olvasatú folyamatokra is. Ezekkel az eszközökkel nem mutatható ki különbség a két aspektuális kategória között, tehát indokolatlan őket külön felvenni az osztályozásba, azaz nem indokolt a vendleri hagyománytól eltérően bevezetni a habituális – nem habituális megkülönböztetést.

2.1.5. A habituális olvasat státusza

Amellett érveltem eddig, hogy a habituális olvasatú igék nyelvileg azonos módon viselkednek, mint az állapot-igék. Felmerül azonban a kérdés, hogy akkor mi a státusza a habituális olvasatnak. Vajon a habituális olvasat az elsődleges és abból vezethető le a nem habituális olvasat, vagy éppen fordítva? Két lehetséges megközelítési módot vázolok a következőkben. Az egyik lehetséges felfogás szerint a habituális olvasat az elsődleges, az igék habituális olvasatúként jönnek ki a lexikonból. Minden eseménynek van egy szituációs változója, és akkor jön létre a nem habituális olvasat, ha ez a változó ki van töltve, azaz ha egy szituáció leköti az eseményt.⁴ A másik lehetséges felfogás szerint a nem habituális olvasat az elsődleges, ez szerepel a lexikonban. Ebben az esetben a habituális olvasat valamiféle események fölötti kvantálás eredménye lehet. Ebben a felfogásban a habituális olvasat az eseményekre vonatkozóan generikus olvasat.

A cikkben a második megoldás mellett foglalkozok állást, az alábbiakban felsorolok néhány érvet, ami ezt támasztja alá. Ha az első megoldást követnénk, mivel magyaráznánk azt, hogy vannak olyan igék, amelyeknek nem létezik habituális olvasata (pl. *feljajdul*, *megfőz*, *alszik*). Másrészt nem tudnánk megmagyarázni azt sem, hogy nincsenek olyan igék, amelyeknek csak

³ Kiefer azt mondja, hogy az állapot beállta kifejezhető befejezett aspektusú igével (*megszeret*, *megismer*), de az állapot időtartama nem (2000: 280).

⁴ Szituáció-szemantikai megközelítés (pl. Kratzer).

habituális olvasata van. Végül, pusztán az intuíciónk alapján is, nehéz elképzelni, hogy tudjunk utalni egy elvontabb, rendszeres ismétlődésből létrejött eseményre úgy, hogy közben magára a konkrét, egyes ismétlődő eseményekre nem tudunk utalni.

A fenti érvek alapján tehát azt állítom, hogy a lexikonban az események nem habituális olvasatúként vannak jelen, a habituális olvasat pedig már a szintaxisban jön létre. Az, hogy a habituális olvasat nem a lexikonban jön létre, további érv amellet, hogy a habituális kategória nem illik Kiefer aspektuális kategóriái közé, mert a többi osztályba tartozó ige-típus (kivéve a progresszívét) mind megtalálható a lexikonban: *tud* (állapot), *feljajdul* (pillanatnyi befejezett folyamat), *megfőz* (tartós befejezett folyamat), *fut* (nem habituális folyamatos folyamat).

2.2. A progresszív aspektus

A cikk eddigi részében azt mutattam be, hogy a Kiefer által megadott aspektuális osztályozásba nem illik bele a habituális folyamatok kategóriája, illetve, hogy nem indokolt az osztályozásban felvenni ezt a kategóriát, mert a megadott tesztek alapján nem különböztethető meg az állapot kategóriától. A habituális olvasat volt az egyik pont, ahol Kiefer aspektuális rendszere eltér Vendlerétől. A másik pont az, hogy az egyik aspektuális kategória a hat közül a progresszív aspektus. A következőkben azt fogom megmutatni, hogy a progresszív aspektus sem illik bele Kiefer osztályozásába.

Az egyik érv emellet, hogy nem találunk a szótárban progresszív aspektusú igt, szemben a többi, megadott aspektuális kategóriával. Az *érez* (állapot), *feljajdul* (pillanatnyi befejezett folyamat), *megír* (tartós befejezett folyamat), *fut* (folyamatos folyamat) ige-k által képviselt aspektuális kategóriák mind megtalálhatók a lexikonban.⁵ Ezzel szemben nem találunk *megy le*, *állít fel* alakú igtet. Igaz ugyan, hogy vannak olyan ige-típusok (*elér*, *ír*), amelyek szótári alakja progresszívként is értelmezhető, de ennek az oka az, hogy az ige a progresszív aspektusú mondatban változatlan alakban szerepel, nem pedig az, hogy progresszív alak van a lexikonban.⁶ A progresszív aspektus létrehozása egyértelműen a szintaxisban történik (ezt Kiefer sem vitatja),

⁵ A fenti érvelés értelmében nem említem a habituális aspektuális kategóriát.

⁶ Az angol kapcsán jobban szemléltethető ez a jelenség. A magyarban a progresszív alakok létrehozása kapcsán rendszerint csupán az ige-kötő hátravetését szokták említeni. Ez azonban csak az ige-k egy szűk körére vonatkozik. Számos más eszköz használatos a magyarban a progresszív aspektus kifejezésére, bár kétségtelen, hogy ez a legszembetűnőbb és a legkönnyebben vizsgálható. Ezen eszközök leírása a különböző ige-típusok esetében további kutatást igényel.

amint az az igekötő posztverbális pozíciója esetében nyilvánvaló is. A többi, Kiefer által aspektuális kategóriának nevezett osztályba tarozó alak azonban a lexikonban jön létre, ezért nem való közójük a progresszív aspektus.

További érv amellet, hogy a progresszív nem illik a megadott aspektuális rendszerbe, hogy ez az egyetlen aspektus – lévén szintaktikai képződmény –, amely alkalmazható a többi kategórián. A többi aspektuális kategóriába tartozó igéből képezhető progresszív mondat, ami viszont fordítva nem igaz. Ez persze nem meglepő, ha szem előtt tartjuk, hogy nincs ilyen aspektusú ige a lexikonban. A progresszív aspektus tehát egyértelműen a szintaxis eredménye, a lexikonból kikerülő – a többi aspektuális kategória valamelyikébe tartozó – eseményből képezzük. Ezek alapján is kimondhatjuk, hogy a progresszív aspektust nem indokolt a fenti aspektuális kategóriák közé sorolni.

2.3. Aspektus vagy eseményszerkezet

A fenti érvelés alapján tehát azt állítom, hogy sem a progresszív aspektus, sem a habituális aspektus (vagyis a habituális–nem habituális megkülönböztetés) nem illik bele Kiefer aspektuális rendszerébe. Ha azonban e két kategóriát nem vesszük figyelembe, akkor éppen a Vendler által megadott aspektuális osztályozást kapjuk meg. Ebből az következik, hogy – mivel Kiefer a Vendler-féle aspektuális kategóriákat eseményszerkezeti típusoknak tartja – Kiefer aspektuális rendszere is valójában eseményszerkezeti osztályozás. A következőkben kifejtem, miért is tartom eseményszerkezeti osztályozásnak Vendler és Kiefer aspektuális osztályozását, illetve meghatározom, hogy mit tartok döntő különbségnek eseményszerkezet és aspektus között.

A progresszív kapcsán már említettem, hogy az egyik fő eltérés a progresszív és a többi kategória között az, hogy hol jönnek létre: a progresszív egyértelműen a szintaxisban, a többi kategória viszont a lexikonban (2.2.). Ugyanerre a megállapításra jutottam a habituális folyamatok státuszának tárgyalásakor (2.1.5.), vagyis, hogy a habituális aspektus is a szintaxis eredménye. Mindezek alapján döntőnek tartom az eseményszerkezet és az aspektus definíciójának szempontjából, hogy ami a lexikon terméke, az eseményszerkezet, ami viszont a szintaxisé, az aspektus. Ezért egyetértek Kieferrel abban – bár más érvek alapján –, hogy Vendler osztályozása eseményszerkezeti osztályozás, egyúttal azonban az ő osztályozását is eseményszerkezeti osztályozásnak tartom.

Amit viszont valódi aspektusnak tartok, az a rendszerébe nem illő progresszív aspektus, ami egy a lexikon által adott eseményszerkezeten

(1. Kiefernél a többi aspektuális kategória) működik, illetve a habituális aspektus, ami a Kiefernél folyamatos folyamat kategóriaként megadott eseményszerkezeten működik.

Ebben a fejezetben egyrészt megmutattam, hogy Kiefer aspektuális rendszere valójában eseményszerkezeti osztályozás, másrészt megállapítottam, hogy az osztályozásba nem illő két kategória valódi aspektus. Egyúttal meghatároztam az aspektus és az eseményszerkezet közti egyik döntő különbséget, vagyis azt, hogy az eseményszerkezet a lexikon terméke, az aspektus viszont a szintaxisé. A következő fejezetben az eseményszerkezetről lesz szó bővebben.

3. Kiefer eseményszerkezeti osztályozása

Kiefer (2000: 300) az aspektuális osztályozás mellett megad egy eseményszerkezeti osztályozást is, amihez a Vendler-féle besorolást veszi alapul. Megállapítja, hogy Vendler osztályozása nem elég árnyalt, mert az általa megadott négyenél jóval több eseményszerkezeti típus létezik. A különböző eseményszerkezeti típusokat az igék időmódosítókkal való összeférhetősége alapján különíti el. Vendler is ezt a módszert használja (*in, for*), de – amint Kiefer rámutat – az általa alkalmazott időmódosítók többértelműek. Egy ilyen többértelmű időmódosítóval való összeférhetőség alapján pedig eltérő eseményszerkezeti típusok hamisan azonosnak bizonyulhatnak. Kiefer ezért a különböző jelentések mentén szétválasztja ezeket az időmódosítókat, az eltérő jelentéseket külön-külön alkalmazva a tesztben (Kiefer 2000: 298–300). Ezzel a módosítással, illetve néhány további, megkülönböztető erejűnek ítélt időmódosító bevonásával (*sokáig, egy pillanatig/-ra, két évvel*) a következő osztályozást adja meg:⁷

⁷ A # jelzi, hogy a bal szélső oszlopban felsorolt igék által képviselt osztályok melyik időmódosítóval (legfelső sor) alkothatnak grammatikus mondatot. Azoknak az ige típusoknak, amelyeknek a sorában # és @ egyaránt előfordul, két lehetséges értelmezése van. Az egyik értelmezés esetén grammatikus időmódosítókat a # jelzi, a másik értelmezés esetén grammatikus időmódosítókat a @ jelzi.

1.ábra

Kiefer eseményszerkezeti osztályozása táblázatba foglalva

időmódosító eseménytípus	fél órára	5 órakor	2 óra alatt	egy órán át	sokáig	egy pillanatra /-ig	két évvel
Feljajdul		#					
Elér		#	#				
Megír		#	#				
Megáll	#	#	#				
Lát		#		#	#		
Fut		#		#	#		
Portalanít		#	@	#	#		
Tüsszent		#	@	@	@		
Elgon- dolkozik					#	#	
Túlél							#

3.1. Kiefer eseményszerkezeti osztályozásának problémái

Kiefer az időmódosítók segítségével határozza meg a különböző eseményszerkezeti típusokat, ezzel a módszerrel egyetértek. A felhasznált időmódosítók, illetve az eseményszerkezeti típusok halmaza azonban számos problémát vet fel. Ezeket fogom a következőkben sorra tárgyalni.

3.1.1. Többértelmű típusok

Eseményszerkezeti osztályozásában Kiefer megad két olyan ige-típust, amelynek egyidejűleg többféle értelmezése is lehetséges (*tüsszent*, *portalanít*). A különböző értelmezések esetében az adott igék eseményszerkezete is eltérő, ezt szemléltetik a következő példák:

- (7) a. Mari két óra alatt portalanította a lakást. (@)
- b. Mari egy órán át/sokáig portalanította a lakást. (#)
- (8) a. Mari háromszor tüsszentett. (#)
- b. Mari még sokáig tüsszögött. (@)⁸

⁸ Kiefer a *tüsszent* ige-nek tulajdonít kétféle értelmezést, de tartós folyamatként való értelmezés esetén (@) valójában a *tüsszög* alak a megfelelő. Ezzel tulajdonképpen meg is szűnik többértelműnek lenni a *tüsszent* ige.

Ha megvizsgáljuk az 1. ábrát, láthatjuk, hogy az időmódosítók alapján a *portalanít* ige eseménnytípusa (7a) esetében azonosnak bizonyul egy másik eseménnytípussal, a *megáll/elér* igék által képviselt eseménnytípussal. A (8b) esetében ugyanez az ige a *fut/lát* igék által képviselt eseménnytípussal mutat egyezést. Ugyanez mondható el a (8)-as példáról. A *tüsszent* ige eseménnytípusa (8a) esetében a *feljajdul* ige eseménnytípusával egyezik, míg (8b) esetében (*tüsszög*) a *fut/lát* ige által képviselt eseménnytípussal egyezik. A cél az, hogy eseményszerkezeti típusokat adjunk meg, nem pedig az, hogy igéket jellemezzünk, ezért a többértelmű igék eltérő eseményszerkezetű értelmezései a nekik megfelelő eseménnytípusba sorolandók. Így a *portalanít* ige és a *tüsszent* ige indokolatlanul alkot önálló eseményszerkezeti osztályt, mert a bennük előforduló eseményszerkezeteknek már van külön osztálya (*megír/fut, feljajdul/fut*).

3.1.2. Skaláris különbségek

A következő alpontokban olyan problémákról lesz szó, amelyek az időmódosítókkal kapcsolatosak. Az alábbi példák a skaláris különbség problémáját mutatják, ami a *fél órára, egy pillanatra, sokáig, egy pillanatig* időmódosítókat érinti.

- (9) a. Egy pillanatra megállt a gép.
b. Fél órára megállt a gép.
- (10) a. Egy pillanatig elgondolkozott.
b. Sokáig elgondolkozott.

A (9a-b) mutatja, hogy az *egy pillanatra* illetve a *fél órára* időmódosítók között csupán skaláris különbség van. Ugyanezt szemlélteti a (10a-b), ahol a *sokáig* és az *egy pillanatig* időmódosító közti különbség szintén csak fokozati. Az 1. ábra alapján tehát nincs olyan eseménnytípus, amelyik az *egy pillanatig* időmódosítót megengedi, de a *sokáig* időmódosítót nem. Ez fordítva azonban nem igaz. Ebből következik, hogy nem indokolt felvenni a tesztbe a *sokáig* időmódosító mellett az *egy pillanatig* időmódosítót is.

3.1.3. Vonzat státuszú időmódosítók

További probléma, hogy az egyik időmódosító (*két évvel*) más szerepet tölt be a mondatban, mint a többi. A következő példában láthatjuk, hogy a

két évvel időmódosító ugyanolyan vonzata a *túlél* predikátumnak, mint a *4cm-rel* a *magasabb* predikátumnak.

- (11) a. Két évvel túlélte a férjét.
- b. 4 cm-rel magasabb a férjénél.

A tesztben használt többi időmódosítóval ellentétben, amelyek szabad határozók, a *két évvel* időmódosító tehát szabályos vonzat. Ez azért probléma, mert az ige idioszinkratikus jelentéssel ruházza fel az időmódosítót, vagyis annak a funkciója nem az időmódosítók alkotta rendszerből származik, hanem vonzati státuszából. Ezért nem illik a többi időmódosító közé.

3.1.4. Elsikkadó különbségek

Az utolsó olyan probléma, ami az időmódosítókat érinti, hogy az alkalmazott időmódosítók tesztje alapján nem mutatható ki különbség az *elér* és a *megír* ige eseményszerkezete között. Bár Kiefer is hivatkozik e két típus közti figyelemreméltó különbségre (Kiefer 2000: 301), mind az *elér*, mind a *megír* típus ugyanazokkal az időmódosítókkal grammatikus:

- (12) a. Öt órákor/két óra alatt eléri a hegycsúcsot.
- b. Öt órákor/két óra alatt megírja a leckét.

A példák alapján tehát vagy azt kell mondanunk, hogy nem megfelelő az időmódosítók tesztje, mert nem tud kimutatni egy létező különbséget, vagy továbbra is elfogadjuk ezt a tesztet, de akkor a kérdéses igitípusokat egy osztályba kell besorolnunk. A cikk az előbbi megoldást fogja követni.

A felsorolt problémák kiküszöbölése végett tehát egyrészt olyan időmódosítókat kell bevonni a vizsgálatba, amelyeknek a segítségével minden eseményszerkezeti típust meg tudunk különböztetni egymástól (3.1.4.), másrészt azokat az időmódosítókat, amelyekről fent beláttuk, hogy nem indokolt a tesztelésben való használatuk (*sokáig*, *két évvel*), kihagyjuk (3.1.2., 3.1.3.).⁹ Továbbá a többértelmű igék különböző értelmezéseit az esemény-

⁹ Itt köszönöm meg a lektor javaslatát az időmódosító és időhatározó terminusok használatának tisztázására, amit most meg is teszek. Bár Kiefer kimondottan időmódosítókat alkalmaz az eseményszerkezeti típusok elkülönítésére, megtaláljuk nála a *-kor* időhatározót is, ami nem időmódosító. Ennek oka az, hogy van olyan eseménytípus – a *feljajdul* típusa –, amelyik semmilyen egyéb időmódosítóval nem állhat, pillanatnyiságából eredően. A függelékben szintén szerepelnek időhatározók (*-kor*, *14.00-ra*), amelyek jelentőségéről később lesz szó. A továbbiakban ezért csak olyan esetekben használom az időmódosító kifejezést, amikor valóban azokról van szó, egyéb esetben pedig – beleérve azt, ha összefoglaló névről van szó – mindig az időhatározó kifejezést fogom használni.

szerkezeteik szerinti osztályba soroljuk (3.1.1.). Ezek után a függelékben található eseményszerkezeti osztályozást adhatjuk meg.¹⁰

4. Az eseményszerkezet

4.1. A részesemények

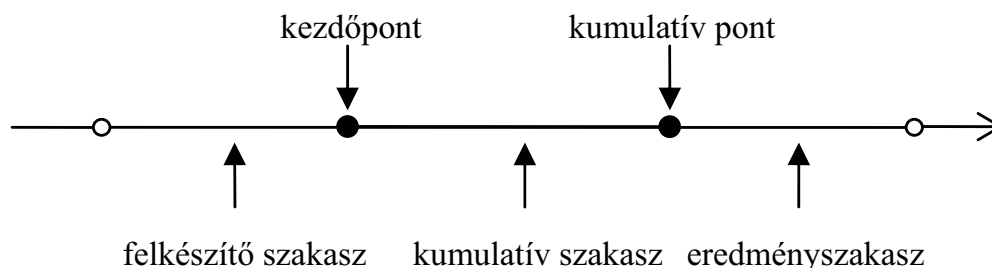
Kiefer (2000: 305)-ben a következő meghatározást találhatjuk az eseményszerkezetre: „Az eseményszerkezet az igével jelölt esemény részeseményeiből és azok egymáshoz való időbeli viszonyából áll.” Ahhoz, hogy az eseményszerkezeteket meghatározhassuk, tudnunk kell, hogy milyen részeseményei vannak egy eseménynek. A következő példákban láthatjuk, hogy a hazautazás eseményének milyen részeseményei érhetők tetten a különböző időhatározókkal.

- (13) a. Péter 7.15-kor hazautazott.
- b. Péter két óra alatt hazautazott.
- c. Péter 10.29-re hazautazott.
- d. Péter hazautazott egy hétre.
- e. Péter (akkor már) két órája hazautazófélben volt, mire elindult.

A (13a) példában a *7.15-kor* az utazás kezdőpontját jelöli meg, a (13b) példában a *két óra alatt* az utazás időtartamát, a (13c) példában a *10.29-re* az utazás végpontját, a (13d) példában az *egy hétre* az utazás eredményeképp beállt állapot hosszát, a (13e) példában a *két órája* pedig az utazást megelőző felkészülés hosszát jelöli. Mindegyik példában az adott utazási esemény más-más részére vonatkozik a mondatban szereplő időmódosító vagy időhatározó, tehát öt különböző részeseményt határozhatunk meg. A példasor alapján Alberti egy olyan öt temporális referenses rendszert ad meg, amelynek segítségével explicitté tehető az események belső szerkezete. Mindegyik részeseménynek megfeleltet egy-egy temporális referenst, ezekről a referensekről tesznek állítást az egyes időhatározók (l. Alberti 2004).

¹⁰ A szürke mezők jelzik, hogy az adott ige mellett állhat az adott időmódosító. A táblázatban nem szerepelnek az állapot-igék.

2.ábra
Alberti temporális referenseihez tartozó részesemények

Az öt lehetséges részesemény tehát a felkészítő szakasz (felk-sz), a kezdőpont (kezd-pt), a kumulatív szakasz (kum-sz), a kumulatív pont (kum-pt) és az eredményszakasz (er-sz). Ezek lineáris rendezési relációban állnak egymással. A részesemények és az időhatározók összefüggését segít megmutatni a függelék, amelynek alapján megállapításokat tehetünk az időhatározókról és a részeseményekről, ebből következően az eseményszerkezeti típusokról egyaránt.

4.2. Az időmódosítók jellemzése

Vizsgáljuk meg a függelék, az első oszlopában található az alábbi példák. A fél órára időmódosítóval párosítjuk a különböző igéket. Amelyik ige sorában szürke a megfelelő mező, azzal az igével állhat ez az időmódosító.

- (14) a. Fél órára felállítja a sátrat.
 b. Fél órára megáll a gép.
 c. Fél órára hazamegy.
 d. Fél órára elrohan.

A példák azt mutatják, hogy mindegyik eseménynek az eredményszakaszára utal a *fél órára* időmódosító (ezt jelzi a cellába írt *er-sz*). Ha megvizsgáljuk a függelék végignézve az egyes időmódosítókat, láthatjuk, hogy mindegyik időmódosító az eseményeknek mindig egy bizonyos részeseményére utal. Például a függelék harmadik oszlopában álló időmódosító, a *14 órára* egyértelműen az alábbi példákban leírt események kumulatív pontjára utal:

- (15) a. 14 órára eléri a hegycsúcsot.
b. 14 órára megírja a leckét.
c. 14 órára felállítja a sátrat.
d. 14 órára megáll a fogaskerék.
e. 14 órára hazamegy.

Ugyanígy mindegyik időmódosítóról megállapítható, hogy melyik részeseményért 'felelős'. Ha azonban ez így van, akkor az alapján, hogy egy ige mellett milyen időmódosító állhat, meghatározhatjuk, hogy az adott esemény milyen részeseményekkel rendelkezik.

4.3. A részesemények azonosítása

A függelék alapján az előző fejezetben megállapíthattuk, hogy melyik időhatározó melyik részesemény létét jelzi. Ez alapján meg tudjuk határozni, hogy egy adott esemény milyen részeseményekkel rendelkezik, amit a függelék soraiból olvashatunk ki. Nézzünk néhány példát:

- (16) a. Kettőkor feljajdul.
b. *Két óra alatt feljajdul.
c. *Sokáig feljajdul.

A feljajdul ige a *-kor* időhatározón kívül semmilyen más időmódosítóval nem állhat, ez azt mutatja, hogy mindössze egy kezdőpontja van, ami egyébként egybeesik a kumulatív pontjával. (l. később) Lássunk egy olyan példát is, amelyik több időhatározóval is grammatikus:

- (17) a. Kettőkor felállítja a sátrat.
b. 3-tól 5-ig felállítja a sátrat.
c. 14 órára felállítja a sátrat.
d. Fél órára felállítja a sátrat.

A sátor felállításának az eseménye tehát rendelkezik a kezdőpont, a kumulatív szakasz, a kumulatív pont és az eredményszakasz részeseményekkel, mivel a *felállít* ige azokkal az időhatározókkal állhat a mondatban, amelyek ezekre a részeseményekre utalnak.

Ez a néhány példa szemléltette az időhatározók és a részesemények közötti összefüggést, ami alapján meghatározhatjuk a különböző esemény-szerkezeti típusokat.

4.4. Pontosabb megkülönböztetés

További eredménye ennek a rendszernek, hogy különbséget tudunk tenni azon osztályok között, amelyek között Kiefer nem tudott. Az újabb időhatározók, illetve egy-egy részeseményhez való kötésük segítségével különbséget tudunk tenni a *megír* ige és az *elér* ige által képviselt eseményszerkezet között.

- (18) a. 14 órára megírja a leckéjét.
b. 14 órára eléri a hegycsúcsot.
- (19) a. Kettőkor megírja a leckéjét.
b. Kettőkor eléri a hegycsúcsot.
- (20) a. 3-tól 5-ig megírja a leckéjét.
b. *3-tól 5-ig eléri a hegycsúcsot.

A (18a-b) példák esetében az időhatározó a megírás és elérés eseményének kumulatív pontjára utal, vagyis arra a pillanatnyi részeseményre, ami az adott igék befejezettségét okozza. A (19a-b) esetében azonban már más részeseményre utal a *kettőkor* időhatározó. A (19a)-ban az esemény kezdőpontjára értjük a megjelölt időpontot, (19b)-ben viszont most is a végrehajtás befejező pontjára, a kumulatív pontra. Éppen ez a jelentősége az említett időhatározóknak (*-kor*, *14 órára*); kimutatják a két eseményszerkezeti típus különbségét. Megmutatják, hogy az *elér* igének nincs a kumulatív ponttól megkülönböztetendő kezdőpontja, tehát nincs kiterjedéses kumulatív szakasza, ezért pillanatnyi eseményről van szó. A *megír* igének viszont igenis van megkülönböztethető kezdőpontja, tehát kiterjedéses kumulatív szakasza van, ezért tartós befejezett esemény. Mindezt alátámasztja a (20a-b), amelyben egy időszakot társítunk az eseményekhez, így grammatikus a *megír* igével, mert a *megír* eseményének valódi, kiterjedéses kumulatív szakasza van, amelynek a kezdete és a vége megjelölhető, és agrammatikus az *elér* igével, mert az pontszerű eseményt jelöl.

Kiefer eseményszerkezeti osztályozásának módosításával (3. fejezet) és Alberti ötreferenszes rendszerével (4. fejezet) így egy árnyaltabb eseményszerkezeti osztályozást adhatunk meg. Az időhatározók segítségével kimutathatók az egyes részesemények; a részeseményeknek a léte vagy nem léte határozza meg az adott esemény eseményszerkezetét.

5. Az eseményszerkezetek elvi korlátai

5.1. Kombinatorikus lehetőségek

Az előző fejezetben megállapítottuk, hogy a részeseményeknek a léte vagy nem léte határozza meg az adott esemény eseményszerkezetét. Az alapján, hogy öt részeseményt tartunk számon, az elvileg lehetséges eseményszerkezetek száma $2^5 = 32$, ami túlságosan soknak tűnik (Kiefer is csak tíz típust ad meg). Nemcsak az intuíciónk számára látszik azonban lehetetlennek ennyiféle eseményszerkezet létezése. Kombinatorikus alapon létrejönnek például a következő eseményszerkezetek is:

- (21) a. <kezdőpont, kumulatív szakasz, kumulatív pont, eredményszakasz >
b. <kumulatív szakasz >
c. <felkészítő szakasz, eredményszakasz >
d. <felkészítő szakasz >
e. < \emptyset >

A (21a) egy olyan eseményszerkezetet ír le, amit a függelékben a *felállít* ige képvisel (l. (17a-d)). Az időmódosítókkal való kompatibilitás alapján van kezdőpontja (*kettőkor*), kumulatív szakasza (*két óra alatt*), kumulatív pontja (*14 órára*) és eredményszakasza (*fél órára*). A (21b) egy olyan esemény eseményszerkezetét írja le, aminek csak egy kumulatív szakasza van. Ezt az eseményszerkezetet képviseli a függelékben az *elborozgat* ige. A (21c) eseményszerkezetnek megfelelő esemény olyan lenne, hogy csak egy felkészítő és egy eredményszakasza van. Ilyen esemény azonban – ahol a felkészülés után, anélkül, hogy bármi is történne, létrejön az eredmény – feltehetőleg nincs. Még képtelenebb a (21d) eseményszerkezet, amely pusztán egy felkészítő szakaszból áll. Végül, a (21e) azt a teljesen abszurd esetet írja le, amikor az esemény semmilyen részeseménnyel nem rendelkezik, azaz testetlen, nem létezik az időben. (21a-b) valóban lehetséges, sőt létező eseményszerkezetek, ezzel szemben a (21c-e) és a hozzájuk hasonló eseményszerkezetek létrejöttét ki kell zárni.

Kiefer nem mond semmit arról, hogy milyen eseményszerkezetek létezhetnek, egyszerűen felsorolja azokat, amiket talál. Alberti annyit mond, hogy egy eseményszerkezet lehet maximálisan fejlett (mind az öt referenssel rendelkezik), vagy lehet részlegesen fejlett (nem rendelkezik mindegyik referenssel). Ezek alapján tehát nem zárhatók ki a rossz képződmények. A következő pontban erre teszünk kísérletet.

5.2. Feltételek

Hogy a fent elemzett rossz eseményszerkezeti variációkat kiküszöböljük, a reprezentáció szintjén a következő feltételeket állapíthatjuk meg:¹¹

1. *A folytonossági feltétel:* ha egy eseménynek van olyan X , illetve Y részeseménye (ahol $X < Y$, vagyis X megelőzi Y -t), amelyre tudunk utalni, akkor minden olyan Z részeseménnyel is rendelkeznie kell, amelyre $X < Z < Y$.
2. *A felkészítő feltétel:* ha egy eseménynek tudunk utalni a felkészítő fázisára, akkor létezik legalább egy olyan, azzal nem azonos részesemény, amelyre szintén tudunk utalni.
3. *Az eredmény feltétel:* ha egy eseménynek tudunk utalni az eredmény fázisára, akkor létezik legalább egy olyan, azzal nem azonos részesemény, amelyre szintén tudunk utalni.

A folytonossági feltétel a megszakított eseményszerkezeteket hivatott kizárni (21c). Hangsúlyozni kell, hogy a megszakított eseményszerkezet nem a 'világban' megszakadt eseményeket jelenti. Minden e esemény az idő tengelyén egy t intervallumhoz van kötve (t intervallumot tesz ki), legyen az bármilyen rövid. Egy megszakított eseményszerkezet azt jelentené, hogy van olyan t' intervallum ($t' \subset t$, vagyis t tartalmazza t' -t), amelyhez nem tartozik semmilyen e' esemény ($e' \subset e$), mégpedig úgy, hogy az e' -t megelőző és követő eseményrészek (mind ugyanannak az e eseménynek a részei) a nekik megfelelő, t' -t megelőző, illetve azt követő intervallumokat foglalják el. Ilyen „gazdátlan” időintervallumok nem lehetnek egy eseményben, az idő összefüggő természetéből adódóan. A felkészítő feltétel azt trivialitást próbálja megragadni, hogy ha van egy felkészítő szakaszunk, akkor lennie kell valaminek, amire felkészít. Tehát a felkészítő szakasz nem állhat őt követő részesemény nélkül. Az eredmény feltétel motivációja az, hogy nincs okozat okozó nélkül, vagyis az eredményszakasz sem állhat magában, meg kell előznie egy okozó részeseménynek.

Ezekkel a feltételekkel egyrészt jelentősen lecsökken a létrejövő eseményszerkezeti variációk száma (kevesebb, mint a felére), másrészt némi útmutatást kapunk, hogy milyen körből kell keresnünk a további, eddig nem

¹¹ Alberti ötreferenszes rendszere a reprezentációs szint, tehát a rá vonatkozó megszorítások is a reprezentáció szintjén működnek. A jövőben egy megfelelő intervallumszemantikát kell hozzá megadni.

említett eseménytípusokat. Azt azonban fontos megjegyezni, hogy a feltételek segítségével megadott lehetséges eseményszerkezetek szükségszerűen univerzálisak.¹²

7. Összegzés

A cikk első felében elkülönítettem az aspektust az eseményszerkezet-től (2. fejezet). Megvizsgálva Kiefer aspektuális osztályozását megmutattam, hogy az általa megnevezett aspektuális kategóriák közül csak a progresszív és a habituális valódi aspektus, a többi kategória eseményszerkezeti típus. Aspektus és eseményszerkezet közti döntő különbségnek határoztam meg azt, hogy az előbbit a szintaxis hozza létre, míg az utóbbit a lexikon. Ezek alapján állítottam, hogy Kiefer aspektuális osztályozása tulajdonképpen eseményszerkezeti osztályozás, valamint – a két említett kategóriát leszámítva – megegyezik a Vendler-féle osztályozással.

A harmadik és negyedik pontban Kiefer eseményszerkezeti osztályozását vizsgáltam meg. Az eseményszerkezetek meghatározására az általa alkalmazott tesztet követtem, vagyis az ige bizonyos időhatározókkal való kompatibilitásának meglétét vagy hiányát tekintettem, és – kiküszöbölve a felmerülő problémákat – megadtam egy újabb eseményszerkezeti osztályozást. További feladat ennek tökéletesítése.

Az ötödik pontban a különböző eseményszerkezeti típusok elvi hátterét vizsgáltam. Megmutattam, hogy a részesemények nem variálhatók tetszőlegesen, szabályosságok figyelhetők meg a különböző eseményszerkezeti típusok felépítésében. A reprezentáció szintjén megszorításokat adtam a lehetséges eseményszerkezeti variációkra vonatkozóan, amelyek szükségszerűen univerzális eseményszerkezeti típusokat eredményeznek.

¹² Meg kell említeni, hogy a feltételek segítségével létrejött eseményszerkezeti halmazt némileg módosítják következő tényezők: A kezdőpont és a kumulatív pont egybeesése mellett kell állást foglalnunk azoknál az eseményszerkezeteknél, amelyeknél nem mutatható ki egyértelműen a kumulatív szakasz kiterjedése volt. A homogén (folyamatos) ill. heterogén (befejezett) események esetében ugyanarra a részeseményre más-más időmódosítóval tudunk utalni.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti, Gábor 2005: *ReALIS*, doktori disszertáció, kézirat, benyújtva: MTA NyTI, PTE.
- Kamp, Hans – Josef van Genabith – Reyle, Uwe 2004: Discourse Representation Theory, kézirat, megjelenés alatt: *Handbook of Philosophical Logic*.
- Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 797–886.
- Kiefer Ferenc 1999: Aspektuális igeosztályok és az aspektus formális ábrázolása, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3, Szeged, JATE, 79–91.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentésemélet*, Budapest, Corvina.
- Kratzer, Angelika 1995: Stage-level and Individual level Predicates, Carlson, Gregory N.–Francis Jeffry Pelletier szerk.: *The Generic Book 1995*, Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Landman, Fred 1992: The Progressive, *Natural Language Semantics* 1, 1–32.
- Maleczki Márta 2001: Az információs szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban: a progresszív és az egzisztenciális aspektus, Bakró Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 165–181.
- Partee, B. H. 1984: Nominal and temporal anaphora, *Linguistics and Philosophy* 7, 243–286.
- Pinón, Christopher J. 1995: Around the Progressive in Hungarian, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 5, Szeged.
- Reichenbach, H. 1947: *Elements of Symbolic Logic*, London, Macmillan.
- Rothstein, Susan 2003: *Structuring Events*, Blackwell Publishing.
- Varasdi, Károly 2003: A Counterfactual Analysis of the Progressive, in Paul Dekker–Robert van Rooy szerk.: *Proceedings of the Fourteenth Amsterdam Colloquium*, ILLC UvA, Amsterdam, 217–222.
- Vendler, Zeno 1967: *Linguistics in Philosophy*, Ithaca, NY, Cornell Univ. Press.
- Vlach, Frank 1981: The Semantics of the Progressive in Tedeschi, P.–Zaenen, A. szerk.: *Syntax and Semantics 14: Tense and Aspect*, New York, Academic Press.

AZ IGEI PARTIKULÁK ÉS AZ ASPEKTUS

PAP DÁNIEL

1. Bevezetés

Ebben a dolgozatban az angol, a német és a magyar igei partikulák pozícióját és funkcióját vizsgálom, különös tekintettel a partikulának a mondat aspektusára gyakorolt hatására. Igei partikulán a magyarban az igekötőt, a németben az úgynevezett elváló igekötőt, az angolban pedig az igék után álló, a magyar igekötőhöz hasonló tulajdonságú prepozíciókat értjük.

Amint azt az (1)-(3) alatti példákból láthatjuk, az igei partikula mindhárom nyelvben különböző pozíciókat foglalhat el a mondatban. Angolban a partikula követheti közvetlenül az igét, mint ahogy azt a (1a) példamondatban láthatjuk, vagy állhat az ige tárgya után, mint az (1b) példában. Azonban mind az (1a), mind az (1b) példában a partikula az ige mögött áll. Ha a partikula az ige előtt van, akkor a mondat minden esetben rossz, mint ahogy azt az (1c) példa mutatja.

Angol:

- (1) a. John called *up* Mary.
John hívta PRT Maryt
b. John called Mary *up*.
c. *John *up* called Mary

Magyar:

- (2) a. János *le*ment a lépcsőn.
b. János ment *le* a lépcsőn.

Német:

- (3) a. Johann rief Melanie *an*.
Johann hívta Melanie-t PRT
b. ...dass Johann Melanie *an*rief.
hogy Johann Melanie-t PRT.hívta

A magyarban a partikula előfordulhat az ige előtt is (2a) és az ige után is (2b). A németben a partikula a főmondatban a mondat utolsó helyét foglalja el (3a), míg alárendelt mondatban az ige előtt áll (3b).

A német nyelvben a főmondatot, ahol az ige mindig a második helyet foglalja el, az alárendelt mondat szerkezetéből szokták levezetni az igenek a C^0 pozícióba történő mozgásával, valamint egy összetevőnek, leggyakrabban az alanynak a [Spec,CP] pozícióba való mozgásával (vö.: Den Besten 1983; Haider 1993; Roberts 1997). A régebbi elméletek az alárendelt mondatot tekintették a mondat kiindulási szerkezetének. Kayne (1994) antiszimmetria-elméletét követve, – mely alapján a komplementum minden nyelvben követi a fejet, a specifikáló pedig megelőzi azt – Koster (1994) amellett érvel, hogy a német is SVO-nyelv. A mellékmondat szórendjét az ige komplementumainak különböző, a VP-nél magasabban lévő funkcionális projekciók specifikáló pozíciójába történő mozgásával vezeti le.

2. A partikulák szerepe

A partikulák további vizsgálatához tekintsük a (4)-es, (5)-ös és (6)-os példákat.

A (4a-c) példamondatoknak perfektív olvasata van, míg a (4d-f) mondatok progresszív értelműek. A (4a) és a (4d) mondatokban nem található partikula, a (4b) és a (4e) példákban van partikula, és a partikula megelőzi a tárgyat, míg a (4c) és a (4f) példában szintén található partikula, de itt a partikula a tárgy után áll. Amint az a (4a-f) példákból kitűnik, az angol mondat aspektuális olvasata nem függ attól, hogy van-e a mondatban partikula, vagy nincs. Amint azt láthatjuk, sem a partikula megléte vagy hiánya, sem annak mondatbeli pozíciója nem befolyásolja a mondat aspektuális olvasatát.

Angol:

- (4) a. John ate the apple.
John ette az almát
[perfektív olvasat]
- b. John ate *up* the apple.
John ette PRT az almát
[perfektív olvasat]
- c. John ate the apple *up*.
[perfektív olvasat]
- d. John was eating the apple.
John volt enni-ING az almát.
[progresszív olvasat]

- e. John was eating *up* the apple.
John volt enni-ING PRT az almát
[progresszív olvasat]
- f. John was eating the apple *up*.
[progresszív olvasat]

Az (5a)-ban lévő német mondatban nem található partikula. A mondat kétértelmű, mind progresszív, mind pedig perfektív olvasattal rendelkezhet, míg az (5b) mondatban a partikula csak a perfektív olvasattal összeegyeztethető.

Német:

- (5) a. Johann aß den Apfel.
Johann ette az almát
‘Johann ette az almát.’ [progresszív]
‘Johann megette az almát.’ [perfektív]
- b. Johann aß den Apfel *auf*.
Johann ette az almát PRT
*‘Johann ette az almát.’ [progresszív]
✓‘Johann megette az almát.’ [perfektív]

A (6b-c) példákban láthatjuk, hogy a némethez hasonlóan a magyarban a *meg* partikula csak a perfektív olvasattal egyeztethető össze. A partikula hiánya a magyarban progresszív olvasatot eredményez, míg a németben a mondat kétértelmű. A két nyelvben közös, hogy a partikula jelenléte mindkét nyelvben perfektív olvasatot eredményez.

Magyar:

- (6) a. János ette az almát.
✓[progresszív]
*[perfektív]
- b. János *megette* az almát.
*[progresszív]
✓ [perfektív]
- c. *János ette *meg* az almát.

Tehát összefoglalva, a fenti példák alapján elmondhatjuk, hogy az angolban a partikula jelenléte nem befolyásolja a mondat aspektuális értelmezését, míg a németben és a magyarban a partikula csak a perfektív értelmezéssel összeegyeztethető. Vagyis a (4)-es, (5)-ös és (6)-os példákból arra következtethetünk, hogy a németben és a magyarban az igei partikula aspektuális jelölőként funkcionál, míg az angolban ilyen szerepet nem tölt be.

A partikula mind a magyarban, mind pedig a németben állhat az ige előtt, aminek a magyarázata az lehet, hogy ebben a két nyelvben a partikula a VP-n kívül található. Az angolban azonban a partikula soha nem előzheti meg az igét, tehát feltételezhetjük, hogy nem hagyja el a VP-t.

Az angolban a partikula a VP-n belül marad, míg a németben és a magyarban felmegy egy magasabban lévő funkcionális projekcióba, a [Spec,AspP] pozícióba. Ezzel magyarázható, hogy a németben és a magyarban a partikula aspektuális jelölő funkciót tölt be, míg az angolban nincs hatással a mondat aspektuális olvasatára.

Mint azt korábban az (1a-c) példákban láttuk, az angolban a partikula vagy az ige tárgya előtt, vagy mögötte helyezkedik el. Erre a két lehetséges sorrendre többféle magyarázat is létezik, ezek közül Svenonius (1996) elemzését fogom bemutatni.

3. Az angol partikula pozíciójának magyarázata

Svenonius (1996) azt állítja, hogy a (7b) mondatnak ugyanaz a szerkezete, mint a (7a)-nak. Azt mondja továbbá, hogy a vonzattal nem rendelkező partikuláknak ugyanaz az argumentumstruktúrájuk, mint azoknak, amelyek rendelkeznek vonzattal, azonban a vonzatuk egy inkorporáció során beleolvadt a partikulába. A (7b)-ben az *off* partikulának van egy üres DP-vonzata, amely bele van olvadva a partikulába.

- (7) a. The police chased the demonstrators off the steps.
 a rendőrség üldözte a tüntetőket PRT a lépcső-ACC
 ‘A rendőrség elzavarta a tüntetőket a lépcsőről.’
 b. The police chased the demonstrators off.
 ‘A rendőrség elzavarta a tüntetőket.’

Svenonius (1996) azt állítja, hogy a partikula és az ige tárgya egy kis-tagmondatot (SC) alkot (vö. den Dikken (1992)):

- (8) a. The police chased [_{SC} the demonstrators [off the steps]].
 b. The police chased [_{SC} the demonstrators [off]].

Svenonius azt is feltételezi, hogy minden kistagmondat tartalmaz egy funkcionális fejet (F). Ha feltételezzük, hogy a partikula argumentuma vagy argumentumai a P^0 fej maximális projekcióján belül generálódnak, akkor a mondat kiindulási szerkezete a (9)-es példának megfelelően alakul.

- (9) a. The police chased [_{FP} F [_{PP} the demonstrators [off the steps]]].
 b. The police chased [_{FP} F [_{PP} the demonstrators [off]]].

Svenonius azt állítja, hogy Chomsky Kiterjesztett Projekciós Elve (Extended Projection Principle – EPP) megköveteli, hogy minden mondatnak legyen alanya. Chomsky (1995) minimalista elmélete szerint ezt egy funkcionális fej erős nominális jegyének kell biztosítania. A (9)-es mondatban az F funkcionális fejnek van egy erős nominális jegye, ami az EPP-ért felelős. Ez az erős nominális jegy megköveteli, hogy valamilyen főnévi elem megjelenjen a fej ellenőrzési tartományában még a mondat kiejtése (Spell Out) előtt. A (9)-es mondat felszíni szerkezete a (10)-ben látható.

- (10) a. The police chased [_{FP} the demonstrators_i F [_{PP} t_i [off the steps]]].
 b. The police chased [_{FP} the demonstrators_i F [_{PP} t_i [off]]].

A (10)-ben a *the demonstrators* DP a [Spec,FP]-be mozog, nyomot hagyva a [Spec,PP]-ben. A DP nominális jegye ellenőrzi az F funkcionális fej nominális jegyét, és így eleget tesz az EPP-nek.

Azonban a (11)-es példában láthatjuk, hogy nem csak a (10)-ben látható szórend lehetséges, hiszen a partikula meg is előzheti az DP-t.

- (11) The police chased off the demonstrators.

Svenonius felteszi, hogy a (11)-es mondatnak az alapszerkezete ugyanaz, mint a (10b)-nek, vagyis a (9b)-ben látható szerkezet. Azt állítja, hogy a partikula a (12b)-ben látható módon az F funkcionális fejbe mozog.

- (12) a. *The police chased [_{FP} off_i [_{PP} the demonstrators [t_i the steps]]].
 b. The police chased [_{FP} off_i [_{PP} the demonstrators [t_i]]].

Mivel a (12b) mondat nyelvtanilag helyes, eszerint a partikula F-be történő mozgatása eleget tesz az EPP-nek. Felmerül a kérdés, hogy ugyanez a mozgatás miért eredményez a (12a)-ban grammatikailag helytelen mondatot.

Svenonius elmélete szerint a partikula eleget tehet az EPP-nek, ha magába olvasztja a komplementumát, és így megörökli annak nominális jegyét. A vonzat nélküli partikulákat egy absztrakt beolvasztás eredményének tekintjük. Magukba olvasztanak egy absztrakt üres DP-t, így lesz nominális jegyük, amely leellenőrizheti az F funkcionális fej erős nominális jegyét, és így eleget tehet az EPP-nek. A (12a)-ban az *off* partikula nem tud eleget tenni az EPP-nek, mert a komplementuma nincs beolvadva a partikulába.

Összefoglalva, az EPP-nek eleget tenni egy nominális jeggyel rendelkező elemnek az F funkcionális fej ellenőrzési tartományába való mozgásával lehet.

4. Az AspP

Amint azt láttuk, az angolban a partikula minden esetben az ige mögött található, a VP-n belül. A németben és a magyarban a partikula megelőzheti az igét, és az eddigi példákban a partikula megjelenése a mondat perfektív értelmezését követelte meg mindkét nyelvben, ahogy azt a (13)-as és a (14)-es példákban is láthatjuk. Feltételezhetjük tehát, hogy a magyarban és a németben a partikula aspektuális jelölőként funkcionál. Ezt a funkciót azért tudja ellátni, mert ezekben a nyelvekben a partikula egy a VP-nél magasabban lévő funkcionális frázis specifikáló pozícióját foglalja el. Ez a pozíció a [Spec,AspP] (vö. É. Kiss 2002, 2006a, 2006b; Alberti 2004; Csirmaz 2006).¹ Feltételezésem szerint az angolban a partikula azért nem lehet aspektuális jelölő, mert sem a látható szintaxisban, sem LF-mozgatással nem kerülhet a VP-n kívülre.

- (13) ... dass Johann den Apfel *auf*faß.
 hogy Johann az almát PRT.ette
 *‘Johann ette az almát.’ [progresszív]
 ✓‘Johann megette az almát.’ [perfektív]

- (14) János *me*gette az almát.
 *[progresszív]
 ✓ [perfektív]

¹ É. Kiss (2004, 2006b) szerint a partikula nem aspektust, hanem telikusságot jelöl.

Tehát a (13)-as mondatban az *auf*, valamint a (14)-es mondatban a *meg* partikula a VP-n belülről a [Spec,AspP] pozícióba mozog, és ezáltal a mondatnak perfektív olvasata lesz.

A magyarban találunk olyan mondatokat, amelyek tartalmaznak igei partikulát, és ennek ellenére progresszív olvasattal rendelkeznek, ahogy az a (15b) és a (16)-os példákból kitűnik.

(15) a. János *le*ment a lépcsőn.
[perfektív]

b. János ment *le* a lépcsőn.
[progresszív]

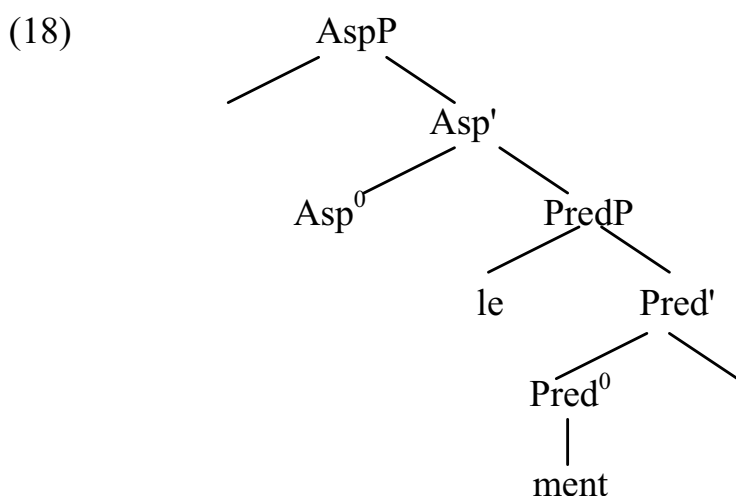
(16) János szedte *szét* a csavarhúzóval a rádiót, amikor beléptem a szobába.
[progresszív]

Itt feltételezhetnénk, hogy a (15b)-ben a partikula a VP-n belül marad, és így nem funkcionál aspektuális jelölőként, ezért a mondat nem lesz perfektív értelmű. A (16)-os példában az *a csavarhúzóval* kifejezés egy adjunktum, amelynek a VP-n kívül kell lennie. Ha az *a csavarhúzóval* kifejezés a VP-n kívül van, akkor a partikulának követnie kellene az adjunktumot, amennyiben valóban a VP-n belül helyezkedik el. De amint azt a (16)-ban láthatjuk, a partikula meg tudja előzni az adjunktumot, vagyis nem lehet a VP-n belül. Alberti (2004) feltételezi, hogy a magyar mondatban a felszíni szerkezetben nem lehetnek nem referenciális elemek a VP-n belül. Mivel az igeikötő nem referenciális, ezért azt ki kell mozgatni a VP-ből. Feltételezzük, hogy az igeikötő a [Spec,PredP] pozícióba mozog. A PredP egy funkcionális frázis, amely a VP és az AspP között helyezkedik el.

A (17)-ben a német *hinunter* partikula progresszív értelmezés mellett is az ige előtt áll, ami feltételezi, hogy ebben az esetben is a VP-n kívül található. Mivel a két nyelvben a partikulák nagyon hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, ezért feltételezzük, hogy a (17)-es mondatban – a (16)-os példában lévő magyar mondathoz hasonlóan – a német *hinunter* partikula is a [Spec,PredP]-ben foglal helyet (vö. Koster 1994).

- (17) ...dass Johann die Treppe *hinunterging*.
 hogy Johann a lépcsőt PRT.ment
 ‘...hogy Johann lement a lépcsőn.’ [perfektív]
 ‘...hogy Johann ment le a lépcsőn.’ [progresszív]

É. Kiss (2002, 2006a, 2006b), Alberti (2004) és Csirmaz (2006) elemzését követve feltételezem, hogy a magyarban és a németben a PredP felett egy Aspektuális Frázis (AspP) található.

A mondat aspektusát az határozza meg, hogy az Asp⁰ fej perfektív vagy progresszív jeggyel rendelkezik-e. Ha az Asp⁰ fej perfektív jeggyel rendelkezik, akkor ez a jegy megköveteli, hogy az ellenőrzési tartományában megjelenjen egy perfektív jeggyel rendelkező elem, amely ellenőrzi az Asp⁰ fej perfektív jegyét.

Piñón (1995) megkülönböztet esemény-kifejezéseket és folyamat-kifejezéseket. Az esemény-kifejezéseket olyan kifejezéseként definiálja, amelyek beépített végponttal rendelkező szituációkat írnak le, mint például a *lemegy* ige. A másik típus, a folyamat-kifejezés, amely olyan huzamosabb ideig tartó szituációt ír le, amely végpont nélküli belső változással rendelkezik, mint például a *megy* ige. Míg a *megy* ige egy folyamat-kifejezés, a *le* partikula esemény-kifejezéssé alakítja.

Tegyük fel, hogy ha egy partikula egy folyamat-igéből esemény-kifejezést alkot, akkor a partikula perfektív aspektuális jeggyel rendelkezik.

A *megy* ige egy folyamat-kifejezés, a *le* partikula esemény-kifejezéssé alakítja. Vagyis a *le* partikula perfektív aspektuális jeggyel rendelkezik.

A (15a) példában az Asp⁰ fej perfektív jeggyel rendelkezik. Mivel ezt a jegyet ellenőrizni kell, ezért a partikula felmegy a [Spec,AspP] pozícióba. Így a mondat perfektív olvasatú lesz.

A (15b) és a (16)-os mondat progresszív értelmű. Itt az Asp⁰ fej progresszív jeggyel rendelkezik. Feltételezem, hogy a Asp⁰ fej progresszív jegyét a perfektívvel ellentétben nem kell leellenőriznie egy másik elemnek. A (15b)-ben az ige az Asp⁰ fejbe mozog, míg a partikula a [Spec,PredP]-ben marad.

Feltevéseem szerint az Asp⁰ fej minden esetben felvonzza az igt a Pred⁰-ból. Ez abból is látható, hogy fókuszos mondatokban az ige mind progresszív, mind pedig perfektív olvasatnál a Foc⁰ fejbe mozog. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha nem a Pred⁰-ban, hanem az Asp⁰-ban volt.

A (17)-ben látható német példa kétértelmű: egy progresszív és egy perfektív olvasata is lehetséges. A perfektív olvasatnál a mondat levezetése a magyar mondatéhoz hasonlóan történik. Az Asp⁰ fej perfektív jegyét ellenőrizni kell. A perfektív olvasatban ez a partikulának a [Spec,AspP] pozícióba való mozgásával történik.

Ha progresszív olvasatunk van, akkor az Asp⁰ fej progresszív jegyét nem kell ellenőrizni. A perfektív jeggyel rendelkező partikula a [Spec,PredP]-ben marad. A magyarral ellentétben azonban az ige a németben vagy egyáltalán nem, vagy csak rejtetten, LF-mozgatásként mozog az Asp⁰-ba. Ez az oka annak, hogy progresszív olvasat esetében a németben az ige nem előzi meg a partikulát, míg a magyarban igen.

Összefoglalva az eddigieket elmondhatjuk, hogy perfektív mondatokban a partikula mindkét nyelvben felmegy a [Spec,AspP]-be, hogy az Asp⁰ fej perfektív jegyét ellenőrizze. Progresszív mondatban az Asp⁰ progresszív jegyét nem kell ellenőrizni. A magyarban az ige minden esetben felmegy az Asp⁰ fejbe, míg a németben a Pred⁰-ban marad, illetve csak rejtett LF-mozgatásként mozog az Asp⁰-ba. Ez az oka annak, hogy a magyarban a perfektív és a progresszív mondatok szórendje eltérő, míg a németben megegyezik.

5. Néhány további probléma

További megoldandó problémát vet fel a (19a) példamondat szórendje.

- (19) a. János (épp) *felolvasott* az osztályteremben, amikor beléptem.
[progresszív]
b. János *lement* a lépcsőn.
[perfektív]

A (19a) mondattal az a probléma, hogy a partikula a (19b)-hez hasonlóan megelőzi az igét, de a mondatnak mégis progresszív értelmezése van. Itt a partikula a [Spec,AspP] pozíciót foglalja el, éppúgy, mint a (19b)-ben. Van azonban egy fontos különbség a (19a) és a (19b) mondat között. Míg a (19b)-ben a partikula esemény-kifejezéssé változtatta a folyamatigét, addig itt a *felolvas* ige folyamat-kifejezés marad, vagyis a *fel* igekötő nem perfektív, hanem progresszív aspektuális jeggyel rendelkezik. Mint azt már korábban láttuk, a progresszív jeggyel rendelkező Asp⁰-t nem kell ellenőrizni. Azonban itt a partikula mégis felmozog a [Spec,AspP] pozícióba. Ez megmagyarázható, ha feltételezzük, hogy a progresszív jeggyel rendelkező partikulát a progresszív jeggyel rendelkező Asp⁰ fej engedélyezi a [Spec,AspP] pozícióban.

Egy másik kérdés a (20)-as és a (21)-es mondattal kapcsolatban vetődik fel.

- (20) Johann aß den Apfel *auf*.
Johann ette az almát PRT
*‘Johann ette az almát.’ [progresszív]
✓‘Johann megette az almát.’ [perfektív]
- (21) a. János *megette* az almát.
*[progresszív]
✓ [perfektív]
b. *János ette *meg* az almát.
- (22) ...dass Johann die Treppe *hinunterging*.
hogy Johann a lépcsőt PRT.ment
‘...hogy Johann lement a lépcsőn.’ [perfektív]
‘...hogy Johann ment le a lépcsőn.’ [progresszív]
- (23) János ment *le* a lépcsőn.
[progresszív]
- (24) János ment a lépcsőn.

A probléma az, hogy a (20)-ban és a (21)-ben az igei partikula nem egyeztethető össze a progresszív olvasattal. Míg korábban a *lemegy* és a *hinuntergehen* igéknél láttuk, hogy a partikula a progresszív olvasatnál is megjelenhet a mondatban, a *megeszik* és az *aufessen* esetében a partikula összeegyeztethetetlen a progresszív aspektussal. Ha összehasonlítjuk a két esetet, akkor észrevehetjük, hogy míg itt a *meg* és az *auf* egyetlen funkciója, hogy a folyamat-kifejezést esemény-kifejezéssé változtatja, addig a (23)-ban a partikula nemcsak a folyamat-igét változtatja esemény-igévé, hanem valamilyen jelentéstöbbletet is ad az ige jelentéséhez. Ez az ige jelentéséhez adott többletinformáció jól látható, ha összehasonlítjuk a (23)-at a (24)-gyel.

A (23)-ban ez a többletjelentés a menés iránya, míg a (21)-ben a *meg* partikula nem ad hasonló többletjelentést az ige jelentéséhez. A (21)-ben a partikula egyetlen funkciója, hogy a folyamat-igét esemény-igévé változtatja. Vajon mi okozhatja azt, hogy míg a (22)-ben és a (23)-ban az ige Asp⁰-ba történő mozgásával jó mondatokat kapunk, addig a (20)-ban és a (21b)-ben ugyanez rossz mondatokat eredményez? Erre az egyetlen válasz az lehet, hogy a (20)-ban és a (21)-ben a partikula nem komplementuma az igének, nem a VP-n belül generáljuk. Feltételezem, hogy azokat a partikulákat, amelyek – az aspektust leszámítva – nem módosítják az ige jelentését, nem a VP-ben, hanem az [Spec,AspP]-ben generáljuk. Tehát ezek csak akkor jelennek meg a mondatban, ha a mondat perfektív értelmű.

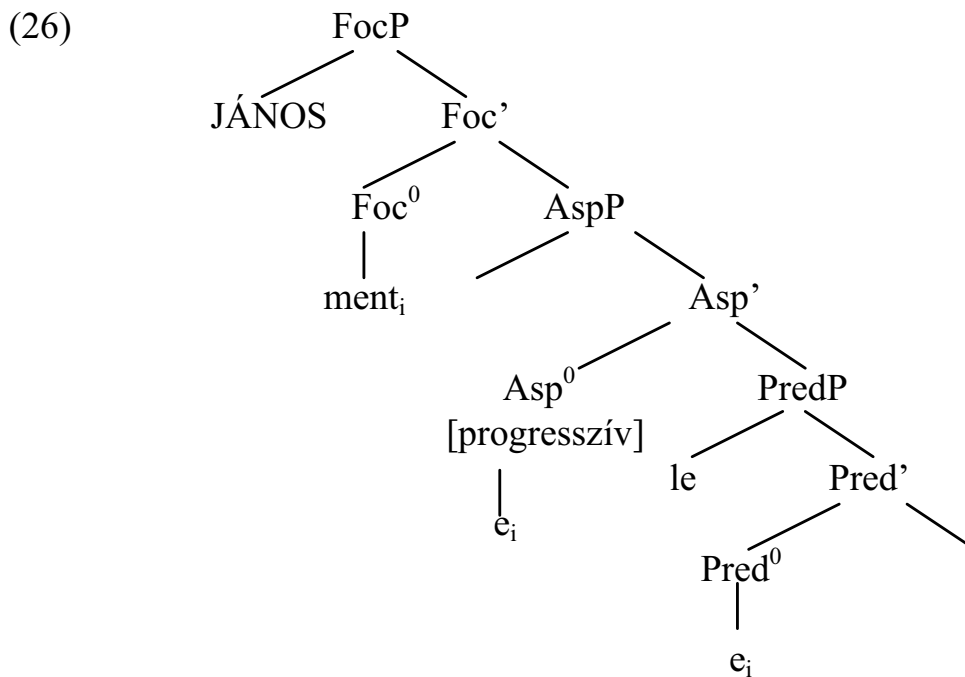
Az Asp⁰ fej perfektív jegyét mindig ellenőrizni kell. Ha nincs a [Spec,PredP]-ben partikula, amely ezt megtehetné, akkor a [Spec,AspP]-ben kell generálnunk egyet. A magyarban ilyenkor legtöbbször a *meg* partikulát használjuk. Ha a mondat progresszív, akkor az Asp⁰ fej progresszív jegyét nem kell ellenőrizni, ezért nincs szükség a partikulára sem.

6. Fókusz

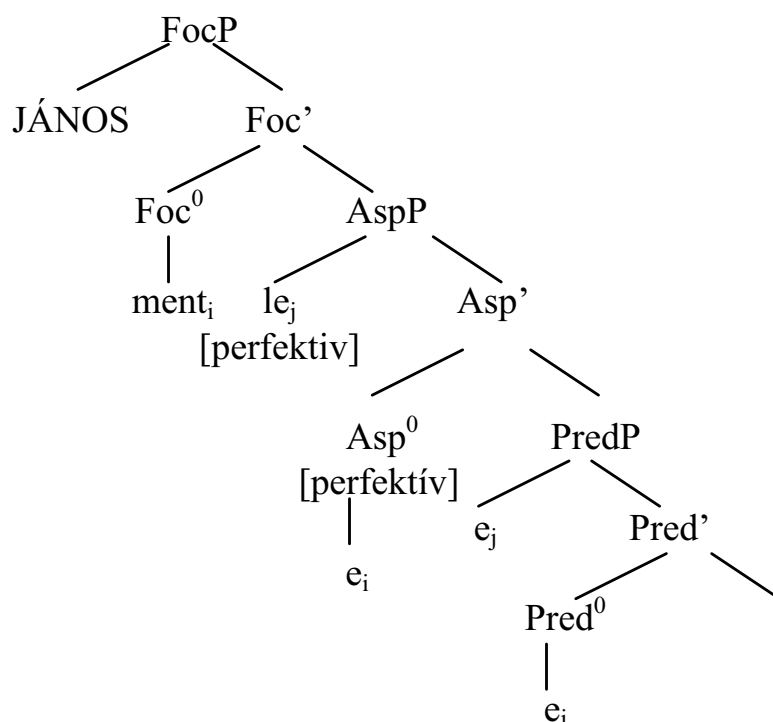
Az eddigi példákból azt láttuk, hogy a magyarban, ha a partikula az ige mögött áll, akkor a mondat aspektusa minden esetben progresszív. Bizonyos esetekben azonban a mondat akkor is lehet perfektív olvasatú, ha a partikula az ige mögött áll. A (25)-ös példamondat aspektuális szempontból kétértelmű. Ez a mondat úgynevezett fókuszos összetevőt tartalmaz. A fókuszjeggyel rendelkező frázis a [Spec,FocP]-be mozog, az ige pedig a Foc⁰-ba (vö. Brody 1990, É. Kiss 2002).

- (25) a. JÁNOS ment le a lépcsőn.
 [progresszív / perfektív]
 b. JÁNOS ment le a lépcsőn, amikor csengettek
 [progresszív]
 c. JÁNOS ment le a lépcsőn 5 másodperc alatt.
 [perfektív]

A két olvasathoz különböző szerkezet tartozik. Mindkét esetben a *János* DP a [Spec,FocP] pozícióban található. A partikula mindkét esetben először a [Spec,PredP] pozícióba mozog a VP-ből, az ige pedig a $Pred^0$ pozíción keresztül az Asp^0 -ba kerül. A perfektív olvasatban az Asp^0 aspektuális jegyének ellenőrzése a partikulának a [Spec,AspP] pozícióba való mozgatásával történik, míg a progresszív olvasatban a partikula a [Spec,PredP]-ben marad. Ezek után az ige mindkét esetben a Foc^0 -ba mozog. Tehát a két olvasatban a partikula különböző pozíciót foglal el, és a szórend-beli hasonlóság csak az igenek a Foc^0 -ba történő mozgatásából ered.

(27)

7. Összefoglalás

Dolgozatomban az igei partikulákat vizsgáltam, és megállapítottam, hogy a magyarban és a németben a partikula aspektuális jelölőként funkcionálhat. Ezt a funkciót a [Spec,AspP] pozícióba mozogva tölti be. Az angolban a partikula nem tud a VP-n kívülre kerülni, ezért nem lehet aspektuális jelölő sem. Az angolban a mondat aspektusa morfológiailag van jelölve az ige-n. A progresszivitást a *be* ige és a főige *ing*-alakja fejezi ki. A magyarban és a németben az Asp⁰ funkcionális fej perfektív aspektuális jegyét le kell ellenőrizni. Ez a partikulának a [Spec,AspP]-be történő mozgásával történik. Az Asp⁰ fej progresszív jegyét nem kell ellenőrizni. A német és a magyar progresszív mondatok közti szórendbeli különbséget az okozza, hogy a németben az ige nem, vagy csak rejtetten mozog fel az Asp⁰ fejbe.

HIVATKOZÁSOK

Alberti, Gábor 2004: Climbing for aspect. With no rucksack, in Henk van Riemsdijk–Katalin É. Kiss szerk.: *Verb Clusters. A study of Hungarian, German and Dutch*, Amsterdam, Benjamins.

- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, Mass. – London, MIT P.
- Besten, H. Den 1983: On the Interaction of Root Transformations and Lexical Deletive Rules, in Abraham, W. szerk.: *On the Formal Syntax of the Westgermania*, Amsterdam, Benjamins.
- Brody, Michael 1990: Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 3: Structures and Arguments*, Szeged, JATE.
- Csirmaz, Anikó 2006: Particles and a Two Component Theory of Aspect, in Katalin É. Kiss szerk.: *Event structure and the Left Periphery* (Studies in Natural Language and Linguistic Theory), Dordrecht, Springer.
- Dikken, M. den 1992: *Particles*, dissertation, Leiden, Leiden University.
- É. Kiss, Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 2004: Egy igeközöelmélet vázlat, *Magyar Nyelv* **100**: 15–43.
- É. Kiss, Katalin 2006a: Focussing as predication, in Valéria Molnar – Susanne Winkler szerk.: *The Architecture of Focus*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- É. Kiss, Katalin 2006b: The function and the syntax of the verbal particle, in É. Kiss Katalin szerk.: *Event structure and the Left Periphery* (Studies in Natural Language and Linguistic Theory), Dordrecht, Springer.
- Haider, Hubert 1993: *Deutsche Syntax – generativ : Vorstudien zur Theorie einer projektiven Grammatik*, Tübingen, Narr.
- Kayne, Richard 1994: *The Antisymmetry of Syntax*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- Koster, Jan 1994: Predicate Incorporation and the Word Order of Dutch, in G. Cinque – J. Koster – J.-Y. Pollock – L. Rizzi – R. Zanuttini szerk.: *Paths to Universal Grammar: Studies in honor of Richard S. Kayne*, Washington DC, Georgetown University Press, 255–277.
- Piñón, Christopher J. 1995: Around the Progressive in Hungarian, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 5: Levels and Structures*. Szeged, JATE.
- Svenonius, Peter 1996: *The Verb-Particle Alternation in the Scandinavian Languages*, MS, University of Tromsø.

A KOMPLEX KÉRDÉS MINT NYELVHASZNÁLATI STRATÉGIA *

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a félintézményes moderált vitaműsorokban megjelenő komplex kérdésekkel foglalkozom. A komplex kérdések problémája a verbális konfliktusbeli kérdések elkülönítésekor merült fel. Korábban ugyanis magyar vitaműsorok szövegét felvéve, átírva és a bennük található kérdéseket elemezve azt tapasztaltam, hogy a különböző kérdéstípusok a gyakorlatban nem mindig azonosíthatók egyértelműen, ugyanis gyakori, hogy egy kérdésben egyszerre vannak jelen két kérdéstípus tulajdonságai, így az adott kérdés egyidejűleg mind a két csoportba besorolható, vagyis komplex kérdésnek tekinthető.

Dolgozatomban a vizsgált korpusz bemutatása (2.) és a komplex kérdés fogalmának a tisztázása (3.1.) után először röviden felvázolom az általam felállított kérdéstipológiát (3.2.), minden egyes elemi kérdéstípust példával is szemléltetve, majd megmutatom, hogy a kérdések egyes jegyei, nevezetesen a szekvenciális hely és a funkció hogyan befolyásolják azok kombinálódásának a képességét. Az elemi kérdések kapcsolódási lehetőségeit előbb kombinatorikai számítások segítségével (3.4.) mutatom be, majd az arcmunkával és a kérdések indirektségével kapcsolatos jelenségeket (3.5.) hívom segítségül a komplex kérdések leírásához. Valamint megmutatom azt is, hogy az elméletben feltehető négyszeres és többszörös komplex kérdések miért nem léteznek a valóságban.

2. A vizsgált korpusz

A komplex kérdések jellegzetességeinek a feltérképezéséhez korpuszelemzést végeztem. Az általam gyűjtött korpusz három különböző típusú

*A dolgozat megírásához nyújtott önzetlen segítségükért ezúton szeretnék köszönetet mondani a dolgozat névtelen lektorának, valamint Lerch Ágnesnek, Németh T. Enikőnek és Kenesei Istvánnak, akik hasznos tanácsaikkal és kritikai észrevételeikkel jelentős mértékben hozzájárultak a dolgozat végső verziójának a megszületéséhez. Nem rajtuk múlt, ha a szövegben tévedések, hibák maradtak, ezekért a felelősség kizárólag engem terhel.

vitaműsor szövegét öleli fel. Közülük kettő televízióműsor: az ATV-n 2002-ben sugárzott¹ *Médiaegyensúly – Pro és kontra*, illetve *Közhang* című műsorok, egy pedig rádióműsor: a Fiksrrádióban 2001-ben elhangzott *Zöldindulás*² című műsor. A korpusz egésze a félintézményes diskurzusok (Ilie 1999: 975) közé sorolható, ami azt jelenti, hogy vannak bizonyos külső elvárások és szabályok, amelyeket be kell tartani a társalgás során, de a kontroll lényegesen alacsonyabb, mint az intézményes diskurzusok esetén, ám magasabb, mint egy kötetlen beszélgetés során. E vitaműsorok intézményes keretek közt zajlanak (TV-ben, illetve rádióban), alapvetően hallgató-orientáltak és többszörös hallgatóságuk van. A félintézményes diskurzusok intézményes jellegét az adja, hogy vannak szerephez illő és szerephez nem illő megnyilatkozások, míg a társalgási jelleg abban nyilvánul meg, hogy a témaváltás, a kérdés feltevése és a fordulók hosszának a szabályozása nem kizárólag a műsorvezető joga, hanem bármely résztvevőé.

A három vitaműsor összesen 2 óra 10 percnyi hangzó anyagot jelent. A dolgozat szövegében lévő példák lejegyzése során a Jefferson-féle (Heritage 1984: IX–XVI) átírási rendszert használtam fel. Jelöltem az egyidejű és az egymást átfedő megnyilatkozásokat, a hezitációkat és a hosszabb szüneteket. A nem verbális jelzéseket (hangsúly, hanglejtés, gesztusnyelvi jelek) viszont figyelmen kívül hagytam, ezeket csak akkor jelöltem, ha releváns információt hordoztak a kérdések szerepéről.

3. A komplex kérdések

3.1. A komplex kérdés fogalma

A *komplex kérdés* terminus eltérő jelentéssel használatos a retorikában és a pragmatikában. A retorikában (Corbett–Connors 1999: 71) két független kérdés egy proposícióon belüli összekapcsolását jelenti, és logikai megtévesztés kapcsolódik hozzá. A retorikai komplex kérdésben ugyanis el van rejtve egy következtetés, amelynek az igazságát feltételezzük. Például az *Abba-hagytad a barátnőd verését?* kérdés azt feltételezi, hogy a megkérdezett valamikor verte, illetve veri a barátnőjét. A pragmatikában (Ilie 1999: 982–4) ezzel szemben a komplex kérdések a több kérdésfajta jegyeit egyszerre magukon viselő kérdések. Dolgozatomban a *komplex kérdés* terminust a fogalom pragmatikai értelmében használom.

¹ <http://www.magyaratv.hu>

² http://www.fiksrradio.hu/zoldindulas/2001/zi_20010410/index.html

A komplex kérdésben a pragmatikai definíció alapján elméletileg akárhány kérdéstípus jegyei megjelenhetnek egyszerre, a gyakorlatban azonban ez a komplexitás korlátozott. A korlátozottság a komplex kérdések funkciójával függ össze, azzal, hogy milyen helyzetekben és miért használnak a beszélők az elemi kérdések helyett komplex kérdést, azaz milyen nyelvhasználati stratégia köthető a használatukhoz.

Mivel a komplex kérdések elemi kérdéstípusokból épülnek fel, a komplex kérdések leírásához először azok összetevőit mutatom be röviden, minden elemi kérdéstípust egy-egy korpuszbeli példával szemléltetve.

3.2. A komplex kérdések összetevői

3.2.1. Az elkülönítési szempontok

Az elemi kérdések elkülönítésekor és az egyes kérdés csoportok létrehozásakor négy fő paraméterrel dolgoztam (Schirm 2004). A szakirodalomban (Ilie 1999; Gruber 2001) szokásos vizsgálati szempontok közül átvettem a **standardságot** és a **szekvenciális helyet**. A kérdés standardsága azt jelenti, hogy a beszélők ezeket a kérdéseket a tudásuk hiányossága miatt alkalmazzák, így verbális választ várnak rá, nem pedig valamilyen nem nyelvi cselekvést. Továbbá a standard kérdésekhez nem kapcsolódik semmilyen argumentatív jelleg. A szekvenciális hely pedig a kérdésnek a fordulóban³ elfoglalt helyét jelenti.

Ezek mellé a szempontok mellé két új paramétert vettem fel, a **szerepet** és az **illetékességet**. Fontosnak tartottam ugyanis, hogy a vitaműsorok két résztvevőtípusa által használt kérdéseket elkülönítsem egymástól, így megkülönböztettem a kétféle szereplőtípus kérdéseit, vagyis a moderátori és a vitapartneri kérdéseket. Ennek az elkülönítési jegynek a relevanciáját az adja, hogy a kérdező a félintézményes vitaműsorok esetén bizonyos fokig szerephez kötött, ugyanis vannak bizonyos elvárások arra vonatkozóan, ki és milyen jellegű kérdést tehet fel a beszélgetés során. Például a vitapartnerek nem szoktak nyíltan rákérdezni a műsorvezető véleményére, mert közismert,

³ Az interakció alapegysége lehet egy mondat, egy frázis, vagy egy lexikai konstrukció. Ezt az alapegységet a nemzetközi szakirodalomban a *turn* és a *Redezug* terminusokkal illették, a magyar nyelvű szakirodalomban pedig Kenesei fordítása nyomán *fordulatnak* (Horányi 1978: 145), *újramegszólalásnak* (Szende 1995: 79), illetve *beszédlépésnek* (Iványi 2001: 78, 90) nevezték. Dolgozatomban én Tolcsvai Nagyhoz (2000) hasonlóan a *forduló* terminust használok. A példák bemutatásánál az egyes fordulókat F betűvel jelölöm, az utána következő szám pedig a forduló szekvenciabeli sorszámát adja meg.

hogy a moderátornak semlegesnek kell maradnia a vita folyamán (Clayman 1992: 163). Ugyanígy nem szokás megkérdőjelezni a moderátor kérdéshez való jogát és a kérdésének a relevanciáját sem. A vitapartnerek viszont egymástól gyakorlatilag bármit és bárhogy kérdezhetnek. A moderátor kérdését csak az korlátozza, hogy ne térjen el az újságírói semlegességtől, a vitapartnerekre pedig az a megszorítás érvényes, hogy nem tehetnek fel a műsorvezetőnek személyes kérdéseket, és nem kérdőjelezhetik meg annak a kérdéshez való jogát.

Azt is vizsgáltam továbbá, hogy illik-e az adott szerephez a kérdés, vagyis hogy illetékesnek vagy illetéktelennek tekinthető-e. A két kérdéstípus a verbális konfliktus különböző fokait is jelöli. A forrásaimban található kérdések túlnyomó többsége a szerephez illő kérdések kategóriájába tartozik, s kevés illetéktelen kérdés volt a korpuszban, mivel a vitaműsorok résztvevői legtöbbször betartják a félintézményes vitaműsornak a kérdéshez vonatkozó szabályait. Az illetéktelenség illusztrálásához következzen egy olyan példa a korpuszból, ahol azáltal válik illetéktelenné a kérdés, hogy a vitapartner megkérdőjelezi a moderátornak a vitában betöltött szerepét:

(1) (KH: R3)⁴

R: Jobboldal. Akkor most már azt is tudom, ki kicsoda.

V: Tisztelettel köszöntöm a nézőket. Először is Juszt úrhoz lenne egy kérdésem. *Hogy most moderátor lesz vagy vitapartner?*

R: Jaj, ez a szokásos izé. Jó. Tessenek parancsolni. Én vendéglátó vagyok, házigazda ebben a műsorban, és mint olyan, természetesen vigyázok arra, hogy ne essenek egymásnak a vendégek....

V: De azért hagyja a két vitapartnerünket kibontakozni.

A négy fő szempont (szerep, illetékesség, standardság, szekvenciális hely) együttes figyelembevételével a korpuszban empirikus-induktív módon 14-féle kérdést különítettem el, amelyek a verbális konfliktusban betöltött

⁴ A korpuszra vonatkozó jelölés a következő: a kettőspont előtti betűk a szöveget azonosítják, az alábbi módon: *Pro és kontra* = PÉK, *Közhang* = KH, *Zöldindulás* = ZI. A kettőspont utáni betű a beszélőt jelöli, az utána lévő szám pedig a forduló szekvenciabeli sorszámát jelenti. A *Közhang*-nál azonban nem mindig adok fordulószámozást, mert a műsor közepétől itt a gyakori egyszerre beszélések miatt nem tudtam pontosan követni a fordulókiosztások számát. A moderátort minden esetben R-rel jelölöm, a vitapartnereket pedig a nevük kezdőbetűjével.

szerepük alapján három nagy kérdéscsoportba sorolhatók: a vitairányító, a vitatkozó és a tisztázó kérdések csoportjába.

A pragmatikai szakirodalomban már léteznek különféle kérdéstípológiák az argumentatív nem standard kérdésekre (Ilie 1999; Gruber 2001), ám ezek nem veszik figyelembe azt, hogy az egyes kérdéstípusoknak a verbális konfliktusban betöltött szerepét befolyásolja a kérdező státusza. A fenti szerzők a vitában betöltött fő funkció megjelölésétől is eltekintenek. Ilie és Gruber más megközelítési alapról vizsgálták a kérdéseket, más vizsgálati szempontokat tartottak fontosnak. Gruber azt vizsgálta, hogyan befolyásolja a szekvenciát a kérdés, Ilie pedig arra koncentrált, hogy a standard és nem standard kérdéseket elkülönítse egymástól.⁵ Ezzel szemben én a standardságot és a szekvenciát is figyelembe véve, a rendszert a szerep és az illetékeség paramétereivel kibővítve, továbbá a kérdések fő funkcióját is szem előtt tartva az alábbi elemi kérdéseket különítettem el a korpuszban.⁶

⁵ Gruber (2001: 1826) a nem információelőhívó kérdéseket két fő csoportra bontotta: a témaváltó kérdésekre (focus shifting questions) és a keresztkérdésekre (opposing questions). Az előbbire az jellemző, hogy a kérdező kiragad egy korábban már megemlített elemet a beszélgetésből, s ezt helyezi a társalgás középpontjába. A keresztkérdés pedig egy ellentétes állítást fejez ki. A keresztkérdések még tovább bonthatók az alábbi típusokra: explicit keresztkérdés (explicit opposing questions) – az ellentétes álláspont nyíltan ki van mondva; implicit keresztkérdés (implicit opposing questions) – rejtett az ellentét; szónoki keresztkérdés (rhetorical opposing questions) – az ellenvélemény szónoki kérdés formájában van megfogalmazva; torzító keresztkérdés (distorting opposing questions) – hamis következtetés formájában tartalmazza az ellentétes álláspontot; csábító kérdés (enticing question) – a témát egy új aspektusból világítja meg és globálisabb szinten működik.

Ilie (1999: 979) az argumentatív nem standard kérdéseket az alábbi három típusba sorolta: szónoki kérdések (rhetorical questions) – lényegük a figyelemfelkeltés és a közönség véleményére való hatás; ismertető kérdések (expository questions) – a beszélgetésben kezdő pozícióban jelennek meg; echo-kérdések (echo questions) – a megelőző megnyilatkozást ismétlik teljesen vagy részlegesen.

⁶ A táblázatban használt rövidítések: mod = moderátor; vtp = vitapartner; + = szerephez illő, illetékes kérdés; – = szerephez nem illő, illetéktelen kérdés; ? = kérdéses az illetékeség; F = forduló.

kérdéscsoport	szerep	illetékesség	standardság	szekvenciális hely
1. vitairányító kérdések				
vitaindító	mod	+	nem standard	(vita elején lévő) F1
ütköztető	mod	+	nem standard	F2
témaváltó	mod	+	standard/nem st.	(vita közbeni) F1
szókratészi	vtp	+	nem standard	F3
2. vitatkozó kérdések				
negatív	mod	+	nem standard	F1
vitázó	mod / vtp	+ / –	nem standard	F2
támadó visszhang	mod	+	nem standard	F2
visszatámadó	mod / vtp	+	nem standard	kérdés után
szónoki	vtp	+	nem standard	bárhol
3. tisztázó kérdések				
klasszikus tisztázó	mod	+	standard	F2
kétkedő visszhang	mod	+	standard	F2
véleménykérő	mod	+	standard	F1
vizsgáztató	vtp	+	standard	F1
engedélykérő	mod	?	standard	pre-F1

Az előnye ennek a taxonómiának az, hogy figyelembe veszi a félintézményes moderált vitaműsorok műfajának a jellegzetességeit, a két résztvevőtípust: a moderátort és a vitapartnert. Megadja továbbá a szerephez való kötődéseket, és figyelembe veszi a kérdések funkcióit is. Ez utóbbival a szakirodalomban eddig nem foglalkoztak. A vizsgált anyag méretéből (2 óra 10 perc) adódik azonban, hogy létezhetnek olyan egyéb kérdések is, amelyekre e korpusz nem adott példát, tehát mindenképpen szükséges a korpusz további bővítése.

A táblázatban lévő négy paraméter értékei alapján úgy tűnhet, hogy bizonyos kérdéstípusok egybeesnek, mert a jegyek ugyanazon értékeivel írjuk le őket. Azonban mégisincsenek teljes egyezések, ugyanis a három fő kérdéscsoport megadásánál funkcionális szempontokat vettem figyelembe, így a különböző kérdéscsoportba tartozó azonos jegyértékkel jellemzett kérdések funkcionálisan különböznek egymástól. Az ugyanazon kérdéscsoportban lévő és azonosnak tűnő kérdések sem tekinthetők egyformának. Ugyanis a szekvenciahely megadásánál csak azt jelöltem a táblázatban, hogy az adott kérdés a szekvencia hányadik fordulójában (F1,F2,F3) jelenik meg tipikusan,

de ezen kívül még a kérdés tágabb környezete is fontos. A kérdéseket az elemzés során sosem a kontextusukból kiragadva vizsgáltam, hanem mindig a szövegekörnyezetükkel együtt.

A táblázat a korpuszban szereplő kérdések fajtáit szemlélteti, nem pedig az elvi lehetőségeket. Az elemi kérdések elkülönítéséhez felhasznált jegyek segítségével az alábbi ágrajzzal írhatók le az elméletileg lehetséges kérdéstípusok.

Kérdések

Moderátor			Vitapartner		
standard	nem standard		standard	nem standard	
	/	\		/	\
illetékes	illetékes	illetéktelen	illetékes	illetékes	illetéktelen
preF1	preF1	preF1	preF1	preF1	preF1
F1	F1	F1	F1	F1	F1
F2	F2	F2	F2	F2	F2
F3	F3	F3	F3	F3	F3

A kérdések ugyanis a szerep alapján lehetnek moderátoriak vagy vitapartneriek, továbbá standardok, illetve nem standardok. A standard kérdések definíció alapján mindig illetékesek, azaz szerephez illők, míg a nem standardok lehetnek szerephez illők (illetékesek), vagy szerephez nem illők (illetéktelenek). Továbbá ha a vita magját nézzük, amely mindig egy háromfordulós szekvencia,⁷ akkor a szekvenciális hely alapján négyféle kérdéssel kell számolnunk. Vagyis az ágrajz végcsomópontjai megmutatják, hogy elvileg 6×4 , azaz 24 különböző típusú elemi kérdésnek kellene lennie egyetlen funkcióval számolva. Mivel azonban három funkcionális csoportot (vitairányító, vitatkozó, tisztázó) különítettem el a verbális konfliktusbeli

⁷ Muntigl – Turnbull (1998: 227) szerint a vita magja a következőképpen adható meg. Tegyük fel, hogy van két beszélőnk, *A* és *B*. *A* beszélő *F1*-ben tesz egy kijelentést, amit a *B* beszélő az *F2*-ben vitat, mire *A* az *F3*-ban vitatkozik *B*-nek az *F2*-es kijelentésével, vagy úgy, hogy alátámasztja az eredeti *F1*-es kijelentését, vagy direkt módon kifejti az *F2*-vel való egyet nem értését. Vagyis a vitabeli váltások olyan háromfordulós szekvenciát alkotnak, amelyben két szomszédsági pár (*F1*-*F2*, illetve *F2*-*F3*) van, s az egyet nem értések a szomszédsági párok második részében fordulnak elő.

kérdéseknél, ezért ez a szám a háromszorosára nő. Az összes elvileg lehetséges elemi kérdéstípusból a korpusz alapján 14 fajtára találtam példát. A következőkben a korpuszban talált elemi kérdéseket mutatom be röviden, egy-egy példával is szemléltetve őket.

3.2.2. Az elemi kérdéstípusok rövid bemutatása

Az első funkcionális kérdéscsoportot a **vitairányító kérdések** alkotják. Természetesen a tartalmánál fogva bizonyos fokig minden kérdés alakítja és irányítja a vitát, hiszen ezek a kérdések behatárolják a rájuk adható válaszok körét, de vannak olyan speciális kérdések is, amelyek intézményesen is a vita formálására valók. A félintézményes moderált vitaműsorokban a moderátor feladata a vita elindítása, a vitapartnerek eltérő véleményének az előhívása, továbbá neki kell ügyelnie arra is, nehogy túlságosan eldurvuljon a vita. Az irányítás szerepének megfelelően az illetékes moderátori vitairányító kérdések közé a vitaindító kérdés, az ütköztető kérdés és a témaváltó kérdés tartozik, a vitapartneri kérdések közül pedig a szókratészi kérdés sorolható ebbe a csoportba.

A vitairányító kérdések első csoportjába a **vitaindító kérdés** tartozik. A műsorvezető joga és kötelessége, hogy a szereplők bemutatása és a téma fölvezetése után elindítsa a vitát. A kérdés funkciója a vitapartnerek ellentétes álláspontjainak a bemutatása, a vita alapjainak a lerakása, a konfliktus elindítása. A vitaindító kérdés mindig a szekvencia elején jelenik meg:

(2) (PÉK : R5)

F1 R: ... De mielőtt ennek kifejtésére kérném röviden, mégis tisztázzuk akkor, hogy hol vagyunk most. Szóval mi a helyzet? *Tényleg van Magyarországon sajtószabadság, olyan sajtószabadság, amellyel elégedettek lehetünk tizenkét évvel a demokrácia indulása után? És a fogyasztókra, a piac szereplőire kell bízni, hogy ha nem tetszik valami, akkor változtassanak?*

F2 B: Én ezt már több műsorban kifejtettem, hogy én azt gondolom, hogy Magyarországon sajtószabadság van.

A következő vitairányító kérdés az **ütköztető kérdés** is tipikusan moderátori kategória, ugyanis a moderált vitaműsorokban a műsorvezető feladata az eltérő álláspontoknak a vitapartnerekből való előcsalogatása. Leggyakrabban az egyik vitapartner hosszan kifejtett megnyilatkozása után jelenik meg ez a kérdés a moderátor részéről, s a kérdésre a másik vitapartnerrel vár

feleletet, vagyis az ütköztető kérdés jellegzetes funkciója a beszélőváltás; ez a kérdéstípus a konfliktus kibontását is segíti. Például:

(3) (PÉK : B7)

F1 B: De alapvetően én azt gondolom, hogy Magyarországon a sajtószabadság létező fogalom.

F2 R: *Ezzel szemben, gondolom?*

F3 A: Én azt gondolom, hogy a sajtószabadság nem az újságírók szabadságát jelenti...

A vitaindító és az ütköztető kérdés abban különbözik egymástól, hogy az előbbi a verbális konfliktus kirobbantására való, tehát mindig az első fordulóban jelenik meg, míg a második fordulóban megjelenő ütköztető kérdés beszélőváltó funkciója révén a már kialakult vitát viszi tovább.

A harmadik vitairányító kérdés a **témaváltó kérdés**. A témaváltó kérdésekre az jellemző, hogy a kérdező vagy egy korábban már említett elemet ragad ki a társalgásból, s ezt teszi meg a beszélgetés központi elemévé azáltal, hogy rá vonatkoztatja a kérdését, vagy pedig egy teljesen új témát vezet be. A témaváltó kérdés mindig új szekvenciát kezd. Példával szemléltetve:

(4) (KH: A)

F0 A: Bocsnat, csak hagy mondjam el, hogy ugye riogatták az embereket az MSZP-sek, itt van, egy példát. Elnézést, tényleg nem akarom elhúzni az időt. Tehát itt volt a 23 millió román esete.

F1 R: *Válthatnánk a televízióra, hogyha ezt a témát dobták be?* Mert csak a szokásos patronokat hallom puffogtatni.

A vitairányító kérdések utolsó csoportját a **szókratészi kérdések** alkotják. Jellegzetességük, hogy következtetési sémát használnak fel a vita irányítására. „Ezek olyan igen-nem kérdések, amit nem annak a kiderítésére fogalmazunk meg, hogy vajon a korrekt válasz igen vagy nem, hanem azért, hogy kiderítsük a hallgató álláspontját. Ahogy a hallgató válaszol az egyes kérdésekre, sorra kiküszöbölődnek azok a lehetséges érvek, melyeket felhasználhatna arra, hogy ne értsen egyet a végső állítással. Így az egyetértés növekvő területei alkotják a további tárgyalás alapját” (Labov – Fanshel 1977: 102). Példa szókratészi kérdésre:

(5) (PÉK : A31)

A: Na de nem működik, tetszik látni. De nem működik, mert minden kormány megszállja, és nyomorgatja az M1-es televíziót, és mindig egy, egy vacak dolog van belőle.

F1 B: Azt mondja, hogy minden kormány megszállja.

F2 A: Igen.

F3 B: *Tehát az előző kormány is megszállta?*

F4 A: Nem eléggé Ilona, nem eléggé.

A következő funkcionális csoportba a **vitatkozó kérdések** tartoznak. Ezek szerepe a vita fenntartása, vagyis explicit vagy implicit módon megkérdőjelezi a partner álláspontját, s annak állításával szállnak szembe. Különböző jegyparamétereik alapján a korpuszomban a vitatkozó kérdéseknek öt alcsoportját találtam, ezek a negatív kérdés, a vitázó kérdés, a támadó visszhangkérdés, a visszatámadó kérdés és a szónoki kérdés.

A **negatív kérdés** egy szerkezetileg tagadószavas kérdő mondatot jelöl, amelyet állításként, egy lehetséges álláspontként lehet értelmezni. Heritage szerint (2002: 1428–1435) a vitapartnerek a negatív kérdéseket nem tisztázást kérő kérdéseknek tekintik, hanem lehetséges álláspontoknak, vagy egy harmadik fél kritizálásának. Ennek megfelelően az ezekre adott reakció egyetértés vagy egyet nem értés lehet. Például:

(6) (PÉK : R11)

F1 R: Mielőtt bármit is mondana válaszul, hadd kérdezzek valamit. *Nem lehet, hogy ez a mostani nagyon erős akaratnyilvánítás annak a jele tényleg, hogy érdemes újragondolni az egész 10–12 évet? ... Nem lehet az, hogy egy idő után kénytelenek az emberek levonni a tanulságokat...?*

F2 B: Most én azzal egyetértek, hogy a közszolgálatosság megjelenését, a jelenlegi minőségét újra kell gondolni, hogy miért lett olyan, amilyen...

A vitatkozó kérdések tipikus csoportját a **vitázó kérdések** alkotják. A szekvencia közepén fordulnak elő, s az előzőleg elhangzott megnyilatkozás igazságértékét megkérdőjelezi, s provokáló jellegük miatt az ellenfelet érvkifejtésre késztetik.

(7) (KH : A)

F1 A: Sugár Ágnesnek hívják a hölgyet, aki azt nyilatkozta, hogy az elmúlt négy évben minden, ami a Magyar Televízióban történt, azt el kell felejteni, mert az katasztrófa volt. Tehát ilyen nincs. 2000-ben a Magyar Televízió, a közszolgálati televízió egy csodálatos programot adott le a millennium évének a megünneplése alkalmával, tehát ilyeneket állítani, hogy minden

F2 R: *Melyikre tetszik gondolni? Szilveszterre például? Hogy közbotrány volt?*

F3 A: Nem, tehát ezek a

B: Nem a szilveszterre.

R: Mert világraszóló közbotrány volt a ködben a nem létező táncosok és a többi.

A vitatkozó kérdések funkcionális csoportjába tartozik a **támadó visszhangkérdés** is.⁸ Jellemzője, hogy egy előzőleg elhangzott megnyilatkozást ismétel meg teljesen vagy részlegesen, s ehhez az ismétléshez valamilyen ellentmondó érvelés is járul, s ezáltal magának az állításnak az igazságértéke kérdőjeleződik meg. Példával szemlélítve:

(8) (ZI :R152)

R: Tavaly mennyi volt, amikor megvette, mennyi volt a kihasználtsága a győri gyárnak?

F1 P: Ugyanannyi.

F2 R: *Ugyanannyi? Harminc százalék?*

A: Tehát még egyszer, amikor megvette, tudta

F1 F3 P: Azóta van egy gazdasági világválság az egész világon és

F2 R: *Világválság?* Azt mondják, hogy most dinamikusan fejlődik. Akkor valaki tényleg hazudik. Hát ne a...Elnézést kérek, hát a franc egye meg, amikor azt mondják, hogy dinamikusan fejlődik és ilyen és ilyen pozitív...

⁸ A szakirodalom (Ilie 1999: 980) a visszhangkérdéseket egységes csoportként kezelte, s csupán szerkezeti kategóriát értett rajta, azonban a visszhangkérdések közt különbség van olyan tekintetben, hogy a beszélő csodálkozását fejezik-e ki (csodálkozó visszhangkérdés), vagy a vitapartner előző megnyilatkozásának az igazságértékét kérdőjelezzék-e meg, egyúttal minősítik az előzőleg elhangzottakat (támadó visszhangkérdés).

A következő vitatkozó kérdésfajta a **visszatámadó kérdés**, amely egy őt közvetlenül megelőző kérdés után következik, vagyis válaszadás helyett visszakérdezés történik a kérdés segítségével. A korpuszban egy kétszeres visszatámadó kérdésre találtam példát:

(9) (KH:A)

F1 A: Hát szerintem teljes mértékben alaptalanul jutott eszébe.

F2 R: *Mert? Soha nem került ez szóba a tavasz során?*

F3 A: *Mert Ön tud egy oly–bármilyen nyilatkozatot mondani? =*

F4 R: *Nem került szóba?*

F3 A: = *Orbán-nyilatkozatot, Pokorni-nyilatkozatot? Hogy a Trianon revíziójára gondol, tehát*

F5 R: *Kérdezem én, nem hangzott ez el semmilyen gyűlésen?*

F6 A: Nem hangzott el.

A vitatkozó kérdések utolsó csoportját a **szónoki kérdések** alkotják. A szónoki kérdés olyan kérdés, amelyre a kérdező nem választ vár, hanem alakzatként, hatáskeltő eszközként használja azt (Ilie 1999; Gruber 2001; Kocsány 2001: 18; Szikszainé 2003). Például:

(10) (PÉK : A20)

A: És szerintem maga is érti, hogy mi miről beszélünk, és maga segítsen nekünk, és mi okosak szépen bújjunk össze, nem így, a televízióban, meg a Parlamentben, hatan-nyolcan; hívjon meg embereket, a Hankiss tanár urat hívja meg, a Verebes Istvánt hívja meg, egy csomó ember a ballibból érti ám, hogy mi mit beszélünk. Hát *Milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet? Melyik isten hatalmazta föl a szoclib tábort, hogy ez így legyen?* Mi ezt vitatjuk, és kérjük a maguk segítségét, és ezért ki kell mennünk az utcára. És akkor engem nem zavar, hogy a magyar ATV-n a Fási Ádám hetvenöt darab műsort csinált egyfolytában MSZP-s polgármesterjelöltekkel és képviselőjelöltekkel, mer' akkor majd a mi képviselőjelöltünk, őket bemutattuk ott. *De hát így hogy lehet?* Hogy az MSZP-s jelöltek hetvenöt műsorban, a mi jelölteink meg sehol. *Melyik isten hatalmazta fel magukat erre?*

A **klasszikus tisztázó kérdés** nem indít vitát, nem tartalmaz véle-
ményt, egyetlen célja az információszerzés, s a szomszédsági párból álló
mellékszekvencia első fordulójában szokott megjelenni. Az alábbi példában
két tisztázó kérdés található:

F3 A: Én úgy tudom, hogy a két a két és több gyereket ...

KIM: oľyan, igen, igen.

143

A **véleménykérő kérdés**nél a kérdező vitapartnere véleményére kérdez rá nyíltan, valamilyen konkrét esettel kapcsolatban. Ez a kérdés annyiban különbözik a klasszikus tisztázó kérdéstől, hogy itt a kérdező fél nem egy tényt, hanem egy véleményt szeretne megtudni, azaz a beszélő attitűdjére kíváncsi, függetlenül annak igazságtartalmától. Vagyis míg a klasszikus tisztázó kérdés egy abszolút dologra kérdez rá, addig a véleménykérő egy relatívra. Példa véleménykérő kérdésre:

(13) (KH : A)

F1 A: Ezután az egyik táborvezető felszólalására – felszólítására meg lehetett köpködni és ocsmányságokat lehetett mondani a szobornak. *Mi a vélemény erről?*

F2 B: Hát én ezzel egyáltalán nem értek egyet. Az más kérdés, hogy erről most hallok először, tehát eddig még semmit nem hallottam róla...

A **vizsgáztató kérdés**nél¹⁰ az információkérés célja nem a kérdező hiányos tudásának a kielégítése, hanem arra való rákérdezés, hogy a megkérdezett rendelkezik-e bizonyos információkkal. Vagyis itt a hallgató tudása, illetve nem tudása jelenti a megszerzendő információt.

(14) (KH : A)

F1 A: Köszönöm szépen. Először egy rövid kis verset olvasnék föl és ezzel lenne kapcsolatban a kérdésem: Viktor, savanyú a narancs, Viktor, keserű a narancs, Viktor csalódtunk benned, Viktor el kell menned, game over. Az lenne a kérdésem, hogy ezt hol tanítják a kisiskolásoknak. *Tudja-e valaki?*

F2 B: Te olvastad fel a verset, nyilván megvan a forrása.

A: Persze.

Az **engedélykérő kérdések** sajátos helyet foglalnak el a kérdések közt, ugyanis szekvenciamegelőző megnyilatkozásnak (*pre-s*; Levinson 1983), ún. előszekvenciának számítanak. Ez azt jelenti, hogy az engedélykérő kérdéssel a moderátor egy előrevetített aktus feltételeire kérdez rá, s maga a szekvencia valójában csak akkor kezdődik el, ha az előrevetített aktus feltét-

¹⁰ Ezt a kérdésfajtát Searle (1979) vizsgakérdésnek nevezi, Kiefer (1983: 220) pedig vizsgáztató kérdésnek.

elei kielégülnek. Vagyis az engedélykérő kérdés nem tartozik szorosan a kérdéstipológiába, ugyanis nem része a társalgásnak. Például:

(15) (KH : A)

A: Én úgy gondolom, hogy Gergővel ezzel tökéletesen egyetérthetünk. Sajnálom, ha a hölgy úgy látta, hogy mi itt fröcsögünk. Úgy gondolom, nem fröcsögünk egymással. Felhívtuk egy sajnálatos jelenségre a figyelmet.

F1 R: *Szabad nekem valamit mondanom közbe?*

F2 A: Természetesen.

F3 R: Itt a televíziónál tartottunk és ugye erről szólt nagyrészt ez a beszéd is, hogy a jobboldalnak egy televízió, a polgári Magyaro

F4 A: Nem csak erről!

3.3. A komplex kérdések jellegzetességei

Az elemi kérdések elemzésénél azt tapasztaltam, hogy a különböző kérdéstípusok a gyakorlatban nem mindig alkotnak egymástól élesen elkülönülő csoportokat, ugyanis gyakori, hogy egy kérdésben egyszerre vannak jelen két kérdés tulajdonságai, így az adott kérdés egyszerre mindkét csoportba besorolható. Ez nem azt jelenti, hogy léteznek egyéb, eddig figyelembe nem vett elemi kérdéstípusok, hanem azt, hogy a beszélők a két kérdés közül az egyiknek valamely tulajdonságát el szeretnék tolni más irányba, ezért használnak komplex kérdést.

A pragmatikai szakirodalom (Ilie 1999) csak regisztrálta a komplex kérdések létét, de nem próbált magyarázatot keresni a kapcsolódási lehetőségeikre és korlátaikra, illetve arra, hogy miért használnak a beszélők elemi kérdések helyett komplex kérdéseket.

A következőkben a korpuszban található komplex kérdések közül mutatok be néhányat. A *Zöldindulás* című műsor 77. fordulójában a szónoki és a vitázó kérdés jegyei jelennek meg egyszerre egyetlen riporter kérdésen belül:

(16) (ZI: R77)

R: Ezt a kérdést azért, ha azt jelenti, hogy Győrben is modern a gyár, csak az épülettel van baj.

P: Nem. *Te tényleg ennyire hülye vagy, vagy csak teszed magad?*

R: Én tényleg pont olyan hülye vagyok, mint amilyen hülyét a Danone próbál belőlem csinálni, tehát én megpróbálom most eljátszani azt, hogy én értem a dolgot

A korpusz egésze mutatja, hogy az idézett példában a vitapartner a feltett kérdésre nem vár választ, azt választó formája ellenére is szónoki kérdésnek szánja, s mint ilyen, egy kijelentéssel egyenértékű (= ‘Te tényleg ennyire hülye vagy.’). Azért van mégis kérdés formájában megfogalmazva, mert így kevésbé arcromboló, mint direkt állításként. A moderátor azonban még így is megérezte a kérdés vitázó voltát, s rögtön vissza is vágott.

A *Pro és kontra* című műsor 97. fordulójában pedig a témaváltó kérdés és a negatív kérdés jegyei érvényesültek egyszerre egy moderátori kérdésen belül:

(17) (PÉK: R97)

R: *Nincs abban valami, amit én kérdésként fölvettem az elején, hogy valahogy minthogyha egy új fejezethez ért volna ez a vita?* Hát állandóan vitatkozunk 88–89 óta ezekről a dolgokról, ugye? Kerekasztaltárgyalásokban a médiáról nem tudott közös álláspontra jutni a csapat.

A kérdés a tagadószavas kezdésből kifolyólag egyrészt a negatív kérdések kategóriájába sorolandó, s állításként értelmezendő (*Nincs abban valami, amit én kérdésként fölvettem az elején...?* = ‘Van abban valami, amit ...’). Másrészt viszont a vitában már korábban előforduló altémára utal vissza, s ezáltal megváltoztatja a vita eddigi menetét.

3.4. A komplex kérdések kombinatorikája

A fentebb bemutatott két komplex kérdésen kívül azonban sok egyéb komplex kérdés is lehetséges egy vita során. Az általam elkülönített 14 kérdéstípus elvileg $[(14 \times 13)/2]$ -féle, azaz 91 kettős komplex kérdést alkotna, ha minden kérdésfajta minden kérdésfajtaival kombinálódhatna. Az intuíciónk alapján azonban úgy tűnik, hogy jóval kevesebb komplex kérdés valósítható meg. Például könnyen belátható, hogy a vitaindító és a visszatámadó kérdések, illetve az ütköztető és szókratészi kérdések a kérdések

jellegzetességeiből és a vitában elfoglalt helyükből adódóan soha nem fognak tudni egymással kombinálódni. A kérdések kombinálódása nem véletlenszerű, ugyanis a szekvenciális hely és a kérdés fő funkciója meghatározza, hogy mely kérdések tudnak egymással komplex kérdést alkotni.

Vegyük először a kérdéseknek a szekvenciában elfoglalt helyét! Csak azok a kérdések képesek egymással komplex kérdést alkotni, amelyek szekvenciális helye nem zárja ki egymást. Így egy matematikai alapkombinatorikai feladat megoldásával kiszámolható, hány kapcsolódási mód lehetséges a kérdések szekvenciális helye szerint.

A szekvenciális elhelyezkedés alapján a 14 kérdéstípusból egy preF1-es (engedélykérő kérdés), öt F1-es (vitaindító kérdés, témaváltó kérdés, negatív kérdés, véleménykérő kérdés, vizsgáztató kérdés), öt F2-es (ütköztető kérdés, vitázó kérdés, támadó visszhangkérdés, klasszikus tisztázó kérdés, kételkedő visszhangkérdés), egy pedig F3-as (szókratészi kérdés) szekvenciájú. További egy kérdés (szónoki kérdés) pedig a szekvencia bármelyik fordulójában megjelenhet. A kérdések összehasonlító táblázatában volt még egy szekvenciális minősítés (a visszatámadó kérdésnél), ez a „kérdés után” volt, ezt két értéknek, F2-nek, illetve F3-nak lehet tekinteni. A kérdéscsoporthoz tartozó helyértékek (pre-s F1, F1, F2, F3, bárhol, kérdés után) a komplex kérdésekben kétféleképpen kombinálódhatnak. Egyrészt, amikor azonos helyértékű kérdések alkotnak komplexet (pre-s F1 – pre-s F1, F1 – F1, F2 – F2, F3 – F3, bárhol – bárhol, kérdés után – kérdés után), másrészt, amikor különböző, de egymást megengedő helyértékűek kapcsolódnak össze (bárhol – preF1, bárhol – preF1, bárhol – F2, bárhol – F3, bárhol – kérdés után, kérdés után – F2, kérdés után – F3).

Azonos helyértékű kérdések esetén ismétlés nélküli kombinációval számolhatók ki a lehetséges komplex kérdések az $[n \times (n-1)/2]$ képlet szerint. A képletben az n az egyes fordulóiban kiválasztható kérdések száma, az $(n-1)$ az előbb kiválasztott kérdésen kívül kiválasztható kérdések száma, 2-vel pedig azért kell elosztani a szorzatot, mert a kérdéskomplexumoknál nem fontos a bennük szereplő összetevők sorrendje, viszont a kiválasztásban implicit benne van a sorrend. A képletet alkalmazva a következőt kapjuk:

$$[(1 \times (1-1))/2] + [(5 \times (5-1))/2] + [(5 \times (5-1))/2] + [(1 \times (1-1))/2] + [(1 \times (1-1))/2] + [(1 \times (1-1))/2] = 20$$

Ezután vegyük a különböző, de egymást megengedő helyértékű kérdések összekapcsolódását. Erre az $n \times m$ szorzás művelete alkalmazható, ahol n ,

illetve m a különböző helyek értékeiből kiválasztható kérdések számát jelöli. Itt – az előző számolástól eltérően – nem kell kettővel osztani, mivel különböző helyértékű kérdésekkel számolunk, így egy lehetséges pár csak egyszer fog előfordulni. Az $n \times m$ képletet alkalmazva a (bárhon – preF1, bárhon – F1, bárhon – F2, bárhon – F3, bárhon – kérdés után, kérdés után – F1, kérdés után – F2, kérdés után – F3) sorozatra, rendre a következőt kapjuk:

$$(1 \times 1) + (1 \times 5) + (1 \times 5) + (1 \times 1) + (1 \times 1) + (1 \times 5) + (1 \times 5) + (1 \div 1) = 24$$

A részeredményeket ($20 + 24 = 44$) összeadva azt kapjuk, hogy az elvileg lehetséges 91 kettős komplexből 47-et ki kell zárni a kérdések szekvenciális elhelyezkedése miatt. Vagyis összesen 44-féle komplex kérdés lehetséges, ha csak a kérdéseknek a szekvenciában elfoglalt helyét nézzük.

Azonban a kérdések funkcióját is figyelembe kell venni a lehetséges kérdéskomplexeknél. Ez alapján az alábbi komplex kérdések már definíció alapján kizárhatók: vitaindító – témaváltó; véleménykérő – vizsgáztató; ütköztető – kételkedő visszhang; vitázó – kételkedő visszhang; támadó visszhang – kételkedő visszhang; vitázó – klasszikus tisztázó; támadó visszhang – klasszikus tisztázó; szónoki – vitaindító; szónoki – vizsgáztató; szónoki – ütköztető; szónoki – klasszikus tisztázó; szónoki – kételkedő visszhang; szónoki – visszatámadó; visszatámadó – klasszikus tisztázó; visszatámadó – kételkedő visszhang. Vagyis a szekvenciális hely szempontjából lehetséges 44 kettős kérdéskomplexum száma a funkciók kombinálódása miatt tovább csökken 15-tel.

A komplex kérdés definíciója (‘egy kérdésben szimultán jelenik meg több kérdés jellegzetessége’) nem csupán a kettős kérdéskomplexumokat engedi meg, hanem a hármas, négyes, ötös, illetve az ennél többszörös komplex kérdéseket is. Az elméletileg végtelen lehetőségek száma azonban a gyakorlatban korlátozott. Egy kérdésben ugyanis akárhány és akármilyen funkció nem keveredhet egyszerre, valamint a funkciók és a kérdések jellegzetességei az arcmunkával és az indirektséggel is kapcsolatba hozhatók. Az alábbiakban ezt mutatom be részletesen.

3.5. A komplex kérdésekhez kötődő nyelvhasználati stratégia

A vitának a szerkezeti szabályszerűségei mellett meghatározott szociális struktúrája is van. A társalgásban, így a vitában is fontos szerepet tölt be a Goffman által arcnak (*face*) nevezett „tulajdonság” megóvása, illetve rombolása. Az arc Goffmannál egy tulajdonságegyüttes, amellyel minden ember rendelkezik. „Olyan én-kép, amelyet a társadalmilag megerősített

tulajdonságok körvonalaznak” (Goffman 1995: 3). Mivel arra törekszünk, hogy koherens képet mutassunk magunkról, rá vagyunk kényszerítve, hogy megvédjük az arcunkat, ha az veszélybe kerül. Az arc megóvása azokat a cselekedeteket és viselkedési formákat foglalja magában, amelyeket azért végzünk, hogy összhangban maradjunk az általunk mutatott arccal (Goffman 1995: 7). Az interakcióban a beszélők általában törekszenek az arc-fenyegetés minimalizálására és saját arcuk rendbehozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arc-fenyegető aktusokat, sőt, ideális esetben arra is ügyelnek, hogy a beszélgetőpartnerük arca se sérüljön a beszélgetés során.

A vita ugyan tipikusan arcfenyegető aktusokat tartalmazó beszédtevékenység, hiszen a benne szereplő egyet nem értékek inherensen arcfenyegetők, azonban a vitatkozó felek még a vitában is törekszenek az arc-fenyegetés minimalizálására. Az arcunkat a verbális konfliktusban vizsgálva a kutatók (Muntigl–Turnbull 1998: 225) azt találták, hogy *B* beszélő *F2*-es megnyilatkozása rongálja *A* beszélő arcát. Erre *A* egy olyan arcvisszaállító lépést tesz, ami egyben rombolja *B* arcát: *F2* agresszivitásának a függvényében vagy *F1*-et védelmezi, vagy *F2*-t támadja.

A komplex kérdésekkel kapcsolatban megfigyelhető, hogy a vitapartnerek akkor használnak komplex kérdést, ha az arcfenyegetést szeretnék mérsékelni, s indirektebbé tenni a kérdést. A vitában előforduló kérdésfajták ugyanis különböző mértékben arcfenyegetők. Az arcrombolás hiánya és megléte alapján megkülönböztethetünk semleges és arcromboló kérdéseket.¹¹

A kérdés legsemlegesebb formájában is rombolja a megkérdezett negatív arcát, abban az értelemben, hogy a szabad cselekedetében gátolja, hiszen arra kényszeríti, hogy válaszoljon. Ahol az arcfenyegetés csak annyiban valósul meg, hogy válaszra készíti a beszédpartnert, azt a kérdésfajtát az arcrombolás szempontjából semlegesnek tekintem.

A semleges kérdések közé azok a kérdések tartoznak, amelyek nem változtatják meg a megkérdezett arcát. A semleges kérdések legtipikusabb formái a standard kérdések: a tisztázó kérdések (klasszikus tisztázó kérdés, kételkedő visszhangkérdés, véleménykérő kérdés és vizsgáztató kérdés), az engedélykérő kérdések és a témaváltó kérdés. Ezekhez a kérdésekhez semmi-

¹¹ Az archoz való viszony alapján el lehetne még különíteni arcóvó kérdéseket is. Mivel azonban a korpuszomban nem fordult elő ilyen kérdés, és a verbális konfliktusban nagyon ritka a másik arcának a védelmezése, ezért az arcóvással dolgozatomban nem foglalkozom.

lyen provokatív vagy argumentatív szándék nem kapcsolódik, így nem is tekinthetők arcfenyegetőeknek.

A semleges és az arcromboló kérdések nem válnak el élesen egymástól, van köztük egy átmeneti sáv. Az átmeneti kérdések közé két moderátori kérdés, az ütköztető és a vitaindító kérdés sorolható. Ezek ugyanis elég provokálóak és bántóak is lehetnek, viszont a moderátor szerepéből fakadnak, abból, hogy valahogy el kell indítania a vitát, és be kell mutatnia a különböző álláspontokat. Tehát, mivel szerepéből fakadnak, nem tekinthetők egyértelműen arcrombolóknak sem, ezért az átmeneti sávban foglalnak helyet.

A verbális konfliktusban szereplő kérdések arcviszonyai eddig a pontig adhatók meg egyértelműen. Az arcfenyegető kérdésekkel kapcsolatban azonban már problémák merülnek fel. Az arcrombolást ugyanis résztvevő szinten regisztrálni lehet, de analizáló szinten az arcrombolás mértéke nem adható meg objektíven, ugyanis egy romboló kérdés arcviszonyát eltérő módon ítélik meg a konfliktus résztvevői és a kívülálló felek. Továbbá sosem lehetünk biztosak abban, hogy egy feltett kérdés a megkérdezettben is azt a hatást váltja ki, ami a kérdés feltevőjének explicit vagy implicit szándéka volt. Valamint az arcfenyegetés mértékét befolyásolja a kontextus és a kérdés tartalma is.

Az arcromboló kérdések közül a gyengébben arcrombolók közé a negatív kérdés tartozik, amely éppen a formája miatt enyhíti a kérdés általi arcrombolást. A negatív kérdés ugyanis egy állítással egyenértékű tagadószerkezetű mondatot jelöl, amelyhez meghatározott érvelési stratégia és arc munka tartozik. A mondanivalónak állítás helyett kérdés formájában való megfogalmazása ugyanis egy udvariassági stratégia, hiszen kevésbé sértő valamit kérdezni, mint állítani, s ez biztosítja, hogy a negatív kérdés kevésbé lesz arcromboló, mint az ugyanolyan tartalmú állítás.

A többi arcromboló kérdéstípus (szókratészi kérdés, vitázó kérdés, támadó visszhangkérdés, visszatámadó kérdés, szónoki kérdés) a kérdések tartalmától és a kontextustól függően lehet gyengébben vagy erősebben arcromboló is. Erősebben arcrombolóvá akkor válik egy kérdés, ha az agresszivitása nem a propozicionális tartalomból adódik, hanem a társalgásra vonatkozó külső szabályok megsértéséből. Ilyen például a párszekvencia felbomlása a visszatámadó kérdésnél, vagy a kérdés illetéktelenné válása. A leginkább arcfenyegető aktusok pedig a kompetencia- és relevancia-megkérdőjelező megnyilatkozások (vö. Muntigl – Turnbull 1998).

Az eddig elmondottak alapján az alábbi arcrombolásra vonatkozó kontinuum állítható fel a verbális konfliktusban megjelenő elemi kérdésekre:

SEMLEGES KÉRDÉSEK	átmenet	ARCROMBOLÓ KÉRDÉSEK	
		/	\
klasszikus tisztázó	ütköztető	negatív	szókratészi
kétkedő	visszhang	vitaindító	vitázó
véleménykérő			támadó visszhang
vizsgáztató			visszatámadó
engedélykérő			szónoki
témaváltó			

A kérdések arcviszonyaival azért foglalkoztam ennyire részletesen, mert a szekvenciális helyen és a funkción túl ezek határozzák meg az elemi kérdések kombinálódását. A komplex kérdésekben ugyanis két kérdéstípus keveredik, s az erősebben arcromboló kérdés arcrombolását a komplexumban lévő másik kérdéstípus tompítja. Vagyis az arcfenyegetés mérséklésének kimondatlan szándéka hajtja a beszélőt a komplex kérdés használatához. A komplex kérdés alkalmazása így egy udvariassági stratégiának tekinthető.

Az arcrombolásra vonatkozó kontinuum alapján megállapítható, hogy a komplex kérdésben mindig egy gyengébben és egy erősebben arcromboló kérdés keveredik. Ennek oka egyrészt a kérdező, másrészt a megkérdezett arcának a védelme, a kérdés direktségének a mérséklése.

4. Összefoglalás

Dolgozatomban három magyar vitaműsor anyagát felhasználva a komplex kérdések pragmatikai jellegzetességeit vettem sorra. Az elemi kérdések elkülönítésénél ugyanis az egyes kérdéstípusok nem mindig tiszta formájukban jelennek meg, hanem sokszor keverednek egymással, azaz komplex kérdést alkotnak. Ez a keveredés nem a kérdéstipológia hiányosságát jelenti, ugyanis az elemzés megmutatta, hogy a komplex kérdésekhez meghatározott nyelvhasználati stratégia kötődik, amely az arc munkával hozható kapcsolatba. Az elemi kérdések arcviszonyain kívül a kérdés funkciója és szekvenciális helye az, ami meghatározza a komplex kérdések létrejöt-

tét, s az utóbbi paraméter befolyásoló hatását ebben a munkában a kombinatorikai számítások tették érzékelhetőbbé.

A komplex kérdések használatának az oka a félintézményes vitaműsorokban az udvariasság látszatának a keltése. Meg kellene azonban nézni, hogy más szóbeli megnyilatkozástípusoknál is ugyanez a stratégia kapcsolódik-e a használatukhoz, illetve, hogy az egyes műfajokat illetően felállítható-e valamilyen korreláció a műfajtípus és a komplex kérdések használatának a gyakoriságát illetően. Ezért a terveim közt szerepel szinkrón intézményes diskurzusok, valamint történeti anyag (hitviták és boszorkányperek) segítségével is megvizsgálni a kérdéseket.

HIVATKOZÁSOK

- Clayman, Steven E. 1992: Footing in the achievement of neutrality: the case of news- interview discourse, in Drew, Paul–John Heritage eds.: *Talk at work: interaction in institutional settings*, Cambridge, Cambridge University Press, 163–198.
- Corbett, Edward P. J.–Connors, Robert J. 1999: *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford, Oxford University Press.
- Goffman, Erving 1995: A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban, in Síklaki István szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–31.
- Gruber, Helmut 1998: Disagreeing: Sequential placement and internal structure of disagreements in conflict episodes, *Text* **18**, 467–503.
- Gruber, Helmut 2001: Questions and strategic orientation in verbal conflict sequences, *Journal of Pragmatics* **33**, 1815–1857.
- Heritage, John 2002: The limits of questioning: negative interrogatives and hostile question content, *Journal of Pragmatics* **34**, 1427–1447.
- Heritage, John 1984: Transcript notation, in Atkinson, J. Maxwell–John Heritage: *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*, Cambridge, IX–XVI.
- Horányi Özséb szerk. 1978: *Kommunikáció 2: Válogatott tanulmányok. A kommunikáció világa*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Ilie, Cornelia 1999: Question-response argumentation in talk shows, *Journal of Pragmatics* **31**, 975–999.
- Ilie, Cornelia 2001: Semi-institutional discourse: The case of talk shows, *Journal of Pragmatics* **33**, 209–254.
- Iványi Zsuzsanna 2001: A nyelvészeti konverzációelemzés, *Magyar Nyelvőr* **125**, 74–93.
- Kiefer Ferenc 1983: A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 203–230.
- Kocsány Piroska 2001: A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája, in Szathmári István sorozatszerk.: *Az alakzatok világa* **2**, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 7–21.
- Labov, William–David Fanshel 1997: Beszélgetési szabályok, in Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest, Osiris, 422–423.
- Ladányi Péter 1962: A kérdő mondatok logikai analíziséhez (Egy interrogatív logika vázlata), *Nyelvtudományi Közlemények* **64**, 187–207.
- Levinson, C. Stephen 1983: Presequences, in Levinson, C. Stephen: *Pragmatics*, Cambridge, 345–364.
- Muntigl, Peter–William Turnbull 1998: Conversational structure and face-work in arguing, *Journal of Pragmatics* **29**, 225–256.
- Péter Mihály 1991: *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*, Budapest, Tankönyvkiadó, 153–160.
- Schirm Anita 2004: A kérdések szerepe a verbális konfliktusban, VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Budapest, [http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/schirm_eloadas.pdf]
- Schmidt–Radefeldt, Jürgen 1977: On so-called 'rhetorical' questions, *Journal of Pragmatics* **1**, 375–392.
- Searle, John R. 1979: Az illokúciós aktusok szerkezete, in Pléh Csaba–Terestyéni Tamás szerk.: *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 89–90.
- Searle, John R. 1997: Közvetett beszédaktusok, in Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest, Osiris, 62–81.

- Szende Tamás 1995: *A beszéd hangszerelése. Idő, hangmagaság, hangerő és határjelzés a beszédben*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Szikszaíné Nagy Irma 2001: *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete*, Az alakzatok világa 3, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó,
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000: *Nyelvi fogalmak kisszótára*, Budapest, Korona.
- Vuchinich, Samuel 1990: The sequential organization of closing in verbal family conflict, in Grimshaw, Allen D. ed.: *Conflict talk – Sociolinguistic investigations of arguments in conversations*, Cambridge, Cambridge University Press, 118–138.

A HATTI -MA SZUFFIXUM FUNKCIÓJA A HETTITA-HATTI KÉTNyelvű SZÖVEGEK ALAPJÁN

SIMON ZSOLT

A hattí egy, az Kr. e. II. évezredben kihalt, Anatóliában beszélt szigetnyelv. E nyelv emlékei a hattuşai (Boğazköy) és a šapinuwai (Ortaköy) hattita archívumokból kerültek elő, túlnyomó többségük kultikus témájú szöveg. A szövegemlékek két részre oszlanak, egynyelvű hattí feljegyzésekre, ill. kétnyelvű, hattita-hattí táblákra. Noha ez utóbbiak kulcsot adhatnának a hattí nyelv szerkezetének megértéséhez, a kutatás helyzete, a végbement kedvező változások ellenére¹ ugyanolyan rossz ma, mint évtizedekkel ezelőtt: a hattí nyelvre vonatkozó legalapvetőbb kérdések esetén is csak kutatástörténetről s nem pedig végleges eredményekről beszélhetünk (az eddigi nyelvtanvázlatokért l. Kammenhuber 1969 [de vö. Dunajevskaja 1973]; Girbal 1986: 164–178 [de vö. Taracha 1989; Beckman 1989; Neu 1991]; Klinger 1996: 615–633 [de vö. Soysal 1999]; Soysal 2004: 176–204; Klinger 2005).² Ebből a helyzetből a kiutat véleményem szerint a kétnyelvű szövegek minél alaposabb vizsgálata kínálja,³ mégpedig oly formában, hogy

- 1) egy adott morfémásor vizsgálatakor minden szöveghelyet figyelembe vevő adatbázist kell összeállítani (az első fázisban csak a kétnyelvű szövegek alapján);

¹ Elsősorban Girbal 1986 disszertációja; Klinger 1996 elemzései; Schuster 2002 szövegkiadása és Soysal 2004 szótára.

² A helyzet súlyosságát jól szemléltetik az első komoly hattí nyelvtanból és egy mai szakértőtől vett idézetek: „...sei gleich in der Einleitung betont, daß wir bis heute nicht in der Lage sind, drei Zeilen eines einsprachig hattischen Textes zu übersetzen” (Kammenhuber 1969: 428) és „[d]a beim gegenwärtigen Forschungsstand von einer communis opinio in Bezug auf die Interpretation der grundlegenden Strukturen des Hattischen keine Rede sein kann...” (Klinger 1996: 615).

³ E magától értetődő tényt azonban sajnos hangsúlyozni kell, mivel egyes kutatók (legkövetkezetesebben Taracha 1995) a hattí vélelmezett rokonaiból kívánják megérteni a hattí nyelv szerkezetét (l. Soysal 2004: 30–5 kritikai áttekintését). Szinte szükségtelen arra utalni, hogy amíg a hattí nyelv szerkezetét nem értjük (l. előző jegyzet), addig rokonsága sem állapítható meg.

- 2) az adatbázis alapján először eloszlásukat és mondattani helyzetüket kell meghatározni;
- 3) végezetül eloszlásuk meghatározása után lehet kísérletet tenni jelentésük megragadására, amely nyilvánvalóan nem lesz minden esetben lehetséges.

Itt érdemes megjegyezni, hogy amint látni fogjuk, az eddigi vizsgálatok a legtöbb esetben a funkcióra korlátozódtak, s mindössze csak néhány szöveghely szolgált a megállapítások alapjául.

Az eddigi magyarázatok

Jelen szuffixum funkciójának megállapítására a kutatás eddig – amint látni fogjuk, meglehetősen kevés érveléssel és ellenérveléssel – a következő modelleket fogalmazta meg (kutatástörténethez 1995-ig l. Klinger 1996: 632⁶⁵, 652 és 79. j.): Forrer (1922: 230) és Laroche (1947: 78, 96) az (1) példában (a Függelék (4) mondata) bemutatott, a kontextusa alapján egyértelműen *oratio obliqua*-ban álló mondat alapján úgy vélték, hogy a *-ma* a függő beszédet jelöli.⁴

- (1) *we_e-e-el-hu tu-ú-lu-ma ú-mar-ku-ub* (KBo XXXVII 1 Vs 9a)
É-ir=za tarakta (KBo XXXVII 1 Vs 9b)
(a jelentéshez l. lentebb)

Ezzel az elmélettel szemben Schuster (1974: 81) joggal mutatott rá, hogy ahol függő beszédet találunk, ott nem mindig jelenik meg ez a szuffixum, mint pl.:

- (2) *eš-ta-an-hu le-e-ue_e-el a-an-te-eh* (KBo XXXVII 1 Vs. 6-7a)
nu=za ^DUTU-uš É-ir=šet wetet (KBo XXXVII 1 Vs. 6b)
'A Napisten épített magának egy házat.'

⁴ Az első, dőlten szedett sor mindig a hattí nyelvű szöveg, az ékjeleket tükröző átírásban. A második sor a hattí fordítás a kétnyelvű szövegek alapján, normalizált átírásban (a normalizált átírás előfeltétele ugyanis az adott nyelv nyelvtanának ismerete, amely a hattí esetében még nem mondható el). Az átírás jelei tradicionálisak, pontos fonetikai értékük jelen vizsgálatnak nem tárgya. Nyomdatechnikai okok miatt a <h> jelek alatti, itt funkcióval nem rendelkező mellékjeltől eltekintettem. A sorok végén a szöveghelyre történik hivatkozás. A glosszázást nem tartottam szükségesnek, mivel az csak a hattí részre írható fel, a hattí mondat struktúrájának azonban e problémához nincs köze, csak a jelentésének, amit a harmadik sorban adok meg. Az átírásoknál a megszokott epigráfiai konvenciók érvényesek.

továbbá, hogy ahol *-ma* szerepel, ott nagyon sokszor nincsen szó függő beszédéről (l. a Függelék (1)–(3), (5)–(10), (13) példáit) – ellenben függő beszédet tartalmazó mondatoknál minden egyes esetben megjelenik egy *=hu* partikula, l. például a fentebbi (1), (2) mondatokat. Ezért a *communis opinio*t képező kevés állítás egyike éppen az, hogy a hattiban a függő beszédet egy *=hu* partikulával jelölték (l. legutóbb Soysal 2004: 219, irodalommal és Klinger 2005: 133).

Laroche néhány évvel később egy másik elméletet is megfogalmazott (1950: 176–177), melyet Kammenhuber is átvett (1969: 540–541): eszerint a *-ma* egy ún. „*Ortsbezugspartikel*”,⁵ és jelentését tekintve azonos lenne a hettita *=kan* szuffixummal (talán a *=šan*-nal és az *=ašta*-val is, de olykor semmilyen megfelelője nincs a hettitában [!]). Schuster (1974: 81) utalt arra, hogy a hettita *=kan*-nal való megfeleltetést a hettita fordítások nem támasztják alá. Bár igaza van, fel kell hívnom a figyelmet egy módszertani problémára ezzel az ellenérvvel kapcsolatban: természetesen nem várható el egy az egyben morféma-megfelelés a hettita és a hatti között (ez egy igen fontos módszertani elv): lehetséges, de nem szükségszerű. A komolyabbik probléma azonban ezzel a javaslattal abban áll, hogy nem világos, a nevezett kutatók a partikulák melyik jelentésére is utaltak? A *=šan* és az *=ašta* az óhettitában valóban a fentebbi jelentéssel rendelkeznek (de az újhettitára már csak lexikalizálódott kifejezésekben jelennek meg); míg a *=kan* vagy telikus igéknél lép fel vagy befejezettséget fejez ki (l. elsősorban Boley 1992; Hoffner 1992 a korábbi irodalommal; vö. még Boley 2000).

Tegyük fel tehát, hogy a *-ma* irányt fejez ki. Az állítást a szöveghelyeken (vö. Függelék) tesztelve a következő eredményt kapjuk:

- a) A cselekvésnek nincs iránya: (1) (4) (5) (7) (13).
- b) A cselekvésnek ugyan van iránya, de az nem egységes: le (2), le s rá (8) (9) (10), ide (3) (6).
- c) Nem tudható (11) (12).

Megállapítható tehát, hogy szuffixumunk nem fejezett ki irányt. Most tegyük fel, hogy a befejezettséget jelöli. Az nem lehet ellenérv, hogy nem

⁵ Ez egy némileg félrevezető hettitológiai terminus *technicus*, amely a hettita mondatkezdő partikulalánc hetedik helyére vonatkozik, amelyben eredetileg az ige által kifejezett cselekvés irányát jelölő elemek léptek fel, amelyek azonban idővel más funkciókat is felvettek, l. a főszöveget.

illeszthető igéhez, mivel, amint ezt hamarosan bemutatom, ez a jelenség szintaktikai helyzetével függ össze. Ezt a lehetőséget tehát elméletileg nem tudjuk kizárni, de a (13) mondat egyértelműen a befejezett jelentés ellen érvel.⁶

Chr. Girbal (1986: 177) a ‘de, mégis, pedig’ jelentést tulajdonítja e szuffixumnak. Véleményem szerint ez túlzottan általános megfogalmazás, amelynél ráadásul nehéz kizárni, hogy a kutató – érvekkel alá nem támasztott ötletét – az azonosan hangzó hettita =*ma* klitikumról mintázta: a hettita klitikum vagy ellentétet fejez ki (‘de’) vagy egy új eseményt, tárgyat, helyszínt, stb. vezet be (vö. Güterbock–Hoffner 1980- s. v.; Rieken 2000) – ilyen jelenségek itt nem tapasztalhatóak.

O. Soysal (2004: 230–231) volt az első, aki ezen szuffixum szintaktikai pozícióját alaposabban megvizsgálta. Az ő eredményei szerint ez a néha *plene*⁷ írt (<ma-a>) szuffixum névszók, igék, talán adverbiumok és kötőszók mellett áll (*pala* ‘és’ + (praedicatum)=*ma*, ehhez l. lentebb). Funkciójaként két lehetőséget vesz számba: vagy visszaható „partikula” (= hettita =*za*) vagy inkább egy mondatbevezető elem, s mint olyan, azonos a csak önállóan előforduló *ma* (sic!) elemmel. Ettől függetlenül Soysal szerint ez a szuffixum része az igei paradigmának (2004: 188–190), mint a tranzitív igék kilencedik pozíciója (pl. *a-aš-wa_a-ti-ih-ma* ‘épít’, *uš-še-e-ha-aš-tu-úr-ma* ‘üt’) és a statív igék utolsó pozíciója (*ta-a-lu-ma*, *tu-ú-lu-ma* ‘képes (?)’).

Ezzel a némiképp homályos leírással szemben azonban több kifogás emelhető. Ha a szuffixumnak valóban az a pozíciója, amit Soysal javasol, akkor nyilvánvalóan nem része az igei paradigmának.

Ennél problematikusabb a *plene* írt *mā*, amelynek előfordulásait Soysal (2004: 202) a mi következetesen <-ma>-nak írt szuffixumunk „lényegtelen, pusztá írásváltozat”-nak tartja. Jelen sorok szerzője azonban azon az állásponton van, hogy az írásképet, módszertani okokból, komolyan kell venni, ugyanis csak így juthatunk ellenőrizhető hipotézisekhez.⁸ Ha azt állítjuk, hogy nem voltak helyesírási szabályok, akkor gyakorlatilag egy adott grafémasorba bármit „bele lehet magyarázni”. Az írásképp kiértékeléséhez figyelembe kell venni továbbá, hogy a hattí nyelv önálló írásbeliséggel nem

⁶ A telikusság lehetőségétől eltekintek, minthogy a fogalom maga rosszul és szubjektívan definiált.

⁷ A *scriptio plena* a hettitológiában a CV_i-V_i(-V_i), ill. (V_i-)V_i-V_iC szerkezetű ékjel-sorokat jelöli.

⁸ Ennek hangsúlyozása azért szükséges, mert a hattí szövegek esetében ez mindeddig nem történt meg (a legújabb elemzés, Klinger 2005 is elsiklik efelett).

rendelkezett, minden ismert szöveget hattita írnokok jegyezték le, és hattita archívumokban őrizték. Ugyanez jellemző az ékírásos luvi és a palái nyelv emlékeire is. Márpedig ez utóbbi két esetben a hattita írnokok ugyanazt a helyesírási szabályrendszert alkalmazták e nyelvek lejegyzésére, amit sajátjukéra is.⁹ Így joggal feltehető, hogy ugyanígy jártak el a hattiti nyelv esetében; vagyis itt is a hattita helyesírási szabályokat kell figyelembe vennünk, mindaddig, amíg ellenérvek nem állnak rendelkezésünkre; különösen, mivel a hattita írnokok felettébb innovatívak voltak, amennyiben valamilyen új, a rendszerükbe nem illő elemet kellett megoldaniuk (vö. a PI-jelek kérdését¹⁰). E rendszerben a *scriptio plena* nem szókezdő helyzetben a magánhangzók hosszúságát jelölte (vö. Oettinger 2003): nem volt kötelező, de a *plene* írt magánhangzók mindig hosszúak. A magában álló, mondatbevezető vagy legfeljebb a *pala*-val összekapcsolt *mā* elemet (Soysal 2004: 293) mindig *plene* írták – míg a mondatban mindig csak később és csak klitizáltan fellépő *=ma*-t sohasem írták *plene*. Más szavakkal: a szuffixumunknak a *mā*-hoz semmi köze nincsen, mivel egyrészt pozíciójuk, másrészt alakjuk is eltérő.¹¹ Már Laroche (1947: 78) két különböző partikulát, egy önálló és hangsúlyos *mā*-t és egy enklitikus és hangsúlytalan *=ma*-t sejtett, csak sajnos állítását semmivel sem támasztotta alá.

Végezetül H.-S. Schuster elméletét kell megemlíteni, aki a hattita-hattiti bilingvisek alapján arra a következtetésre jutott, hogy ez a szuffixum azonos a hattita *=za* partikulával (2002: 182, 185), amely nagyjából egy visszaható

⁹ A helyesírás alatt ebben a kontextusban természetesen az értendő, hogy az ékírás szótagjeleinek zárt készletét miképpen alkalmazták a szótagjelek halmazával sokszor távolról sem egyező fonémásorok kifejezésére.

¹⁰ A hattita írnokok a hattiti nyelv egy speciális fonémájára (/v/?, /f/?), mely a hattitában ismeretlen volt, egy újfajta jelcsoportot ötlöttek ki: a PI /wa/ jelet a megfelelő magánhangzóval vagy pV-szerkezetű jellel kombinálva adták vissza e hangot: PI + A = *wa_a*; PI + E = *we_e*; PI + I = *wi_i*; PI + U vagy Ú = *wu_{u/i}*; PI + Í = *wi_{pi}*; PI + PU = *wu_{pu}*, sőt PI + IP = *wi_{ip}* (vö. Neu – Rüster 1989: Nr. 320–326).

¹¹ Elméletben előfordulhat, hogy egyazon szó önálló és függő alakjáról van szó, s emiatt lenne alakjuk is eltérő. Ezt azonban egyelőre igen nehéz lenne bizonyítani, mivel a *mā* eddig csak egynyelvű szövegekből ismert, így jelentéséről semmit sem tudunk; másfelől e dolgozat egyelőre csak a kétnyelvű szövegekkel foglalkozik. Mindazonáltal a dolgozat végkövetkeztetései ismeretében (l. lentebb) nem tartom valószínűnek, hogy egy amúgy a Wackernagel-pozícióban feltűnő elem önállóan, mondatbevezető pozícióban is megjelenne.

névmás.¹² Soysal (2004: 177³) szerint azonban ez nem visszaható, mivel néha a *pala* ‘és’ szóval kombinálódik. Megjegyzendő, önmagában ez nem lehet ellenérv, másfelől, mint fentebb kimutattam, az épp a *mā* s nem a *-ma*.

Schuster elemzésének alapja, mely egyúttal szerintem az egyik döntő bizonyíték, a Függelék (4) és (5) számú példái, ahol a hatti igét a hettita *-za tarh-* ‘felülmúl, legyőz’ igével adják vissza, a szabályos *tarh-* ‘képes, -hat/-het’ helyett; azaz a *-za* elem felesleges, csak a hatti szöveg mechanikus fordításának eredménye (Soysal 2002: 185). A Függelék (2) számú példája is mechanikus fordítás szülötte, mivel az *išhuwai* ige amúgy *=za* nélkül lép fel (amint Klinger 1996: 652 megjegyezte). Ez tehát, véleményem szerint egy jelentéstanilag igen találó elmélet, ám ezt csak abban az esetben lehet igazolni tartani, ha az összes szöveghelyet összegyűjtöttük és azokon ezt teszteltük – e vizsgálódást ugyanis sem Schuster, sem Soysal nem hajtotta végre.¹³

A szöveghelyek és a következtetések

A szöveghelyek összeállításnak alapjául Soysal (2004: 52–68) listája szolgál, mely tartalmazza az összes hatti nyelvemléket. A kutatás ezen fázisában csupán a Schuster 1974, 2002 által kiadott kétnyelvű szövegeket vettem figyelembe, eltekintve a rendelkezésemre nem álló kiadatlan töredékektől.¹⁴

Mondattani szempontból a következő eloszlás figyelhető meg (zárójelben az adatbázis számai):

(opcionális kötőszó) + V + *ma* : (2) (3) (6) (7) (8) (9) (10)
(opcionális kötőszó) + N + *ma* : (1) (13), valószínűleg (11) is
eltérő: (4) (5)
nem eldönthető: (12)

¹² Az óhettitában kiegészítő eloszlásban áll a mediopasszívummal és cselekmény alanyának fokozott részvételét jelöli; az újhettitában pedig visszaható névmás; vö. Hoffner 1969; Boley 1993; Oettinger 1999.

¹³ Klinger (2005: 133) mintegy ötvözve az eddigi feltételezéseket, indoklás nélkül a következő egyezéseket közli: hatti *-ba/-pa/-ma* = hettita *-kan/-šan* és (!) hatti *-ma* = hettita *-za*. E nézet kritikájához l. a főszöveget.

¹⁴ Ez az Ortaköyből előkerült tizennyolc töredék (felsorolásuk: Soysal 2004: 68). Noha e szövegek szókincsét tartalmazza Soysal szótára (2004: 20, 48), a nyelvtani elemek vizsgálatához szükséges szövegek még kiadásra várnak „*The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy I-III.*” néven (vö. Soysal 2004: 25–6).

Tisztázandóak tehát az eltérő viselkedést felmutató (4) és (5) számú példák. Itt azonban jól ismert különleges esetekről van szó. Egy hatti kompozíció kezdő mondatában az alanyt előre vetítik, mintegy kiszakítva a szövegösszefüggésből (Schuster 2002: XXIII), mint a (4) példánál (vagy a fentebb látott (2) mondatnál). A mellékmondatban a kötőszó pozíciója már eleve betöltődik, mint az (5) példában, így tulajdonképpen a főszabály egy alszabályáról beszélhetünk.

A mondattani helyzetére nézve tehát a következő általános séma állítható fel:

(opcionális kötőszó) + X^0 + ma

ahol az X^0 mindössze annyit jelent, hogy a =ma nem egy egész frázist, hanem egyetlen szót követve a mondatban a második pozíciót foglalja el. Más szavakkal, a =ma szuffixum az ún. Wackernagel-pozícióban lép fel, vagyis klitikum. Ez természetesen egy előre látható, ill. előre megjósolható eredmény – de szükség volt ennek bizonyítására. Ennek révén Laroche sejtése (1947: 78), hogy a klitikus =ma az első szót vagy frázist követi, bizonyítást nyert, méghozzá lényegesen pontosabb formában.

E klitikum a fentiekből következően nyilvánvalóan nem része semmilyen névszói, igei vagy névmási paradigmának. A szöveghelyek Schuster hipotézisét támasztják alá a jelentés tekintetében, vagyis hogy hasonlít az óhettita =za partikulához, amennyiben a cselekvés alanyának intenzívebb részvételét jelöli a cselekményben, akár visszaható névmási értelemben, akár az ige jelentésének mediálissá vagy statívvá tételében.

Végezetül még azt a szöveghelyet kell tárgyalnunk, amelyre már Schuster is mint komoly, megoldatlan ellenpéldára hivatkozott (2002: 413–4) a jelentés tekintetében, de amely az imént felállított mondattani pozíciónak is ellentmond; ez pedig egy mondat az Égből alábukott Hold mítoszában:

(3) [k]a-a-ap-hu zi-ya-ah-du ^DKa-a-aš-ma⁽¹⁾ tu-uk-z[i-i]k (KUB XXVIII 4 Vs. 15a)
 [-d]u ^DKa-a-aš-ma⁽¹⁾ tu-uk-zi-ik (KUB XXVIII 3 + KUB XLVIII 61 Vs. 18a)
 []zi-ya-ah-du ^DKa-a-aš-ku tu-uk-zi-ik (KUB XXVIII 5(+) Vs. 20'a)
^DSîN-aš=wa=kan nepišaz maušta (KUB XXVIII 4 Vs 16'b)
 'A Hold alábukott az Égből.'

A mondat valójában egy korábbi mondat megismétlése, ahol azonban ^D*Ka-a-aš-ku* (KUB XXVIII 4 Vs 8a), ill. *Ka-a-aš-ku* (KUB XXVIII 3 + KUB XLVIII 61 Vs. 9a; KUB XXVIII 5 (+) Vs. 10'a) állott. Azaz a (3) példában az első két sor el lett írva (ugyanígy Soysal 2004: 535), melynek oka a KU (Neu–Rüster 1989: Nr. 206) és MA (Neu–Rüster 1989: Nr. 208) jelek nagyfokú hasonlósága, valamint hogy a hettita írnok(ok) a hatti szöveget már nem értették, ugyanis mindhárom kézirat újhettita kori (Soysal 2004: 60), amikor a hatti már holt nyelvvé vált. Ezzel, nézetem szerint elhárult az utolsó akadály is.

HIVATKOZÁSOK

A rövidítések a hettitológiai gyakorlatot követik (vö. Güterbock–Hoffner 1980: XXI–XXIX).

Beckman, Gary 1989: [Girbal 1986], *BiOr* 46: col. 669–671.

Boley, Jacqueline 1992: The ‘Local’ Sentence Particles in Hittite, in Carruba 1992: 1–31.

Boley, Jacqueline 1993: *The Hittite particle -z/-za*. IBS 79. Innsbruck.

Boley, Jacqueline 2000: *Dynamics of transformation in Hittite. The Hittite particles -kan, -asta and -san*, Innsbruck.

Carruba, Onofrio szerk. 1992: *Per una grammatica ittita. Towards a Hittite Grammar*, Pavia.

Dunajevskaja, I. M. 1973: Bemerkungen zu einer neuen Darstellung altkleinasiatischer Sprachen 2. Zum Hattischen, *OLZ* 68: Sp. 16–22.

Forrer, Emil 1922: Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches, *ZDMG* 76 = NF 1: 174–269.

Girbal, Christian 1986: *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt am Main–Bern–New York.

Güterbock, Hans G.–Hoffner, Harry A. szerk. 1980-: *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago.

Hoffner, Harry A. 1969: On the Use of Hittite *-za* in Nominal Sentences, *JNES* 28: 225–230.

- Hoffner, Harry A. 1992: Studies in the Hittite Particles II. On Some Use of –*kan*, in Carruba 1992: 137–151.
- Kammenhuber, Annelies 1969: Das Hattische, in Johannes Friedrich et al.: *Altkleinasiatische Sprachen*, HdO 1.2.1–2.2. Leiden–Köln, 428–546.
- Klinger, Jörg 1996: *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*, StBoT 37. Wiesbaden.
- Klinger, Jörg 2005: Hattisch, in Michael P. Streck szerk.: *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt, 128–134.
- Laroche, Emmanuel 1947: Études „protohittites”, *RA* 41: 67–98.
- Laroche, Emmanuel 1950: Une Conjuración Bilingue Hatti-Hittite, *JKF* 1: 174–181.
- Neu, Erich 1991: [Girbal 1986], *ZA* 81: 160–164.
- Neu, Erich–Rüster, Christel 1989: *Hethitisches Zeichenlexikon*, StBoT Beiheft 2. Wiesbaden.
- Oettinger, Norbert 1999: Die Partikel -z des Hethitischen (mit einem Exkursus zu den Medialformen auf -t, -ti), in Emilio Crespo–José Luís García Ramón szerk.: *Berthold Delbrück y la sintaxis indoeuropea hoy. Actas del Coloquio de la Indogermanische Gesellschaft*, Madrid–Wiesbaden, 407–420.
- Oettinger, Norbert 2003: Orthographie. Hethitisch, *RLA* 10: 140–143.
- Rieken, Elisabeth 2000: Die Partikeln -a, -ia, -ma im Althethitischen und das Akkadogramm Û, in Michaela Ofitsch–Christian Zinko szerk.: *125 Jahre Indogermanistik in Graz. Festband anlässlich des 125jährigen Bestehens der Forschungsrichtung „Indogermanistik“ an der Karl-Franzens-Universität Graz*, Arbeiten aus der Abteilung „Vergleichende Sprachwissenschaft“, Graz 15. Graz, 411–419.
- Schuster, Hans-Siegfried 1974: *Die hattisch-hethitischen Bilinguen 1*, DMOA 17/1. Leiden.
- Schuster, Hans-Siegfried 2002: *Die hattisch-hethitischen Bilinguen 2*, DMOA 17/2. Leiden–Köln.
- Soysal, Oğuz 1999: [Klinger 1996], *Kratylos* 44: 161–167.
- Soysal, Oğuz 2004: *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, HdO 74. Leiden–Köln.
- Taracha, Piotr 1989: Ein Beitrag zur Erforschung des Hattischen, *OLZ* 84: Sp. 261–269.

Taracha, Piotr 1995: Zum Stand der hattischen Studien. Mögliches und Unmögliches in der Erforschung des Hattischen, in Onofrio Carruba–Mauro Giorgieri–Clelia Mora szerk.: *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia, Pavia 28 giugno – 2 luglio 1993*, Pavia, 351–358.

FÜGGELÉK

A SZÖVEGHELYEK^{*}

1. A Bo 2030 építési rítus

- (1) *wa_a-aš-ha-ab-ma eš-wu_u-úr aš-ka-ah-hi-ir* (KUB II 2+KUB XLVIII 1 II 40)
DINGIR^{MEŠ} KUR^{MEŠ} maniyahhir (KUB XLVIII 1 II 43)
‘Az istenek felosztották egymás között az országot.’

2. A 412/b+ építési rítus

- (2) *pa-la a-aš-tah-hi-il-ma še-mu-na-a-mu-na* (KBo XXXVII 1 Vs 4a)
nu=war=uš=za=kán išhuwaš šamānuš (KBo XXXVII 1 Vs 4b)
‘Behelyezte az alapköveit.’
- (3) *pa-la a-an-za-ar-aš-ma^D Ka-tah-zi-wu_u-ri-e-šu* (KBo XXXVII 1 Vs 7-8a)
nu=wa=z kallešta^D Kamrušepan (KBo XXXVII 1 Vs 7b)
‘Majd magához hívta Kamrušepa istennőt.’
- (4) *we_e-e-el-hu tu-ú-lu-ma ú-mar-ku-ub* (KBo XXXVII 1 Vs 9a)
É-ir=za tarahta (KBo XXXVII 1 Vs 9b)
‘Te képes voltál házat (építeni).’
- (5) *ú-uk-šu-pa ta-a-lu-ma wa_a-mar-ku-ub* (KBo XXXVII 1 Vs. 10-11a)
kuit=ma=z tarahta (KBo XXXVII 1 Vs. 10-11a)
‘De csak amit képes volt.’
- (6) *pa-la a-an-za-ar-aš-ma u-ri-e-eš hu-u-za-aš-ša-a-i-šu* (KBo XXXVII 1 Vs 11-12a)
nu=z halzaiš^{LÚ} E.DÉ.A innarawandan (KBo XXXVII 1 Vs. 11b)
‘Magához hívta az erős kovácsot.’

^{*} Szerkezetükhöz l. 4. jegyzet.

- (7) *pa-la* [≤ 4 jel -] *ma*^D *Ka-tah-zi-i-wu_u-ri* (KBo XXXVII 1 Vs. 22a)
 [] *ma-an-ti-ma*^D *Ka-tah-z[i-*] (KBo XXXVII 2 3')
 n=an=za^D Kamrušepašš=a dāš (KBo XXXVII 1 Vs. 22b)
 'Kamrušepa magához vette.'
- (8) *a-am-mi-iš-ma* [-] *ar nu-uš-ta-a-wa_a-ar* (KBo XXXVII 1 Vs. 30-31a)
 dāir=ma=an šakriya[(KBo XXXVII 1 Vs. 31b)
 'Ráhelyezték [].'
- (9) [*a-am-mi-iš-ma* (x) (x) (-)] *ma-a-i-ú eš-ta-a-wa_a-ar* [(KBo XXXVII 1 Vs. 32a)
 dāir=ma x šak[riya (KBo XXXVII 1 Vs. 32b)
 'Ráhelyezték [].'
- (10) *a-am-mi-iš-ma ú-te-la-a* [] *nu-uš-ta-a-wa_a-ar* (KBo XXXVII 1 Vs. 33-34a)
 dāir=ma x.x [] LIM DINGIR^{MEŠ} (KBo XXXVII 1 Vs. 33-34b)
 'Az Ezer Isten helyezte [].'
- (11) [-] *x-ha-an-ti-ma pí-in-t[u-ug-ga-]ra-a-am* (KBo XXXVII 1 Vs. 43a)
 GAL-li[-iš-ma(-)] (KBo XXXVII 1 Vs. 43b)
 '?
- (12) [≤ 7 jel -] *x a-aš-wa_a-ti-ih-ma* (KBo XXXVII 1 Rs. 1a)
 ha-x[] (KBo XXXVII 1 Rs. 1b)
 '?

3. Egyéb

- (13) \lceil *ša-a* \rceil *-wa_a-at-ma ga-ú-ra-an ti-i-u* (KUB XXVIII 6 Vs. 10-11'a)
^{GIŠ}HAŠHÚR TÚL-i šer artari (KUB XXVIII 6 Vs. 10-11'b)
 'Az almafa a forrás fölött áll.'

A BESZÉLŐ METANYELVI TUDÁSÁNAK MEGISMERÉSE AZ ANYANYELVI NEVELÉS ÉS A NYELVMŰVELŐ TEVÉKENYSÉG TERVEZÉSÉBEN

SZABÓ TAMÁS PÉTER

1. A vizsgálat kiindulópontja és célja

A beszélő boldogulása szempontjából minden beszédhelyzetben kiemelt fontosságú, hogy nyelvi viselkedése, az általa alkalmazott regiszter illeszkedjék ahhoz a szituációhoz, amelyben megszólal. Számos formális helyzetben ez az elvárt regiszter a sztenderd magyar. Míg az anyanyelvi nevelés hagyományos „felcserélő” szemlélete a beszélő vernakulárisa helyébe kívánja állítani a sztenderdet, a kontrasztív vagy hozzáadó szemléletű anyanyelv-pedagógia ezzel szemben úgy kívánja elsajátíttatni a köznyelvet, hogy közben segít megőrizni a beszélő elsődleges anyanyelvváltozatának használatát. A cél e nézet szerint az, hogy a diák szituatív kettősnyelvűvé váljon, aki nyelvhasználatában képes kontextusfüggően váltani az általa birtokolt regiszterek között (Kiss 1999; Antalné 2003).

A konstruktivista pedagógia szerint egy-egy új ismeret tanítása előtt fel kell térképezni a tanulók előzetes tudását, meg kell érteni azokat az értelmezési kereteket, melyekkel az adott kérdést megközelítik. Mindennel kapcsolatban feltételezni kell előzetes tudást, ám az esetek nagy részében ez a tudás meglehetősen heterogén, gyakran ellentmondásokról terhes. Az egyes tanulók különböző kereteket fogadhatnak el, sőt egyetlen tanuló gondolkodásában egymás mellett több keret is működhet. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy új ismeret elsajátításának kezdetén nem minden diák számára probléma az, amit a tanár akként értelmez. Az értelmezési keretek feltárása tudatosítja a tanulóban, hogy ő maga hogyan gondolkodik egy (tudományos) kérdésről, a tanárnak pedig segít a tanítási folyamat tervezésében: „a gyerekekben meglévő értelmezési keretek ismerete nélkül valójában »vakon tanítunk«” (Nahalka 1998: 146).

Az anyanyelv-pedagógus, illetve a nyelvművelő csak akkor végezhet eredményes munkát, ha az, amit közvetít, interakcióba lép a célközönsége gondolkodásában meglévő előzetes tudással (az új ismeret a korábbira épül: azt erősíti meg vagy cáfolja; stb.). Ezért ehhez nemcsak a célközönség elsődleges anyanyelvváltozatát, hanem metanyelvi tudását, ismeretszerzési szokásait is ismerni kell.

A bemutatandó vizsgálat adatok gyűjtését célozta arra vonatkozóan, hogyan gondolkodnak egyes általános nyelvészeti és nyelvtervezési kérdésekről különböző iskolarendszerben tanuló és eltérő nyelvjárási háttérű diákok. Az eredményeket felhasználva remélhetőleg könnyebben tervezhetővé válnak a nyelvhelyességi tárgyú tanórák, illetve maga a nyelvművelői, nyelvi ismeretterjesztő tevékenység.

2. A vizsgálat módszere

A nyelvművelés és az anyanyelv-pedagógia hatását, a beszélők normatudatosságát évtizedek óta kutatják, a leggyakrabban a következő kérdőíves feladatokkal: grammatikalitási ítéletek, szó- vagy írásbeli mondatkiegészítés, nyelvi alternatívaválasztás, írásbeli hibajavítás (ezek kombinációját alkalmazták az MNSZV¹ során; Kontra 2003: 52–7).

A jelen dolgozatban ismertetendő, budapesti, pécsi és szegedi gimnazistákat és főiskolásokat-egyetemistákat érintő vizsgálatban ettől eltérő szemlélet alkalmazására azon hipotézis alapján került sor, mely szerint értékes információkat lehet szerezni a normatudatosságról akkor is, ha a produkció és az egyes nyelvi jelenségekre irányuló nyelvi attitűd helyett az ezeket sokban befolyásoló mögöttes tudást és annak forrásait próbáljuk megismerni. Ennek megfelelően a nyelvhelyességi szabályok szempontjából érdekes nyelvi változók megítélése csak közvetve volt vizsgálandó. Kiinduló hipotézis volt továbbá, hogy az eltérő oktatási környezet miatt különbség fog mutatkozni az elsajátított anyanyelvi és általános nyelvészeti ismeretek körében, tudatosságában és mélységében: ennek megfelelően kiemelt figyelemben részesült a formális képzés hatása a vizsgálat során.

Az adatgyűjtés kérdőívek és interjúk segítségével folyt. A kérdőíves felmérésben a következők vettek részt: 150 gimnazista: a budapesti Karinthy Frigyes Gimnázium, a pécsi Leőwey Klára Gimnázium és a szegedi Deák Ferenc Gimnázium 50-50 diákja; 300 főiskolás és egyetemista: a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pécsi

¹ A Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat közkeletű rövidítésére utal.

Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Karának 50-50 nem magyar szakos és 50-50 magyar szakos hallgatója. Az interjúk adatközlőinek kiválasztásakor cél volt, hogy a megkérdezettek már huzamosabb ideje (legalább 2-3 éve) vegyenek részt az adott képzési formában, mert vélhetőleg ők jobban össze tudják foglalni az évek során szerzett benyomásaikat, mint alsóbb évfolyamokon tanuló társaik. Az egyes interjúalanyokat folyó számozás azonosítja (a következőkben az interjúkból vett idézetek után is²). Összesen 30 interjú készült. Az adatközlők a következő csoportokba sorolhatók:

Város	Szak	Sorszámok	
Budapest	gimnazista	14., 16., 17.	3 fő
	nem magyar szakos	01., 02., 11., 12.	4 fő
	magyar szakos	03., 04., 13., 15.	4 fő
Pécs	gimnazista	29., 30., 31	3 fő
	nem magyar szakos	23., 24., 26.	3 fő
	magyar szakos	22., 25., 27., 28.	4 fő
Szeged	gimnazista	19., 20., 21	3 fő
	nem magyar szakos	05., 06., 10.	3 fő
	magyar szakos	07., 08., 09.	3 fő
Összesen			30 fő

Jelen dolgozat sem az alkalmazott kérdőív feladatainak, sem a kérdőívekből nyert adatoknak az elemzésére nem tér ki részletesen, mivel elsődleges célja, hogy felhívja a figyelmet a *metanyelvi tudást felmérő interjúzás* fontosságára.³ Mivel azonban a kérdőív és az interjúk tematikája sok átfedést mutat, a kérdőív az 1. mellékletben tanulmányozható.

A megkérdezetteknek a kérdőív első feladatában arra kellett válaszolniuk, hogy egyes, a nyelvhasználattal és annak szabályozásával kapcsolatos kijelentéseket hallottak-e már, és ha igen, milyen forrásból. A kijelentésekkel kapcsolatban – megadott kategóriáknak megfelelően – attitűdjüket is jelölni-

² Az interjúalanyok azonosítója – a kijelentések sorszámához hasonlóan – szimbólumként szerepel, ezért áll az elemzésekben névelő nélkül.

³ A gimnazistákra vonatkozó részletes adatelemzés a nyelvművelő tevékenység tudatos megítéléséről: Szabó (2005).

ük kellett. A kijelentések által érintett témák a következők (a zárójelben álló számok a kérdőív soraira utalnak):

1. a magyar nyelv fenyegetettségének kérdése (1., 10., 4., 12.)
2. a magyar nyelv fejlődésének, fejlesztésének kérdése (5., 16., 21., 13., 8., 2., 9., 11.)
3. szubjektív beállítódások a nyelvhasználatban (3., 7., 6., 17.)
4. javaslatok hibás nyelvhasználat ellen (14., 23.)
5. a nyelvművelés, nyelvi tervezés tudatos megítélése (15., 18., 22., 20., 19.)

A második és harmadik feladat arra kérdezett rá, hogy kijavították-e már beszéd közben a válaszadókat nyelvhasználatuk miatt, és ha igen, milyen nyelvi elemet szankcionáltak, valamint ők maguk szoktak-e másokat hasonló módon kijavítani. Különösen fontos, hogy a feladatban azonnali nyelvi hibajavításról (a beszélgetőtárs félbeszakításáról és kijavításáról) van szó. Ez a kijavításnak egy olyan fajtája, mely – leginkább formális vagy formálishoz közeli beszédhelyzetben – igen sértő, megalázó lehet, ugyanakkor – kondicionáló jellegénél fogva – sokan szívesen élnek vele annak érdekében, hogy a helyes nyelvi viselkedésről alkotott elképzeléseiket mások nyelvhasználatában is érvényesítsék.

3. Néhány szó a kérdőívezéssel gyűjtött adatokról

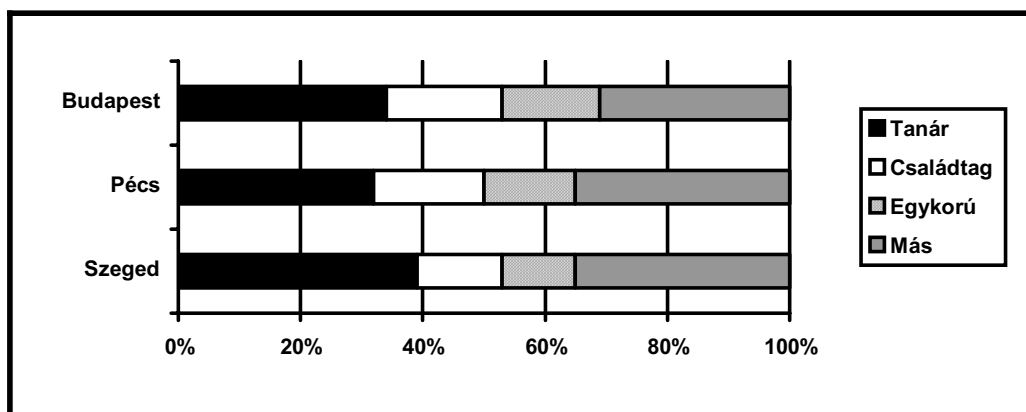
Noha a következőkben az interjúelemzések állnak a középpontban, az interjúkból nyert adatok értelmezéséhez a kérdőívezés tanulságairól is szükséges néhány szót ejteni.

A feldolgozás során világossá vált, hogy számos diák egyes témakörök kérdéseivel – pl. a magyar nyelv fejlesztése – a kérdőív megfogalmazásában szembesült először, mivel sok kijelentéshez feltűnően sokan nem írták be, hogy előzetesen – bármelyik forrásból – már találkoztak volna vele. Más kérdéskörök – pl. a nyelvhasználatban kapcsolatos szubjektív beállítódások – előzetesen is széles körben ismertek voltak, de jellemzően nem az iskola, hanem a család és a baráti kör formálta a véleményeket.

A kitöltött kérdőívek önmagukban történő elemzése során esetenként önellentmondásokkal találkozni: a válaszadók az esetek nagy részében nem ismerték fel az állítások közötti logikai kapcsolatokat. Ez arra enged következtetni, hogy egyes, a nyelv rendszerével és használatával kapcsolatos kérdésekről nem gondolkodnak rendszerszerűen. Ennek megfelelően minden válasszal kapcsolatban körültekintően kell eljárni: mivel rendszerint többen

nyilvánítottak véleményt, mint ahányan előzetesen ismerték az adott kérdéskört, tudni kell, hogy ami „véleménynek” látszik, az sok esetben más dolgokkal kapcsolatban szerzett benyomások alapján formálódott spontán reakció, és az esetek nagy részében nem lehet feltételezni a válaszok mögött koherens nézetrendszert. A koherencia hiánya nem véletlen: az interjúzás során sok adatközlő jelezte, hogy véleménye tulajdonképpen abban a pillanatban formálódott, mivel a kérdéssel akkor foglalkozott először tudatosan. Éppen ezért az ilyen esetleges válaszok véleményként kezelése kétséges lehet (Bourdieu 1997: 136).

Azáltal, hogy a kérdőív a metanyelvi tudás forrásaként és a nyelvi viselkedést alakító-szanckionáló referenciacsoportként ugyanazokat a csoportokat adta meg, összegzett eredményt lehet kapni arra vonatkozóan, hogy a megkérdezettek szerint kik milyen mértékben befolyásolják a nyelvhasználatukat. A nyelvművelésről, nyelvi tervezésről és a nyelvi viselkedésről kialakult metanyelvi ismeretek forrása nagyon hasonlóan oszlik meg a gimnazisták és a főiskolások, egyetemisták körében. Az 1–28. kijelentésre kapott válaszokat városok szerint összesítve a következő kép rajzolódik ki:

Az ábráról leolvasható, hogy a legtöbb hatást az iskola és a média gyakorolja a megkérdezettekre. A család és a kortárs csoport mint egy-egy vélekedés forrása megközelítőleg együttesen játszik akkora szerepet, mint a tanárok vagy az írók, művészek, médiaszereplők tábora külön-külön.

4. Az interjúk menete

Az interjúkat 2003 novembere és 2004 októbere között készítettem, majd az elhangzottakat diktafonos felvétel alapján szóról szóra lejegyeztem (ehhez az interjúalanyok hozzájárulásukat adták). A rövid adatfelvételt átlagosan húsz perc időtartamú irányított beszélgetés követte. A beszélgeté-

sek nem rögzített kérdések alapján folytak, de bizonyos tematikus egységeket mindenképpen érintettek. Ezek az egységek a következők (a félkövér szedés a mellékelt kérdőív kijelentéseit azonosítja):

(1) A magyar nyelv változásának megítélése. A feltett kérdés minden esetben arra vonatkozik, hogy a nyelv változása (új szavak, szerkezetek megjelenése, régiek eltűnése) tekinthető-e romlásnak vagy gazdagodásnak. Ez a kérdés minden interjú első kérdése: a beszélgetés kezdetén tapasztalható álláspont rögzítésére és a téma bevezetésére szolgál. Ez az egység szorosan kapcsolódik a kérdőív **1., 10., 4., 12., 5., 16., 21., 13. és 8.** kijelentéséhez.

(2) A nyelv változtathatóságának lehetőségei, esélyei. E kérdéskörbe lehangsúlyosabban az idegen szavakat magyarító szópályázatok ismerete és értékelése tartozik. Általában az (1) egységet követi, de máshol is elhelyezkedhet. A kérdőívben hasonló jellegűek a következő kijelentések: **10., 21., 13., 15., 18., 20.**

(3) Az idegen nyelvek hatásának megítélése. A középpontban az áll, hogy az idegen nyelvek hatásai a magyarra nézve károsak-e, az adatközlő ismer-e konkrétan ilyen idegen hatásokat, ő maga milyen nyel-ve(ke)t beszél, tanul stb. Közvetlenül a kérdőív **2., 9., 11., 14., 26., 27.** kijelentéseihez köthető.

(4) A nyelv kommunikációs hatékonysága megőrizhető-e? A kérdés úgy fogalmazódik meg, hogy tudatos beavatkozás nélkül az adatközlő szerint megőrizhető-e a nyelv hatékony kommunikációs eszköznek, vagy attól kell tartani, hogy egy idő után két magyar nem fog tudni szót érteni egymással. Rendszerint a magyar nyelvjárások különbözőségével és a szomszédos országok magyarságának nyelvi különfejlődésével kapcsolatos ismeretekre, attitűdökre is ebben a blokkban lehet rákérdezni, mivel e kérdések is közel állnak a kommunikációs hatékonyság témaköréhez. Ez a tematikus egység egyben átvezet a nyelvművelő tevékenység tudatos megítéléséhez, hiszen felvetődik a kérdés: szükség van-e nyelvművelőkre, bele kell-e szólni a nyelv életébe?

Az (5) egység ezért a nyelvművelő javak fogyasztására kérdez rá: ismer-e ilyeneket az adatközlő? Az interjúnak ez a része rokon vonásokat mutat az MNSZV NYRÁDIÓ, NYÚJSÁG, NYTV kérdésblokkjával (Kontra 2003: 65–66), kiegészül azonban még néhány elemmel: Az adatközlő benyomásai szerint milyenek a nyelvművelő műsorok, cikkek? Kikhez szólnak? Kiket kellene megcélozniuk, és hogyan juthatnak el a célközönség-

hez? Ebben a blokkban került szóba az is, hogy tapasztalt-e olyat magán az adatközlő, hogy valamilyen forrásból értesült egy nyelvi elem helytelenségéről/helyességéről, és ennek megfelelően alakította, megváltoztatta beszédét.

(6) Ez a kérdéskör arra vonatkozik, hogy az adatközlő szerint kitűzhető-e előre egy ideálisnak tartott nyelvi állapot, és megfogalmazhatók-e feladatok annak elérése érdekében, mint ahogy azt – többek között – Kovalovszky sugallta Deme Lászlót idézve: a nyelvművelés ma „dialektikus előrelátás a nyelvtudományban, vagyis a nyelv fejlődésének mederben tartása, [...] az ellentmondások dialektikus feloldódásának óvatos siettetése” (Kovalovszky 1977: 48). Ez a több évtizedes gondolat elképzelhető, hogy sok gimnáziumi tanár, illetve egyetemi/főiskolai oktató gondolkodásában tetten érhető, és feltételezhető, hogy a diákok is találkoztak vele.

(7) Hogyan éli meg az adatközlő a nyelvi hibajavítást? Szokták-e javítani? Ő javít-e másokat? Ha igen, kiket javít? Milyen jelenségek zavarják leginkább? Párhuzamok a kérdőívben foglalt kijelentésekkel: **24–28**.

(8) Az adatközlő közép- és felsőfokú tanulmányai során milyen formában van/volt szó nyelvhelyességről, nyelvművelésről? Ha a tanár valamit kijavít, vagy egy hibát minősít, magyarázza-e a jelenséget, vagy csak ítéletet alkot, és hasonló ítéletalkotásra készlet? A kérdés kérdőívfeladathoz konkrétan nem köthető.

(9) Ez a blokk a „reklámtörvényre” kérdez rá (2001. évi XCVI. törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről). A törvény koncepciójának rövid ismertetése után az adatközlő azt a kérdést kapja, hogy hallott-e róla, szükségesnek találja-e az adott rendelkezést, találkozott-e hatásával (pl. több magyar nyelvű felirattal a lakókörnyezetében, ott is, ahol korábban csak idegen nyelvű volt). A téma a kérdőív **19**. állításához kapcsolódik.

(10) Kiemelt szerepe van-e a magyar nyelv művelésének? A kérdés direktén utal Balázs Géának egy kijelentésére: „Minden kultúra, nyelv őrzendő és fenntartandó, ám a magyar nyelv egyediségének, különlegességének az őrzése általános nyelvészeti szempontból is fontos feladat” (Balázs 2001: 24). Nem tűnik a nyelvek egyenrangúságának általánosan elfogadott tételéhez illeszthetőnek ez a kijelentés, hiszen a kifogástalan első tagmondatához *ám* kötőszóval kapcsolt kijelentés a magyar nyelv fensőbbrendűségének képzetét sejteti. Szintén nem világos, milyen értelemben

szerepel itt az *általános nyelvészet* kifejezés. A nyelvművelést ellenzők az etnocentrizmus vádját fogalmazhatják meg a kijelentéssel kapcsolatban. Éppen sok vonatkozása és vitathatósága miatt érdemes körüljárni. Az idézet-ről folytatott diskurzus rendszerint lezárja a beszélgetést, ugyanakkor elemeli az interjút a magyar nyelv kérdéseitől, és rákérdez az adatközlő más nyelvekkel kapcsolatos attitűdjére is.

Egyes interjúk esetében további kérdések is felmerültek, de a fenti tíz egység minden egyes interjúban megtalálható hosszabb-rövidebb formában, az adatközlő érdeklődésének, ismereteinek függvényében. A beszélgetések során az adatközlő véleményét vita kezdeményezése nélkül mindig elfogadtam, a hallott gondolatmenet egyes pontjaira azonban ellentmondás vagy érdekesnek tűnő összefüggés esetén mindig rákérdeztem. A feltett kérdések nemegyszer saját elképzeléseinek újragondolására készítették az adatközlőt. Több esetben kiderült, hogy az interjúalany számára az adott beszélgetés volt az első eset, hogy egyes nyelvészeti alapkérdésekről elgondolkodott.

A fent vázolt tematikus blokkok szabadon követték egymást (kivételes esetben volt csak megszabott helyük). A kérdések a kérdőívhez hasonlóan tarka terminológiával éltek, több álláspontot megjelenítve, hogy megállapítható legyen a „hagyományos nyelvművelés” (tehát a nem szociolingvisztikai megalapozottságú nyelvművelő gyakorlat) és más elképzelések hatásának mértéke a megkérdezettek gondolkodásában. Válaszaikon keresztül iskolájuk, tanáraik szemléletére is következtetni lehet.

5. Hogyan keletkezik a nyelvhasználattal kapcsolatos tudás?

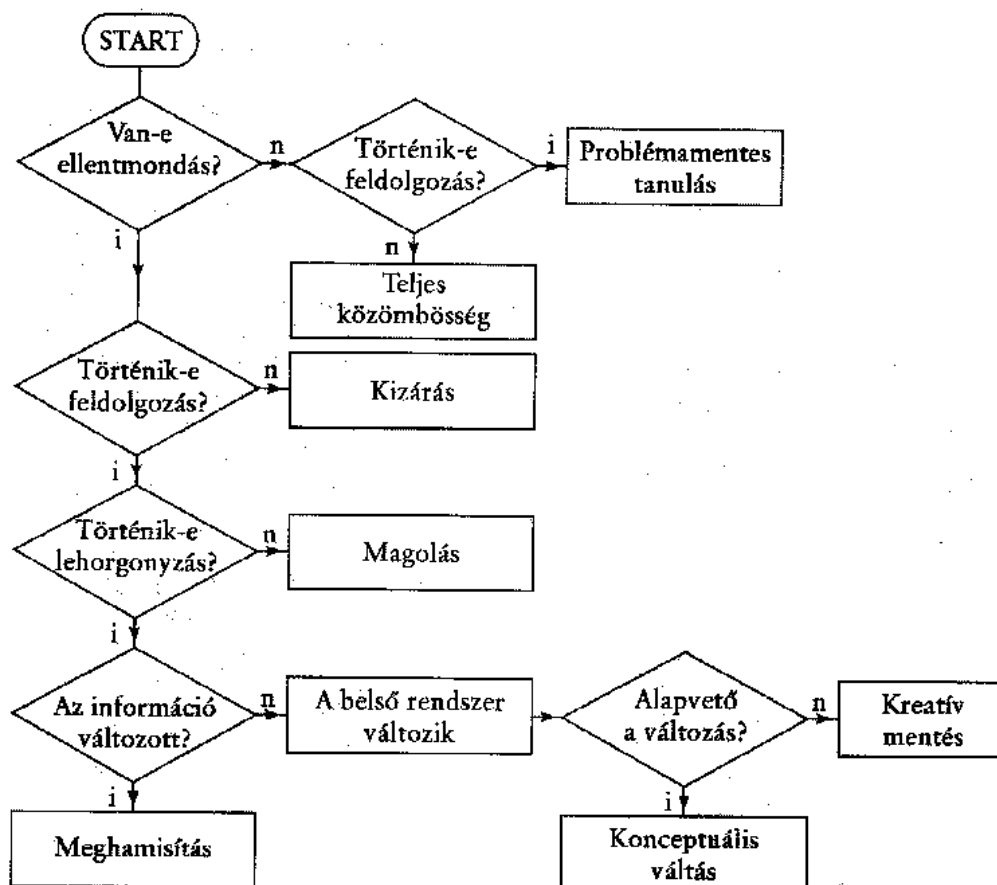
Az interjúkészítés eredeti célja a kérdőívekből szerzett adatok pontosítása volt: a kiinduló hipotézis szerint színesebb, plasztikusabb kép bontakozik ki, ha adatelemzés közben a kérdőívek mellett az interjúkra is lehet építeni. A feldolgozás során azonban egyre világosabbá vált, hogy az interjúszövegek elemzése az adatközlők ismeretszerzési és tudáskonstruálási folyamatainak feltérképezését is lehetővé teszik.

A tudáskonstruálás az adott individuum saját, aktív tevékenysége, de folyamatát komolyan befolyásolja a környezet. Esetünkben – a metanyelvi tudást vizsgálva – a formális képzésnek nagyon jelentős a szerepe.

Igen tanulságos több egymást követő iskola(rendszer)nek a megkérdezettek gondolkodására gyakorolt hatását elemezni, ezért a továbbiakban a főiskolások és egyetemisták nyilatkozatainak elemzése áll a középpontban. A cél annak bemutatása, milyen elképzelések élnek azok gondolkodásában, akik a gimnáziumot befejezve az ott megszokottól eltérő társas és szellemi

közegbe kerültek. Két magyar szakos hallgató gondolkodása részletesebb elemzésre kerül az 5.5. és 5.6. pontban, érzékeltetendő, hogy még ugyanabban a képző intézményben sem tételezhető a hallgatók esetében azonos vagy közel azonos tudás, mivel a hallgatókat korábban a legkülönbözőbb szellemi hatások érték, és az egyes tudásrétegek változatos módokon léptek interakcióba egymással. A magyar szakosokkal készített interjúk azért is érdekesek, mert kiemelten fontos azoknak a vizsgálata, akik hivatásszerűen foglalkoznak a magyar nyelvvel, így (1) nyelvi tudatosságukat magasabb szintűnek tételezhetjük, (2) gondolkodásuk feltehetően terjedni fog, mivel – pl. magyartanárként – később jelentős mértékben fognak mások nyelvhasználatára hatni.

Az elemzések a konstruktivista tanuláselmélet keretét követik. Az alkalmazott legfontosabb terminusokat és az általuk jelölt fogalmak összefüggéseit, a tanulási folyamat lehetséges megvalósulásait mutatja be a következő ábra (Nahalka 2002: 55):

5.1. Problémamentes tanulás

Problémamentes tanulás közben nincsen feszültség a már birtokolt előzetes tudás – a közvetlen környezetben tapasztalt nyelvhasználat – és a tananyagként közvetített ismeret (illetve a „rejtett tanterv” segítségével átadott viselkedésmódel [Szabó 1988]) között. Példaként olyan egyszerű eset említhető, amikor a hallgató teljesen tudatában van annak, hogy az elsajátított nyelvi regisztereket megfelelő beszédhelyzetekben kell alkalmazni. Többen – így 27. is – csak formális beszédhelyzetben tartják fontosnak a sztenderdet követő beszédet: „a szabad beszéd [...] annyira szétesett, hogy gyakorlatilag bármit megértünk és elfogadunk. Inkább egy előadás tartásánál vagy egy tévés interjúnál szoktuk felkapni a fejünket”. Sőt ennél tovább menve: informális környezetben viccelődés tárgya is lehet a normasértő nyelvhasználat, a megbélyegzés, megbántás veszélye nélkül: „egy külön regiszter, [...] amikor hibásan beszélünk” (03.).

Az elsajátított regiszterek megfelelő beszédshíntérhez kapcsolásának szükségességét könnyű megérteni, mert az előzetes tudásban gazdag kontextusba ágyazható problémáról van szó, kínálkozik pl. az összehasonlítás az illemszabályok és a nyelvhelyességi szabályok között. Maga a gyakorlati alkalmazás azonban jelenthet problémát, különösen, ha a beszélő anyanyelv-járása nem áll közel a sztenderdhez. Nagyon nehéz a beszélő dolga, ha egy már elsajátított idegen nyelvű sztenderd és az anyanyelvi regionális köznyelv mellé kell felépíteni a magyarországi magyar sztenderdet, mint pl. az erdélyi 15. esetében: „A hivatalos nyelven sokszor csak a román kifejezést ismerjük, én magam is.” Mikor először került kapcsolatba a magyarországi hivatalos nyelvvel, 15.-nek megértési problémái is adódtak: „amikor készültem a felvételre, [...] bizonyos szabályok[at] meg bizonyos kérdések[et] ilyen hivatalos okiratokban úgy fogalmaztak meg, hogy nem értettem egyszerűen.”

5.2. Teljes közömbösség

Teljes közömbösség esetén nincsen tanulás, illetve nem tudatosodik a beszélőben, hogy (nyelvi) viselkedését, ismereteit valahonnan átvette. Ezt példázzák azok az esetek, amikor az adatközlők annak ellenére nyilvánítanak határozott véleményt egy-egy nyelvi jelenségről, hogy saját bevallásuk szerint korábban semmilyen formában nem foglalkoztak vele.

5.3. Kizárás

Kizárással akkor találkozunk, ha a tanuló nem kíván az adott problémával foglalkozni, mert unalmasnak, érdektelennek tartja. Ilyenkor tulajdonképpen attitűditanulás következik be: az adott ismeretterülettel, beállításmóddal stb. kapcsolatban azt tanulja meg, hogy nem érdemes vele foglalkozni, nem hasznos annak a kérdésnek a vizsgálata. Ilyen esettel legjellemzőbben a nyelvállapot hosszútávú előre tervezésével kapcsolatban lehet találkozni: „Én mondjuk óvatos jósló lennék, mert ez kicsit olyan lenne, mint a régi sci-fi filmekben, hogy megtervezik, hogy 2001-ben milyen lesz egy űrhajó berendezése, [...] tehát a saját koruk berendezéseit tuningolják fel, és most meg már röhögünk rajta” (12.); „a rendszerváltás után ugye most itt eléggé sok idegen nyelvi hatás [...] érte a nyelvünket, [ezt] nem biztos, hogy előre láttuk volna” (10.); „lehet, hogy az Európai Unió fel fogja erősíteni bennünk a nyelvünknek a szeretetét, de lehet, hogy pont nem” (13.). Ezek a hallgatók tehát a problémával foglalkozva azt szűrték le, hogy a kérdés vizsgálata nem nagy fontosságú. Hasonló a helyzet a nyelvművelő javak – pl. az ilyen tárgyú televízióműsorok – fogyasztásával néhány adatközlő esetében: „ha az ember odakapcsol, akkor is elkapcsol” (27.).

5.4. Magolás

Magolásról akkor beszélhetünk, amikor az új ismeret lehorgonyozás – vagyis a meglévő kognitív struktúrákhoz való kapcsolás – nélkül kerül be a tanuló ismeretrendszerébe. Magolással – esetünkben egyes modellszemélyek beszédviselkedésének külsődleges követésével – a diákok a megszégyenítés ellen próbálnak védekezni. Félhetnek a következőhöz hasonló esetektől: „az egyik magyartanárom teljesen meg volt győződve, hogy [a felelő diák] tök hülye, mert hogy képzelem, hogy így beszél [...] Számomra ellenséges volt” (01.). A magolás mint stratégia abból ered, hogy elméleti keret, átfogó koncepció híján a beszélő nem nyelvi változóiban, hanem változópéldányok (nem rendszerszerű) besorolásában gondolkodik. A példák pusztá halmozása előbb-utóbb téves sztenderdképet alakít ki, pl. úgy, hogy a diák hajlamos egy általa ismeretlen, nem anyanyelvjárási (hanem más nyelvjárásbeli) alakról azt gondolni, hogy sztenderd, mert megszokta, hogy a számára kivételes, az idegen az elfogadott a köznyelvben (lásd erre vonatkozóan Kiss Jenő nyelvi hibajavítást vizsgáló felmérésének tanulságait: Kiss 1998: 268).

Sokhelyütt a magolást, az idomulást szolgálja a magyartanári gyakorlat a gimnáziumot már maguk mögött tudó hallgatók visszaemlékezése

szerint: „Középiskolában persze [volt javítás, de] nem volt elméleti alapja: keményen rászóltak, egyest adtak” (27.), gyakran még a felelet érdemi részének megkezdése előtt. A magyarázat igénye akár meg is gyengülhetett a diákban: „a főbb hibákat mondta el a tanár úr, és [...] állandóan, mikor felelés közben vagy beszélgetés közben előkerült, [...] kijavította, és próbálta memorizáltatni, hogy akkor ezentúl ne így használjuk. [...] nem mondta, hogy miért: azt mondta, hogy nincs ilyen szó, hogy *kihangsúlyozni*. [...] Ezt így annyira nem kell magyarázni” (22.). Egy nyelvi jelenség létének pusztá tagadása más tanár gyakorlatában is érvként szerepelt: „azt mondta, hogy nincsen *végül is*” (04.). A magyarázatot gyakran tömör „aranyigazságok” vagy elrettentőnek szánt példamondatok helyettesítették. Ezek közül néhány: „*Hát*-tal nem kezdünk mondatot” (03.); „A *nem-e* az az, hogy az illető férfi vagy nő” (13.); „A *macska fel van mászva a fára*” (01.). Ez a módszer – mint arra a 22. által használt *memorizáltatni* kifejezés is utalt – nem teszi lehetővé a sztenderd nyelvhasználat szabályainak megértését és alkalmazását, így nem visz közelebb a szituatív kettősnyelvűség eléréséhez: nem más, mint operáns kondicionálás. Mivel a megkérdezettek nagy számban utaltak rá, az anyanyelvi nevelés során gyakran alkalmazott eljárásról lehet szó.

Ezzel ellentétben az az eset, amikor a diákok számára érvényes, megbízható tudású referenciapontot képez a tanár, és ezért elfogadják és követik nyelvi ítéleteit: „Amit ő rossznak tartott vagy helytelennek – ami valószínűleg helytelen is volt, mivel magyartanárként illik tudnia, hogy mi a helyes, és mi a nem –, azt megmagyarázta, és utána el is várta a diákjaitól, hogy úgy, helyesen mondják az adott kifejezést” (11.). A sztenderd tanítása ebben az esetben rendszerösszefüggések feltárásával és a sztenderd használatának formális szituációhoz rendelésével zajlott.

A magyarázatot mellőző „átszoktatás” a végzett diák saját tanári gyakorlatában is megjelenhet, mint arra az egyik adatközlő – saját óráira reflektálva – utalt. Az angoltanárként dolgozó 26. számú adatközlő gimnáziumi diákjai beszédét folyamatosan korrigálja: főleg a *de viszont* és a *nem-e* típusú szerkezetek zavarják, valamint azok az idegenszerűségek, amelyek tükörfordítások eredményei. Nem szokta elmagyarázni, hogy mi miért hibás: véleménye szerint erről magyarázórán már biztosan volt szó, és úgy látja, a diákok csak figyelmetlenségből ejtenek hibát. Az előzőekben leírtak alapján egyáltalán nem biztos, hogy a magyartanárok valóban kellő magyarázattal szolgáltak.

5.5. Konceptuális váltás

Konceptuális váltás esetén „az információ és a belső rendszer ellentmondása a belső rendszer radikális átalakulásához vezet” (Nahalka 2002: 58), tehát az egyén egy bizonyos kérdésről vallott gondolkodását gyökeresen megváltoztatja. A jelenséget egy interjú részletesebb elemzése szemlélteti. A Pécsen magyar és angol szakon tanuló (magyar szakon ötöd-, angolon harmadéves) 25. élénken érdeklődik nyelvészeti problémák iránt. A nyelv változását szükségszerűnek tartja, így nem gondolja indokoltnak, hogy romlásról beszéljünk, s ebből is következik, hogy nem véli szükségesnek a romlás elleni védekezést: „Változás az mindig is volt a nyelvben. Ha belegondolunk, Kazinczy korában vagy még azelőtt. Ezek olyan folyamatok, amiket el kell fogadni, ugyanis nem lehet ezt felülről irányítani”, de nem is érdemes, mert „nem lehet konzerválni a nyelvet”. A nyelv önmagát szabályozza, így van ez az idegen nyelvek hatásával kapcsolatban is: „a nyelv az tudja, [...] hogy mennyit tud befogadni”. Az, hogy 25. nem fél az idegen nyelvek hatásától, széles körű nyelvismeretével is magyarázható: „lehet, hogy csak azért [gondolom így], mert angol szakos vagyok [...], de ha francia szavak jönnének be, szerintem akkor sem lenne [...] probléma velük”. Nem csak az angol nyelvet ismeri jól 25.: tanult németül, svédül, latinul és franciául is, szeretne minél több nyelvet magas színvonalon elsajátítani. Feltehetően nyelvtudásának köszönhető az is, hogy kevés jogosultságát látta a 2001. évi XCVI. törvénynek, bár gondolkodása nem egyértelműen elutasító: „mindig is lesznek olyanok, akik nem tudják, hogy mit jelent az a bizonyos felirat [...]. De ezt szerintem nem lehet így drasztikusan” megoldani. Azzal tehát egyetért, hogy az idegen nyelvet nem beszélőket nem szabad hátrányos helyzetbe hozni, a törvényi szintű szabályozást azonban túlzónak tartja.

Otthonosan érzi magát 25. abban a nyelvi közegben, amelyben él. Az otthonosság érzésének egyik oka az is lehet, hogy kezdettől fogva nem volt nagy feszültség a sztenderd és 25. anyanyelvhasználata között: köznyelvi közegben nőtt fel, ezért sohasem volt nyelvileg hátrányos helyzetben: „tudni kell azt, hogy édesapám lelkész, tehát ő igazán a szavak embere.” A jó nyelvi közérzethez járul a sajátjától különböző nyelvhasználat elfogadása is: nem bosszantja fel magát egyes nyelvhelyességi hibákon.

Középiskolában a köznyelvet nem erőszakos módszerekkel közvetítették 25. számára. Tanára mindig hangsúlyozta ugyan a jól formált beszéd fontosságát, de leginkább írásban követelte meg a sztenderd nyelvhasználatot, ügyelt tehát arra, hogy a diákok nyelvhasználata a szituatív kettősnyelvű-

ség felé terelődjön. Így emlékszik 25. a javításokra: „ő olyan volt, hogy ha valamit mondott, akkor azt alátámasztotta érvekkel és indokokkal [...]. Megpróbált tényleg nagyon finoman terelgetni, tehát nem úgy, hogy sértő legyen ránk nézve. Ha sértő lett volna, akkor valószínűleg jobban nyomot hagyott volna bennem, és akkor konfliktusok is lettek volna, de [...] nem volt ilyesmi”. Tanárának hatására 25. szónokversenyeken is részt vett, az *Édes Anyanyelvünk* rendszeres olvasója volt (bár e folyóiratot leginkább a rejtvények, játékok miatt szerette). Gimnáziumban – főként a 11–12. évfolyamon – a nyelvhelyességi hibák kigyomlálásának híve volt. Ma már erre a korszakára erős kritikával tekint vissza, a nyelvműveléssel csak mint kívülálló nyelvész foglalkozik: „Most már egyre kritikusabb vagyok, tehát volt egy idő, amikor én is úgy gondoltam, hogy [javítani kell másokat]: ha Péchy Blankára gondolunk, a magyar szép beszéd meg hogy műveljük, ápoljuk nyelvünket, [de] végül is nem kell ahhoz mindenkit meglincselnünk, aki esetleg nem úgy beszél. [...] vigyázni kell ezekkel a dolgokkal, hogy ne bélyegezzünk meg senkit. [A másik] lehet, hogy nem azért beszél másképpen, mert műveletlen, [...] hanem lehet, hogy csak egy más tájegységről származik, és ott más dolgok ismertek. De egyébként csak már mint nyelvész meg érdeklődő szoktam hallgatni meg figyelni ilyen dolgokat, mert ugye elég sok kritikával illetik őket, meg a nyelvművelők is elég sokakat kritikával illetnek.”

Erősen megváltozott tehát 25. gondolkodása, s ebben véleménye szerint meghatározó szerepe volt magyar nyelvészeti tanulmányainak: egy szemináriumon „megmutattuk a nyelvművelők álláspontját [...] meg a másik oldalt is, [...] végül is persze a nem nyelvművelők, tehát akik [...] nem akarják, hogy hassanak a nyelvre, azoknak az álláspontjára jutottunk, [...] de szerintem megpróbáltuk körüljárni a problémát, tehát nem volt sarkított vagy egyoldalú.” A nyelvet önszabályozó, optimálisan működő rendszernek képzelel el. Úgy véli, az, hogy a beszélő kinek a beszédmódját tekinti mérvadónak, egyéni választás eredménye: nyelvszokásának megváltoztatására senki nem kényszeríthető.

A 25. adatközlő korábbi nyelvi gondolkodásmódját mintegy felülírta az a hatás, amivel az egyetemen találkozott, s új nézőpontjából távolságtartással figyeli régi énjét. Gondolkodása koherens, logikus. Beszámolója is rámutat arra, hogy konceptuális váltást a saját, már meglévő ismeretek tudatosításával, vitákkal, szemléletütköztetésekkel lehet elérni. Fontos persze ismét utalni arra, hogy sztenderdközelí vernakulárisa miatt 25.-nek eleve nem okozott nehézséget a sztenderd magyar nyelv használati szabályainak követé-

se. Gondolkodása inkább e szabályok érvényességi körével és érvényesítésének módjaival kapcsolatban változott meg.

Azt is fontos látni, hogy 25. a gimnáziumban is rendezetten, jól felépítve kapta tanárától ismereteit: ez a rendezett tudás könnyebben alakulhattott át egy eltérő szemléletű rendezett tudássá.

5.6. Sikertelen nézőpontváltóztatási kísérletek

A szintén Pécssett magyar szakon tanuló, az interjúkészítéskor harmadéves 28. környezete elvárásainak hatására megpróbálta megváltoztatni beállítódását, kísérlete azonban kudarcba fulladt. Az ő esetében megfigyelhető, hogy a magolás, a kreatív mentés⁴ és a meghamisítás⁵ hogyan nehezíti meg új, koherens nézetrendszer kialakulását.

A beszélgetés elején 28. a nyelv romlásának elmélete mellett tör lánzdását, de úgy, hogy megjegyzi: „nem egy olyan Grétsy László kontra Nádasdy Ádám [...] oppozícióban romlik a nyelv”, vagyis nem abból a szempontból kell ezt a kérdést vizsgálni, ahogy a nyelvművelés és annak kritikája szemléli. Az adatközlő úgy véli, hogy egyes archaikus nyelvekhez képest az azokból kifejlődött „leánynyelvek” alacsonyabb rendűek. Amikor azonban állításának nehezen védhetőségét tapasztalja, a nyelvművelés-kritika álláspontja felé közelít: „kutyaszorítóba kerültem, mert [...] a konkrétumok azok meg mégiscsak [...] a Nádasdy [...] mezejében tartoznak.” Kis időn belül visszatér a nyelv romlásának tételéhez, de ekkor már – a korábitól eltérően – a magyar nyelv életén belüli romlásról, veszteségről beszél: ennek egyik példája 28. szerint az *-nd* jelű jövő idő kiveszése: az *olvasandok* szerint egyértelműbben kifejezi a jövő idő képzetét, mint az *olvasni fogok*, s ez utóbbi kifejezés alacsonyabb rendű az *olvasandok*nál, mivel segédigére van szükség a jövő idő kifejezésére.

Korábbi iskoláiban rendre kijavították 28.-at nákolás miatt, és rászóltak különféle nyelvhelyességi hibákért – magyarázni azonban semmit nem magyaráztak. Ő ennek nem is érezte igényét, elfogadta a tanár tekintélyét. Gépies gondolkodására jellemző, hogy amikor az interjúban idegen szerkeze-

⁴ Így nevezi a szakirodalom azt az esetet, amikor az előzetes és az elsajátítandó ismeret között nincsen komoly feszültség, ezért a befogadó megpróbálja az adott kérdéssel kapcsolatos ellentétes álláspontokat és ellentmondásokat egyetlen rendszerbe foglalni, hogy mindegyik egyszerre lehessen igaz.

⁵ A meghamisítás esetében a megszerzett információ változik meg: egy figyelmetlenül elolvasott cikk, egy csak részleteiben megjegyzett előadás a közvetített ismeretanyag téves elsajátításához vezethet.

tekre terelődik a szó, azonnal a *Macska fel van mászva a fára* szerkezettel felel, a problémával kapcsolatban nem fogalmaz meg differenciált véleményt.

28. korábban úgy tanulta, hogy a nyelvművelés feltétlenül szükséges, rosszat nem tehet, és orvosolni képes a hiperkorrekció jelenségét is, szigorú szabályozással. Feltehetően az adatközlő tekintélytiszteletéből ered az is, hogy a reklámtörvényt egyértelműen támogatja, a szabályozásnak ezt a formáját elfogadja. Botrányosnak tartja, hogy egy magyar nyelvészeti tanszék hirdetőtábláján olvasni lehetett a *legoptimálisabban* kifejezést: szükségesnek látta volna, hogy írják ki magyarul a szó jelentését.

Mint ahogy az a fentiekből következik, 28. a szigorú fellépés pártján van: nem tudja elképzelni, hogy a nyelvművelők javaslatai csak mint – fakultatíve követhető – útmutatások legyenek jelen a mindennapi életben: „hát nem tudom, hogy ott lehet-e úgy a lehetőség, hogy közben az nincsen oktrojálva, mert ha nem súlykolják az emberekbe, akkor az nem is lehet [...] ott lehetőségként.” A nyelvhelyességi szabályok elsajátítását és elsajátíttatását az operáns kondicionálás szintjén tartja elképzelhetőnek, valószínűleg azért, mert általános iskolai és gimnáziumi tanulmányai során ezzel a gyakorlattal találkozott. Feltehetőleg ezért ejti zavarba, hogy a pécsi egyetemen az oktatók más gyakorlatot folytatnak: gimnáziumban ha „az ember valamit nákolva mondott, akkor a tanár kijavította. De hát itt már Pécsen nem javítanak ki az embert [...]. Azt mondanák, hogy ez illeszkedés. [...] Vagy annak ellenére, hogy nem a Tiszántúlon vagyunk, attól még simán *eszek, iszok* akár. Emellett ugyanúgy mehet az ikes forma is.”

A beszélgetésből kitűnik, hogy 28.-nak jelentős hajlama van arra, hogy azonosuljon azzal az állásponttal, amit egy számára tekintélyes forrás közvetít. Így van ez olvasmányélményeivel kapcsolatban is, melyeknek tartalmát igyekszik elfogadni: „nem is tudom, azt ki írta, aki [...] a magyar nyelvből vezeti le a latintól kezdve [a többi nyelvet]: nem biztos, hogy itt minden olyan légből kapott [...]. Mondják, hogy a szanszkrit, latin, görög, latin, hogy ezek [...] az indoeurópai nyelvcsaládban olyan pillérek, hogy kiemelkednek. És ehhez képest a többi nyelv meg egy ilyen alászállott, értéktelenebb formák. Ez biztos igaz is. Hát hogy a magyar meg hova tartozik, [azt] nem tudom.”

Láthatóan mélyebben gyökerezik 28. gondolkodásában a nyelvhasználat gyakran erőszakos szabályozásának problémátlan elfogadása, mint a pécsi egyetemi képzés során felmerült aggályok, megpróbálja azonban a nyelvészeti képzés során megismert álláspontokat is elfogadni és magára alkalmazni.

Ennek oka feltehetően az, hogy a számára új elképzeléseket is tanári – tehát erős formális tekintéllyel bíró – forrásból szerzi. Bár beszélgetésünk során folyamatosan lavíroz a nyelvművelés-kritika és a hagyományos nyelvművelés álláspontja között, a pécsi képzés hatásának tekinthetjük azt, hogy most már – bevallása szerint – nem javítja beszélgetőtársai nyelvhelyességi hibáit. Valójában azonban az egyes nyelvi variációkkal szemben továbbra sem toleráns: a hibásnak tartott formák erősen bosszantják, de Pécsen úgy tanulta, hogy nem illik miattuk szólni.

A formális képzés különböző szakaszaiban 28. egymástól eltérő tanári hatásokkal találkozott. Középiskolában memorizálással, feltétlen elfogadással igyekezett magáévá tenni a „hivatalos”, vagy annak érzett álláspontot és szabályokat. Hasonló módon, kérdéseket meg nem fogalmazva, a gondolkodás nélküli elfogadás módszerével próbálta magáévá tenni a pécsi magyar szakon hallottakat is; ez a kísérlete azonban nem járt sikerrel, mivel korábbi beidegződései nagyon erőseknek bizonyultak, és a két nézetrendszer között jelentős ellentétek feszülnek. A sikertelen nézőpontváltoztatási kísérletek eredménye lehet, hogy 28. nyelvészeti gondolkodása szinte egyáltalán nem rendszerszerű: gyakran keveredik önellentmondásokba, gondolatait nem viszi végig: többször előfordul, hogy egy koncepció kifejtése közben a másik elképzelés tekintélyére hivatkozva felülírja a korábban elmondottakat (lásd a fent említett példát a nyelv romlásával kapcsolatban). Az adatközlő az interjú készítésekor harmadéves volt, tehát tanulmányai közepén tartott. Elképzelhető, hogy további nyelvészeti stúdiumok segítségével gondolkodása differenciáltabbá, problémalátóbbá alakul, ehhez azonban jelentős attitűdváltásra van szüksége: tudnia kell válogatni a rendelkezésére álló források között.

6. Összegzés és kitekintés

Az interjúk elemzése megerősítette azt a benyomást, hogy a nyelv változásáról, természetéről és a nyelvművelésről alkotott vélemények kialakulásában központi szerepet játszik a formális oktatás. A hallgatók életében egymást követő oktatási intézmények esetenként egymásnak ellentmondó nézeteket közvetítenek. A különböző nézetrendszerek hatása egyes esetekben konfúz gondolkodást eredményez, a dolgozat azonban olyan esetet is bemutatott, amikor a hallgató váltott: a nyelv társadalmi használatát jobban leíró szemléletet választott. Az adatközlők nézetrendszerét anyanyelvjárásuk és a köznyelv távolságának mértéke, valamint a – családi és iskolai – nyelvi javítási élmények is jelentősen befolyásolták.

A konstruktivista pedagógia tanuláselméletének fogalomrendszerével számos jelenség jól magyarázható a sztenderdsajátítás, a normatudatosság és -tisztelet, valamint a metanyelvi tudás kiépülésének kérdéskörében. A hallgatók beszámolóí szerint a középiskolai nyelvhelyesség-oktatás számos iskolában megsegényítéssel jár együtt, és nem alkalmas a diákok szituatív kettősnyelvűvé tételére: már csak azért sem, mert sok tanár a sztenderd nyelvhasználatnak a beszédhasználati színtérhez való kötöttségét nem emeli ki kellőképp.

A felsőfokú tanulmányokat folytató adatközlők gondolkodását a gimnáziumi formális képzés már jelentősen befolyásolta, majd ez a tudás szembesült a felsőfokú képzés anyagával. Egy újabb vizsgálat olyan diákokat kérdezhetne vélekedéseikről, akik még nem kezdték meg középiskolai tanulmányaikat: így azt lehetne megállapítani, hogy milyen, a nyelvhasználattal és mások beszédviselkedésének befolyásolásával kapcsolatos előzetes tudással lépnek be a középiskolába. Mivel a nyelvművelés, nyelvtervezés témaköre a középiskolai tananyag része, kiemelkedő fontosságú lehet annak feltérképezése, milyen elképzelésük van a gimnazistáknak e területről.

HIVATKOZÁSOK

- Antalné Szabó Ágnes 2003: A szociolingvisztika mint szemlélet, mint tudás, mint pedagógia az iskolában, in Keszler Borbála–Hajdú Mihály szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 293–297.
- Balázs Géza 2001: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, Budapest, Corvina.
- Bourdieu, Pierre 1997: A közvélemény nem létezik, *Szociológiai Figyelő* **13**, 136–145.
- Kiss Jenő 1998: Helyes és helytelen, *Magyar Nyelv* **94**, 257–269.
- Kiss Jenő 1999: Nyelvhasználat, szociolingvisztika, iskola, in V. Raisz Rózsa–H. Varga Gyula szerk.: *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelvi napok II* (MNyTK. 212), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 395–407.
- Kontra Miklós 2003: A vizsgálat keretei, in Kontra Miklós szerk.: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 41–84.

- Kovalovszky Miklós 1977: *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*, Budapest, Akadémiai.
- Nahalka István 1998: A tanulás, in Falus István szerk.: *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 117–158.
- Nahalka István 2002: *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szabó László Tamás 1988: *A „rejtett tanterv”*, Budapest, Magvető.
- Szabó Tamás Péter 2005: „...biztos, hogy egy-egy dolgon el-elhümmögtem...” Gimnazisták gondolkodása a nyelvművelés, nyelvtervezés alapkérdéseiről, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 205–214.

1. MELLÉKLET

KÉRDŐÍV A NYELVMŰVELÉSSSEL KAPCSOLATOS VÉLEKEDÉSEKRŐL

Nem: férfi / nő	Születési év:	Sorszám:	Középisk. / Egyetem
Lakóhely: község / város / Budapest		Tagozat / Szak, évfolyam:	

1. A következőkben a magyar nyelvvel, nyelvműveléssel kapcsolatos kijelentéseket olvashatsz. Kérlek, ikszeld be, milyen forrásból értesültél vagy nem értesültél róluk. A kérdésnek ebben a felében az „egyéb” kategóriába a TV, rádió, újság, könyv stb. tartozik. Itt több választ is megadhatsz. Ezen kívül a véleményedre is kíváncsi vagyok: mennyire tartod helyesnek ezeket az állításokat? Itt kérlek, csak egy választ jelölj meg! Fontos, hogy ebben a kérdőívben nincsenek „jó” vagy „rossz” válaszok, a cél az, hogy tapasztalataidról, véleményedről képet alkothassak. *Köszönöm, hogy segítesz a dolgozatomhoz szükséges adatok megadásával!*

	Találkoztál a kijelentéssel? Hol?				Egyetértesz?		
	Tanár	Családtag	Veled egykorú	Egyéb	Igen	Részben	Nem
1. A magyar nyelv léte veszélyben van.							
2. Új nyelvújításra: a tudományos és közéleti kifejezések magyarítására van szükség.							
3. Régi bemondóink, színészeink nyelvezete, kiejtése szebb volt a maiakénál.							
4. A magyar nyelv nincs nagyobb válságban, mint bármikor korábban.							
5. A magyar nyelv romlik.							

6. A mai fiatalok gondatlanul, oda nem figyelve beszélnek a mindennapokban.							
7. Régi íróink, költőink nyelve a mainál szebb volt.							
8. A magyar nyelvet meg kell óvni a rontó hatásoktól.							
9. Az idegen nyelvek rossz hatással vannak a magyarra.							
10. A magyar nyelv helyzete válságos és beavatkozást igényel.							
11. Nagyon veszélyezteti a magyar nyelvet, ha sok idegen szó honosodik meg benne.							
12. A magyar nyelv saját maga oldja meg átmeneti nehézségeit.							
13. A magyar nyelv védelemre, ápolásra szorul.							
14. Az idegen nyelvek hatására keletkezett szerkezetek, szóösszetételek magyartalanok, ezért kerülni kell őket.							
15. A nyelvművelés tudománytalan, kártékony tevékenység.							
16. A magyar nyelv csak változik, nem kell különös bajtól félni.							
17. A televízió, a rádió, az újságírás romlott, nem tiszta nyelvet használ.							
18. A nyelvművelés tudományos alapon segít jobbra tenni nyelvünket.							
19. Nyelvtörvényekkel, rendeletekkel hatékonyan javítható a magyar nyelv állapota.							
20. Az emberek nyelvhasználatát a nyelvművelő írások, műsorok jó irányba terelik.							
21. Minden nyelv magát szabályozza és tisztítja, így a magyar is.							
22. A nyelvművelés feladata az ismeretterjesztés, a nyelvi gondolkodás fejlesztése.							
23. Sok logikátlanság van az emberek nyelvhasználatában, ezeket javítani kell.							

2. Volt-e olyan élményed, hogy beszéd közben beszélgetőtársad félbeszakított és kijavított, ha nyelvi hibát vett észre? Kérlek, húzd alá a megfelelő választ! Igen / Nem

3. Az alábbiakban a helytelen nyelvhasználat főbb típusaival kapcsolatban tesztek fel néhány kérdést. Ha az előbbi kérdésre igennel feleltél, kérlek, ikszeld be, ki milyen típusú tévedésedet javította ki! Téged az adott hiba mennyire zavar, ha másnál tapasztalod? (A lehetséges válaszok: Nem = nem zavar, nem törődöm vele; Kicsit = csak kicsit zavar: feltűnik, de nem javítok; Nagyon = nagyon zavar: ha hallom, kijavítom a beszélgetőpartneremet.) Ha az előbbi kérdésre nemmel válaszoltál, kérlek, csak arra válaszolj, hogy mennyire zavar a megnevezett nyelvhelyességi hiba (válaszadási lehetőségeid ugyanazok).

	Ki javított ki?				Téged mennyire zavar ez a fajta hiba?		
	Tanár	Családtag	Veled egykorú	Más	Nem	Kicsit	Nagyon
Helytelen toldalékhasználat.							
Felesleges idegenszó-használat.							
Idegyszerű mondat szerkezet vagy szóösszetétel használata.							
Egyéb, éspedig:							

Köszönöm, hogy segítettél a munkámban!

Szabó Tamás Péter

EGY TAGMONDAT VAGY KETTŐ?*

INFINITÍVUSZI SZERKEZETEK A MAGYARBAN

SZÉCSÉNYI KRISZTINA

1. Bevezetés

A magyar mondatok bal perifériáján az összetevők meghatározott (Topik – Kvantor – Fókusz) sorrendben követik egymást. Ez alapján az infinitívuszi tagmondatok is CP-nek tekinthetők, hiszen rendelkeznek olyan projekciókkal, amelyek egyértelműen a mondat bal perifériáján jelennek meg, pl. TopP, NegP, QP vagy FP.

Egyes infinitívuszi szerkezetekben azonban a QP egyértelműen megelőzheti a TopP-t. Egy fókuszált összetevő jelenlétében ez a váratlan szórend teljesen grammatikus, ill. a főmondat alanya meg is jelenhet az infinitívusz argumentumai között. Ez arra utal, hogy ez esetben a tagmondatok közötti határok eltűntek, a mondat egy tagmondatból álló szerkezetként viselkedik.

Dolgozatom fő kérdése az, hogy létezik-e olyan megközelítés, amely egységes elemzést tudna adni az egyértelműen két tagmondatból álló infinitívuszos szerkezetek és a látszólag legalábbis egy tagmondatnak tűnő esetek viselkedésére.

Javaslatom Hinterhölzl (1999) adaptációja a magyar nyelvre, miszerint az egy tagmondatból állónak látszó infinitívuszi szerkezetek is levezethetők két CP-t tartalmazó reprezentációból. A tagmondatok összeolvadása Roberts (1997) „T-a-T-be” mozgásával magyarázható. Ez a megközelítés néhány, a határozók sorrendjével kapcsolatos problémát is megold, valamint az infinitívuszi szerkezetek kettős viselkedésének problémájára is egyszerű magyarázatot ad (miszerint ugyanaz a mondat esetenként úgy viselkedik, mintha csak egy tagmondatból állna, máskor pedig úgy, mintha kettőből (É. Kiss 1987; Haegeman és van Riemsdijk 1986 mintájára)).

A dolgozat számos infinitívuszos szerkezetet tárgyal, ennek során az infinitívuszi és a finit tagmondatok közötti különbségek is felmerülnek. Noha

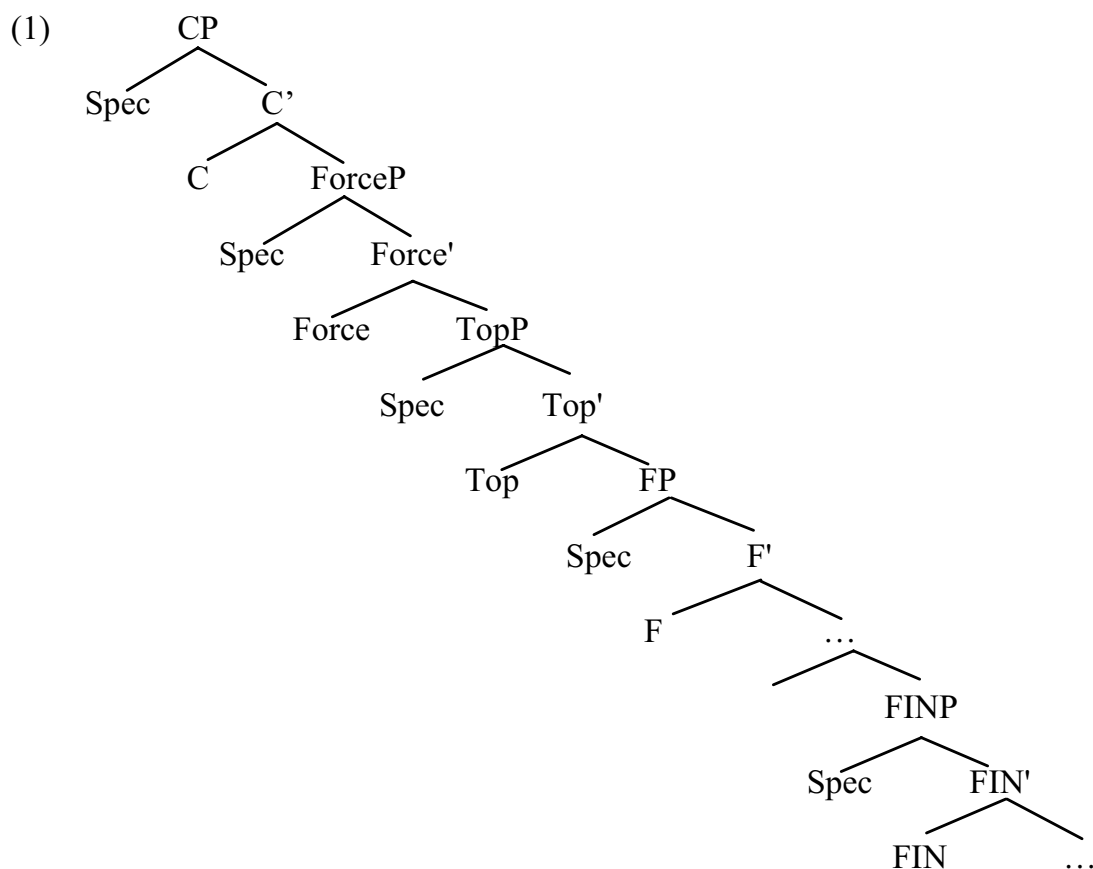
* A dolgozat megírásához nyújtott segítségért szeretnék köszönetet mondani a cikk bírálójának, valamint témavezetőmnek, Kenesei Istvánnak. A szövegben maradó tévedésekért és hibákért természetesen csak engem terhel a felelősség.

a két szerkezet alapvetően nagyon hasonló egymáshoz, a dolgozat arra is rámutat, hogy akadnak eddig nem említett különbségek is.

2. A bal periféria a magyarban

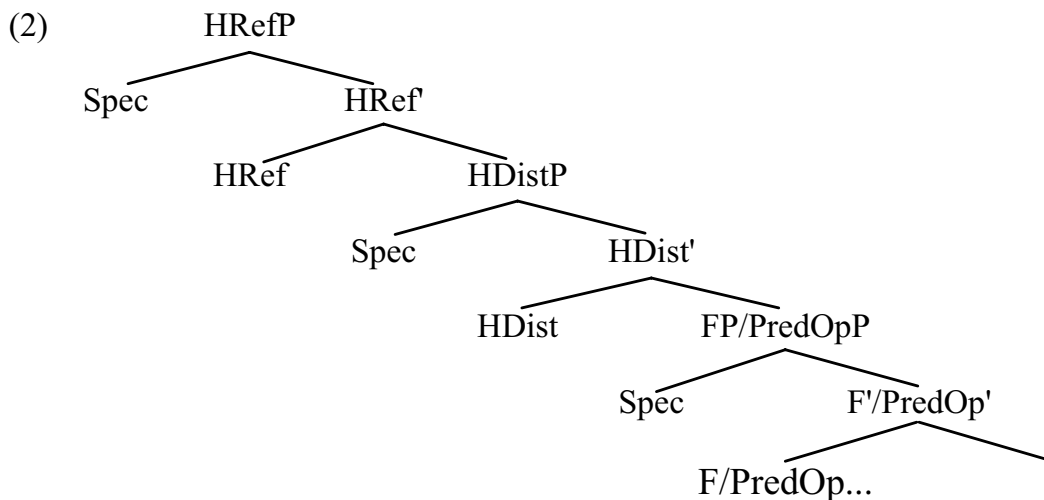
Köztudott, hogy a magyarban, mint diskurzus-konfigurációs nyelvben a diskurzusfunkciókat betöltő elemeknek van meghatározott szerkezeti pozíciója. A topikok és a fókuszok saját TopP és FP projekciókkal rendelkeznek, amelyek meghatározott szintaktikai tulajdonságokkal bírnak: míg a TopP projekció rekurzív, a FP nem az, legalábbis az ige előtti tartományban nem. A topik opcionális fonológiai hangsúllyal rendelkezik, a fókusz közvetlenül ige előtti pozícióban jelenik meg és kötelezően hangsúlyos. A diskurzusban betöltött szerepeket tekintve a topikról azt mondhatjuk el, hogy szigorúan ismert információ kell, hogy legyen, míg a fókusz lehet új vagy ismert.

Rizzi (1997) ezeket az összetevőket a mondat ún. C-tartományába (más szóval a bal perifériára) helyezi. A vP-shell magában foglaló V-tartománnyal és a predikátum inflexiós jegyeit ellenőrző funkcionális kategóriákat tartalmazó T-tartománnyal szemben ez a terület egyfajta operátor-mezőként funkcionál, ahol a mondat illokúciós erejéről, információszerkezetéről, finitségéről, stb. találunk információt. Ez a Split-CP hipotézis lényege, miszerint tehát a CP-n belül további önálló funkcionális projekciókat találunk:

A jelenlegi szintaktikai modellek közül, amelyek a CP-n belül további projekciókat tételeznek fel (Szabolcsi 1997; É. Kiss 1998; Puskás 2000) jelen dolgozat Szabolcsi (1997) szerkezeti leírásából indul ki, amely Beghelli és Stowell (1997) hatókör-elméletét követve az ige előtti pozícióban szigorú Topik (HRefP) – Kvantor (HDistP) – Fókusz (FP/PredOpP) sorrendet határoz meg a magyar nyelvben:¹

¹ Szabolcsi (1997) kritikáját l. Surányi (2002).

3. A magyar infinitívuszi szerkezetek

Ma már elfogadott az a megközelítés, amely szerint a magyar nem-finit szerkezetek teljes tagmondatokkal egyenértékűek (É. Kiss (2002); Kenesei (2002); Dalmi (2004)). Ezt a következő megfigyelések támasztják alá:

- (i) az infinitívuszi vonzatok is rendelkeznek TopP és FP projekcióval, ahová magának az infinitívusznak az argumentumai mozoghatnak:
- (3) András megtanította a diákokat [_{CP} [_{TopP} a mondatot [_{FP} csak LFG-ben [_{AgrP} elemezni PRO]]]].
- (ii) az infinitívuszi vonzatok mondat szintű NegP projekcióval is rendelkeznek:
- (4) Szeretném a pénzemet nem elkölteni PRO a hónap végéig. [Dalmi 2004]
- (iii) a nem-finit tagmondatokban az ige előtti összetevők sorrendjére vonatkozóan ugyanazokat a megszorításokat találjuk, mint a finit tagmondatok esetében, pl. a kvantornak meg kell előznie a fókuszban lévő összetevőt:
- (5) a. Mikor vizsgálod meg [[a minden könyvet csak szemüveggel olvasó] diákokat]?
 b. *Mikor vizsgálod meg [[a csak szemüveggel minden könyvet olvasó] diákokat]? [Kenesei 2002]

A fenti példák egyértelműen azt mutatják, hogy az infinitívusnak is van saját CP projekciója, ahol a finit tagmondatokra jellemző sorrendi megszorítások is érvényesülnek.

A következő mondatok alapján azonban úgy tűnik, hogy az infinitívuszi vonzat nem minden esetben rendelkezik ezzel az önálló CP projekcióval. Míg a (6a) mondat grammatikalitása megkérdőjelezhető, a (6b) mondatban, ahol egy fókuszált összetevő jelenik meg a főige előtti pozícióban, a kvantor és a topik fordított sorrendje teljesen grammatikus. A mondat valójában kétértelmű, a *tegnap* értelmezhető az akarás módosítójának is, de egyértelmű, hogy a domináns értelmezés az, amikor az időhatározó az infinitívuszi igealakra vonatkozik. Tehát a fókuszált összetevő nem a saját, infinitívuszi igéjéhez kapcsolódó fókusz-pozícióban jelenik meg, hanem a mátrix ige FP-jében. Fókuszált összetevő jelenlétében ráadásul a főmondat alanya az infinitívuszi tagmondat összetevőivel szabadon keveredhet (6c). Mindez arra utal, hogy ebben a szerkezetben a tagmondatok közötti határ megszűnt, az összetevők sorrendje egy egyszerű fókuszos tagmondat szabályai szerint viselkedik.

- (6) a. ?Péter oda akar [_{QP}minden könyvet] [_{TopP}Marinak] adni.
b. Péter TEGNAP akart minden könyvet Marinak adni.
c. TEGNAP akart minden könyvet Péter odaadni Marinak.

A magyar nyelvészeti irodalomban találunk arra vonatkozó adatokat, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén (pl. fókuszált összetevő jelenléte vagy hiánya) frázishatárok törlődnek. A különböző típusú igei komplexumok a magyar nyelvben É. Kiss (1999) szerint a fókuszált összetevő hiánya által kiváltott újraelemzés (reanalízis) eredményei, amit a következőképpen határoz meg:

Újraelemzés: olyan szerkezetben beszélhetünk újraelemzésről, ahol XP közvetlen összetevője egy Y projekciónak, YP pedig közvetlen összetevője egy Z projekciónak. XP Z projekció közvetlen összetevőjeként elemződik újra, ha az YP frázishatár törlődik vagy átjárhatóvá válik.

Újraelemzésre a (7) mondatban találunk példát, ahol az igemódosító *szét*, amely eredetileg egyértelműen a *szedni* igéhez tartozik, kötelezően a

finit igét megelőző pozícióba mozog számos igei kifejezésen keresztül. Ahhoz, hogy ez a mozgás megtörténhessen, a frázishatároknak valóban törlődniük kell.

(7) János szét fogja akarni kezdeni szedni a rádiót.

A jelen dolgozat tárgyát képező beágyazott infinitívuszi mellékmondatokban végbemenő újraelemzés több szempontból is különbözik az igei komplexumokban történő újraelemzéstől. Az igei komplexumokban az újraelemzés kiváltója egy bizonyos igitípus, a beférkőző igeik jelenléte (Kálmán és mások 1989). Ezeket az igeiket az jellemzi, hogy nem állhatnak hangsúlyos pozícióban (azt az esetet kivéve, amikor ők maguk állnak fókuszban). A hangsúlykerülő igeik viselkedése tehát alapvetően eltér a hangsúlykérő igeiktől, mint amilyen pl. az *imád*, ami lehet hangsúlyos. Ha egy fókuszált összetevő megelőzi a beférkőző igeit, újraelemzésre nincs szükség, hiszen így a fókusz lesz a hangsúlyos. A tárgyalt infinitívuszos szerkezeteknél azonban éppen a fókusz jelenléte az, ami a tagmondatok közötti határ megszűnéséhez vezet, ezzel kapcsolatban nem is találunk különbséget a hangsúlykerülő és a hangsúlykérő igeik viselkedése között:²

(8) PÉTER imád minden könyvet Marinak (oda)adni.

A következő részekben olyan adatokat is tárgyalunk, amelyek inkább az egy tagmondatos elemzés mellett szólnak, azonban célunk az, hogy az egy tagmondatból álló és az egyértelműen két tagmondatos szerkezeteket egységesen tudjuk kezelni. A dolgozatban javasolt elemzés szerint tehát a beágya-

² A lektori vélemény megjegyzi, hogy az állítást, amely szerint a fókusz jelenléte az, ami a tagmondatok közötti határ megszűnéséhez vezet, megkérdőjelezni látszik a következő szerkezetek grammatikussága:

- (i) Imádna Péter minden könyvet Marinak odaadni.
 - (ii) Imádna minden könyvet Péter Marinak odaadni.
 - (iii) Imádna Marinak minden könyvet odaadni Péter.
- stb.

A problémát az jelenti, hogy ezekben az esetekben is grammatikus az a szórend, ami a cikk érvelése alapján csak akkor lehetne grammatikus, amikor a finit ige előtt fókusz szerepel. Ezekben a példákban valóban nincs fókuszált összetevő a finit ige előtt, ugyanakkor a fókusz pozíció nem üres, maga a finit ige foglalja el (lásd pl. Kálmán és mások 1989). Ezek a szerkezetek tehát szintén alátámasztják a javasolt elemzést.

zott infinitívuszi tagmondat mindkét esetben CP, az egy tagmondatként viselkedő szerkezetek esetében az ún. „T-a-T-be” mozgás eredménye lesz az egy tagmondatnak látszó szerkezet.

4. Keveredés (scrambling): egy érv az egy tagmondatos elemzés mellett

A (9) alatt szereplő példák azt mutatják, hogy a (6c)-ben bemutatott szerkezet nem az egyetlen lehetséges sorrend ebben a mondatban. A felsorolt négy példa csak egy részhalmaza az összes lehetséges sorrendnek, tulajdonképpen azt találjuk, hogy az összes lehetséges ige mögötti sorrenddel grammatikus a mondat. A grammatikusság foka egy-két esetben (9c) megkérdőjelezhető, de semmiképp sem lehet azt mondani, hogy a mondat rosszulformált.

- (9) a. TEGNAP akart Péter Marinak minden könyvet odaadni.
b. TEGNAP akart Marinak Péter minden könyvet odaadni.
c. ?TEGNAP akart Marinak minden könyvet Péter odaadni.
d. TEGNAP akart Marinak minden könyvet odaadni Péter.

A mondatok (esetenként megkérdőjelezhető) grammatikussága alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fókusz a finit ige előtti fókuszpozíciót foglalja el, az ige mögötti pozícióban pedig szabad az összetevők sorrendje. Ez megfeleltethető egy tipikus egy tagmondatból álló fókuszos mondat szerkezetnek, ahol valóban azt találjuk, hogy a fókuszált összetevő közvetlenül megelőzi az igét, az ige utáni elemek sorrendjére azonban nincsenek megszorítások.

A magyarban található szabad szórendi jelenségek elemzése során É. Kiss (2003) a magyar mondatot három mezőre osztja fel, amelyek szórendi szempontból különböző módon viselkednek:

1. Az argumentum-mezőben a szórend alapvetően szabad, bizonyos mértékig esetleg az argumentumok specifikussága befolyásolhatja (10, 11) (ez arra is magyarázatot adhat, hogy a megkérdőjelezett mondatok miért tűnnek rosszabbnak). Ez az ige mögötti szabad szórend könnyen megmagyarázható, ha a szerkezetben lapos VP-t tételezünk fel, ahol az összetevők kölcsönösen kvezérlik egymást.

(10) Tegnap felhívta Pétert egy ügyvéd.

(11) ?Tegnap felhívta egy ügyvéd Pétert.

2. Az operátor-mezőben szereplő összetevők sorrendje szigorúan kötött, az elemek szerkezeti pozíciója határozza meg mind az operátorfunkciót, mind pedig a hatóköri viszonyokat.
3. A mondat elején található topik-mező abban különbözik az operátor-mezőtől, hogy itt a kötelező [+referenciális], [+specifikus] értelmezés miatt hatóköri jelenségeket nem találunk.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a (9) alatt felsorolt mondatokat valóban egy tagmondatból álló szerkezetként kellene kezelni.

A keveredést jellemző lokalitási megszorítás egy további érv, ami az egy tagmondatos elemzést támasztja alá. É. Kiss (1992) szerint a keveredést az argumentumoknak a V'-projekció alatti véletlenszerű bázisgenerálásaként definiáljuk, ebből valóban következik a művelet lokalitása. Azt várjuk tehát, hogy egy V' összetevő egy magasabb V'-ba keveredés útján nem kerülhet be. Ez magyarázza (12b) rosszulformáltságát. Ugyanakkor egy egy tagmondatos elemzéssel könnyen magyarázza azt is, hogy (12d) és (12e) miért grammatikus: az újraelemzés eredményeképpen az infinitívusz argumentumai a főige argumentumaivá válnak. Így az összes argumentum egy V' alá kerül, így egymáshoz viszonyított sorrendjük nem szigorúan meghatározott, ami az ige előtti fókuszot tartalmazó mondat esetében (12e) még egyértelműbb:

- (12) a. Szeretnék a lányok, ha bemutatnám Jancsit Juliskának.
- b. *Szeretnék Jancsit_i a lányok [ha bemutatnám Juliskának t_i]
- c. Szeretnék a lányok bemutatni Jancsit Juliskának.
- d. ?Szeretnék Jancsit a lányok bemutatni Juliskának.
- e. HOLNAP szeretnék Jancsit a lányok bemutatni Juliskának.

Egy olyan elemzés, amely szerint az argumentumok újraelemzését követné a keveredés, el tudna számolni a problematikus (6c) mondattal is.

5. További adatok

5.1. Több fókusz egy mondatban

Míg a (12e) mondat esetén a *holnap* csak akkor kap fókuszértelmezést, ha a finit ige előtti fókuszpozíciót foglalja el, más típusú összetevők az infinitívuszi ige előtti fókuszpozícióban is megjelenhetnek. A *csak*-frázis (13)-ban az *ebédelni* fókuszpozíciójában jelenik meg:

(13) Péter szeretne ezután csak étteremben ebédelni.

Természetesen a *holnap* és a *csak*-frázis együtt is megjelenhetnek a mondatban: (14). A (15) mondat rosszulformáltsága arra utal, hogy itt egy olyan szerkezettel van dolgunk, ahol a *holnap* a finit ige fókuszpozícióját foglalja el, míg a *csak étteremben* a közvetlenül az infinitívuszi ige előtt szereplő fókusz pozícióban jelenik meg.

(14) HOLNAP szeretne Péter csak étteremben enni.

(15) *HOLNAP szeretne csak étteremben Péter enni.

A *minden*-kifejezés azonban ezekben az esetekben is könnyedén beékelődhet a fókuszként funkcionáló összetevő (a *csak*-kifejezés) és az infinitívuszi ige közé (16). Ebben az esetben Péter, a mátrix ige alanya is megjelenhet az infinitívuszi argumentumok között, vö. (17). A (18)-as mondat grammatikusságának csökkenése a 4.2.-ben tárgyalt specifikussági követelmény megsértésével magyarázható.

(16) HOLNAP szeretne Péter csak a halászcárdában minden fogást kipróbálni.

(17) HOLNAP szeretne csak a halászcárdában Péter minden fogást kipróbálni.

(18) ?HOLNAP szeretne csak a halászcárdában minden fogást Péter kipróbálni.

A (17) és (18) alatt szereplő mondatok azt mutatják, hogy a *csak*-kifejezés nem az infinitívuszi ige előtti fókuszpozíciót foglalja el. Más szerkezetekből is látható, hogy egy mondatban úgy is szerepelhet több fókusz, hogy nem tartoznak különböző igékhez:

(19) TEGNAP kezdett el PÉTER a gyerekeknek énekelni.

(20) *TEGNAP kezdett el a gyerekeknek PÉTER énekelni.

A (20) mondat rosszulformáltsága, ahol az infinitívusz egy újabb argumentummal szerepel, egyértelműen mutatja, hogy a második fókuszált összetevő nem az infinitívusz fókuszpozícióját foglalja el. Itt inkább egy, a főige mögötti fókuszpozícióról beszélhetünk. Ebből tehát az következik, hogy két fókuszált összetevő jelenléte sem indokolja a két tagmondatos

elemzést, ugyanakkor az is belátható, hogy (15) rosszulformáltsága ennek hiányában nehezen magyarázható.³

5.2. Koopman–Szabolcsi (2000)

Mint azt már sokan leírták a nyelvészeti szakirodalomban (pl. Kenesei 1989; Brody 1990, 1995; É. Kiss 2002; Koopman–Szabolcsi 2000), az egyik lényegi különbség a magyar finit és infinitívuszi tagmondatok között az, hogy míg a finit tagmondatokban a fókusz és a tagadás közvetlenül meg kell, hogy előzze az ígét (21), addig az infinitívuszi szerkezetekben nincs ilyen követelmény, az igekötő, ill. általában az igemódosítók beékelődhetnek a fókusz vagy a tagadás és maga az ige közé (22, 23):

- (21) a. Péter nem ment haza.
b. *Péter nem haza ment.⁴
- (22) a. Jobb lenne nem haza menni.
b. Jobb lenne nem menni haza.
- (23) a. Jobb lenne csak KEDDEN hazamenni.
b. Jobb lenne csak KEDDEN menni haza.

Koopman–Szabolcsi (2000) szerint a tagadás és a fókusz ugyanazt a pozíciót foglalják el a finit és az infinitívuszi szerkezetekben is. Ezt az bizonyítja, hogy nem könnyű olyan elemeket találni, amelyek könnyen megjelenhetnek pl. a *nem* vagy a *csak kedden* és az igei kifejezés, jelen esetben a *hazamenni* vagy a *menni haza* között.

Brody (1995) a finit és infinitívuszi szerkezetek közötti különbséget azzal magyarázza, hogy a finit tagmondatokban a V-az-F-be mozgás kötelező, míg az infinitívusz esetén opcionális. Ez az elemzés alátámasztja Koopman–Szabolcsi (2000) állítását, hiszen szintén azt jósolja meg, hogy a fókuszált összetevők ugyanazt a pozíciót foglalják el a finit és az infinitívuszi tagmondatokban.

³ A helyzetet tovább színesíti (i) grammatikussága, ami alapján viszont el kellene vetni a két tagmondatos megközelítést:

(i) Holnap szeretne csak a halászcserdában ebédelni Péter

⁴ Természetesen ez a mondat csak semleges intonációval nem grammatikus, ha az igemódosítót (*haza*) fókuszként értelmezzük, teljesen jólformált mondatot kapunk.

Míg ez az esetek többségében valóban így van, a (24)-es mondat grammatikussága legalábbis megkérdőjelezi ennek a megközelítésnek az általánosíthatóságát. A mondatban szereplő *minden*-frázis a fókuszált összetevő és az infinitívusz között jelenik meg.⁵

(24) Jobb lenne csak KEDDEN minden előadást megnézni.

Amikor a *minden*-frázis megjelenik, az igemódosító kötelezően az ige előtt marad. Ez egyértelműen arra utal, hogy a *csak*-frázis nem áll fókuszpozícióban: az infinitívuszi ige előtti fókuszpozíció (25) alapján könnyen kizárható, másik lehetőségként a finit ige utáni posztverbális fókuszpozíció merül fel, azonban posztverbális fókusz csak akkor találunk egy szerkezetben, ha az ige előtti fókuszpozíció ki van töltve.

(25) *Jobb lenne csak KEDDEN minden előadást nézni meg.

Ezen a ponton fontosnak tartom megjegyezni, hogy az infinitívuszi szerkezetekben grammatikus szórend (24) soha nem lesz jólformált egy finit fókuszos mondat esetén, éppen azért, mert abban az esetben a fókuszált összetevőnek kötelezően a finit igehez tartozó fókusz-pozícióban kell megjelenie, ezért az ige-igemódosító sorrend is kötelező lesz:

- (26) a. *Csak KEDDEN minden előadást megnéztem.
b. *Csak KEDDEN minden előadást néztem meg.
c. Csak KEDDEN néztem meg minden előadást.

A (24), (25) és (26) példák alapján levonható az a következtetés, hogy a finit és az infinitívuszi tagmondatok szerkezete mégsem annyira egyforma, mint azt a korábbiakban feltételezték. Ehhez persze azt is be kell bizonyítani,

⁵ A következő mondat természetesen szintén grammatikus:

(i) Jobb lenne minden előadást csak kedden megnézni.

Itt a kvantor megelőzi a fókuszált összetevőt, ez tehát megfelel az ismert sorrendi megszorításoknak. (i) jelentése azonban különbözik (24) jelentésétől a hatóköri értelmezést tekintve: (i)-ben van x számú előadás, amelyet mind egy keddi napon szeretnénk megnézni. (24) szerint azonban (legalábbis az egyik, lényegi különbséget jelentő értelmezési lehetőség szerint) lehetőségünk van arra, hogy megnézzük pl. az összes hétfői, keddi és szerdai előadást, de ezek közül csak kedden szeretnénk mindet megnézni.

hogy a (24)-ben szereplő infinitívuszi szerkezet valóban önálló tagmondatként funkcionál, nem pedig egy, az újraelemzés eredményeképp létrejött egytagmondatos szerkezet része. Ezt a (27) alatt szereplő mondat grammatikalitása bizonyítja. A mondat ugyanakkor kizárja azt is, hogy a *csak*-os kifejezést a főige utáni posztverbális fókuszként értelmezzük.

(27) [Csak KEDDEN minden előadást megnézni] nem volt jó ötlet.

5.3. Fókuszértelmezés V-az-F-be mozgatás nélkül: Kenesei (1994)

A V-az-F-be mozgatás alternatívája Kenesei (1994) fókuszértelmezése lehet, miszerint a fókuszjegy a lexikonban, vagy a szintaxisban véletlenszerűen is kiosztható. A következő adatok támasztják ezt alá:⁶

(28) Mari [a CIKKEKET OLVASÓ fiút] látta.

(29) Mari [a KÖNYVTÁRBAN olvasó fiút] látta.

A (28)-as és (29)-es mondatokban az NP-nek csak egy része kap fókuszértelmezést. Kenesei (1994) szerint Selkirk (1984) Fókusz-perkolációs szabálya segítségével könnyen elszámolhatunk azzal, hogy ezekben az esetekben hogyan történik a [+focus] jegy kiosztása:

(30) Selkirk (1984) Fókusz-perkolációs szabálya: [+focus] jegy leszállhat a fókuszjegyet kapó XP lexikális fejére, vagy ezen XP argumentumának a lexikális fejére.

Egy ilyen szabály alkalmazása esetén természetesen a V-az-F-be mozgatásra nincs szükség. Kenesei (1994) további érveket is felsorol a V-az-F-be mozgatás ellen, például azt, hogy a fókuszált kifejezés nem minden esetben szomszédos az igével, legalább két olyan operátor van, ami még finit tagmondat esetén is megjelenhet a fókusz és az ige között: a *nem* és a hangsúlyos *is*.

Javaslatom ez alapján a következő: a fókuszértelmezésnek ez a módja legalább parametrikus lehetőségként hozzáférhető lehet, különösen azokban az esetekben, amikor olyan kifejezésekről van szó, amelyek inherens fókusz-

⁶ A nyomtatott nagybetűvel kiemelt részek a fókuszként értelmezett összetevőt jelölik. Míg tehát a (28)-as mondatban a *cikkeket olvasó* szembe állítható pl. a *könyvet író* összetevővel, a (29)-es mondat esetén csak a *könyvtárban* a fókusz, az *olvasó* tulajdonság már nem: Mari a könyvtárban (nem pedig a dolgozószobában) olvasó fiút látta.

jeggyel rendelkeznek. A *csak*-os kifejezések ilyenek, és mivel rendelkeznek saját fókusz-jeggyel, nincs szükség arra, hogy ezt egy V-az-F-be mozgatás után kapják meg, egy külön ezt a célt szolgáló fókusz-projekcióban.

A következőkben röviden összefoglalom a német újraszerkesztés jelenségét Wurmbrand (2001) alapján, illetve bemutatom a magyar infinitívuszi szerkezetekről szóló munkák számomra releváns eredményeit.

6. Újraszerkesztés (restructuring) a németben és a magyarban

6.1. Újraszerkesztés a németben

Wurmbrand (2001) a következő kritériumokat veszi figyelembe az újraszerkesztett és a nem újraszerkesztett predikátumok megkülönböztetésénél:

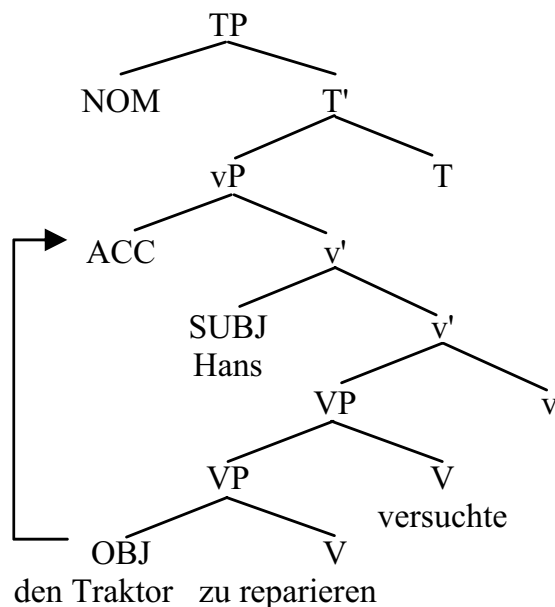
- (31) a. van-e beágyazott alany,
b. van-e beágyazott Tense projekció,
c. van-e beágyazott tagadás,
d. tud-e az ige tárgya tagmondaton belül esetet kapni?

Valójában Wurmbrand munkájában az újraszerkesztett és a nem újraszerkesztett predikátumok nincsenek bináris oppozícióban, a megkülönböztetés sokkal finomabb ettől. A predikátumok inkább egyfajta restructuring-skálán helyezkednek el, az előbb felsorolt jellemzők a legszigorúbb típusú, lexikális újraszerkesztésre jellemzőek. Wurmbrand az újraszerkesztés jelenségét egy tagmondatos bázisgenerált szerkezettel magyarázza. Lexikális újraszerkesztés esetén meghatározott igék (a németben ilyen pl. az *erlauben* ‘megenged’, a *versuchen* ‘megpróbál’ vagy az *untersagen* ‘megtilt’ ige⁷) vonzata mindössze VP-nyi nagyságú infinitívuszi szerkezet. Mivel a szerkezeti tárgyeset maga is csak vP jelenlétében áll rendelkezésre,⁸ a VP-n belül az infinitívusz tárgyi vonzata sem tud esetet kapni, ezért a szenvedő szerkezetekhez hasonlóan kötelezően a főige tárgyi pozíciójába mozog, vö. Wurmbrand (2001):

⁷ A teljes lista a lexikális és funkcionális restructuring igékről Wurmbrand (2001)-ben megtalálható. (Adatok találhatók még a következő nyelvek restructuring igéiről is: holland, olasz, spanyol, japán.)

⁸ Burzio általánosítása szerint külső argumentum hiánya esetén a belső argumentum sem tud szerkezeti esetet kapni, márpedig a külső argumentum a vP-n belüli ún. specifikálópozícióban helyezkedne el.

- (32) weil Hans den Traktor zu reparieren versuchte
 mivel Hans a-ACC traktor INF megjavítani próbált
 ‘mivel Hans megpróbálta megjavítani a traktort’

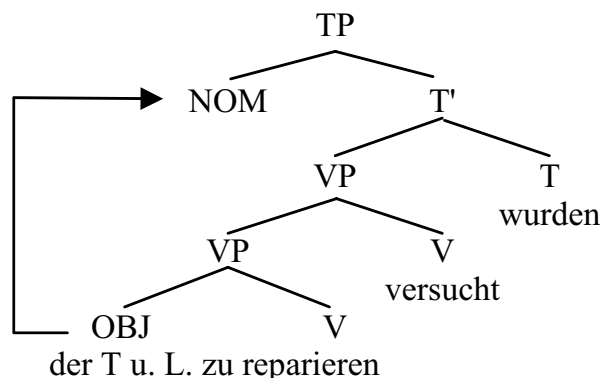
A mozgatasra egyértelmű bizonyíték az ún. ‘hosszú passzív’ szerkezetekben található, ahol az infinitívusz tárgya alanyesetben jelenik meg, és a főigével mutat egyeztetést (magán az infinitívuszon nem is található szenvedő ragozás):⁹

⁹ Ezen a pontos fontos megjegyezni, hogy a *versuchen* ige olyan passzív szerkezetben is megjelenhet, ahol az infinitívusz tárgya tárgyesetben szerepel:

- (i) dass die Traktoren zu reparieren versucht wurde
 hogy a traktorok INF megjavítani próbált volt

A számbeli egyeztetés hiánya a *die Traktoren* és a *wurde* összetevők között arra utal, hogy ebben az esetben az infinitívuszi tárgy nem mozgott fel a főige alanyi pozíciójába, tehát az esetét is az infinitívuszi tagmondaton belül kapta. Wurmbrand szerint ez azzal magyarázható, hogy egy lexikális restructuring predikátum nem-restructuring szerkezetben is megjelenhet. Az, hogy egy adott szerkezetben történt-e újraszerkesztés vagy sem, további tesztek segítségével dönthető el. Egy újabb tulajdonság, amely alapján az újraszerkesztett szerkezetek megkülönböztethetők a nem újraszerkesztettektől a keveredés jelensége. A nem fókusz által kiváltott keveredés csak újraszerkesztett szerkezetek esetén mehet végbe. Ebben az esetben ez azt jelenti, hogy az alanyesetű infinitívuszi vonzat esetén lehet keveredés, míg a tárgyesetű formát tartalmazó szerkezet esetén nem. Az idézett német példák az elvárásoknak megfelelően viselkednek.

- (33) dass der Traktor und der Lastwagen zu reparieren versucht wurden
 hogy [a traktor és a teherautó]-NOM INF megjavítani próbált voltak
 ‘hogy megpróbálták megjavítani a traktort és a teherautót’

Bár a főige passzivizálása nincs hatással a beágyazott ige vonzatainak esetére, ha az teljes CP, jelen esetben, mivel a restructuring főige vonzata VP, a beágyazott tárgy mozgatása könnyen megjósolható. Mivel az infinitívuszon belül szerkezeti eset-pozíció nincs, valamint a passzivizálást követően a szerkezeti tárgyeset sem hozzáférhető, az infinitívuszi tárgy csak a mátrix ige alanyi pozícióját tudja elfoglalni.

A funkcionális újraszerkesztés annyiban különbözik a lexikális újraszerkesztéstől, hogy a funkcionális újraszerkesztés esetén a mondat tematikus tulajdonságait a beágyazott ige határozza meg, a főige vagy modális jelentést hordoz (pl. *müssen* ‘kell, muszáj’, *wollen* ‘akar’) vagy pedig ún. könnyű igeként (light verb) viselkedik a szerkezetben, jelentése transzparens (pl. *gehen* ‘megy’). Ezek az igék a VP fölötti vP-ben, vagy még előlött szereplő funkcionális projekciókban helyezkedhetnek el (AuxP, ModP). Mivel vP van jelen a szerkezetben, az infinitívuszi tárgy mozgatására itt nincs szükség, ellenben a beágyazott alany a főige alanyi pozíciójába emelkedhet.

Az újraszerkesztés egy harmadik típusa akár TP nagyságú is lehet, ahol ismét újabb tesztek állnak rendelkezésre annak eldöntésére, hogy a szerkezet valóban újraszerkesztett-e vagy sem. A lényegi különbség az újraszerkesztett és a nem újraszerkesztett szerkezetek között tehát az, hogy a nem újraszerkesztett esetekben a vonzat teljes CP, míg újraszerkesztésről akkor beszélünk, ha a vonzat ettől kisebb, akár VP-nyi méretű is lehet. Ami különösen fontos Wurmbrand megközelítésében az az, hogy az újraszerkesztést nem egységes jelenséggént kezeli, hanem többféle típusát állapítja meg, amelyek különböző módon tesztelhetők.

6.2. Újraszerkesztés a magyarban

Tóth (2000) szerint a magyar és a német modális igék különböző szerkezettel írhatók le: míg a magyar igék teljes mondat szintű projekcióval rendelkeznek, a német modális igék csak vP-t projektálnak. Ha a német és a magyar beágyazott infinitívuszi szerkezeteket összehasonlítjuk, az egyik legszembevetőbb különbség az, hogy míg a német esetében az infinitívuszi tagmondaton belül nem találunk saját alanyt (32), a magyarban maga az infinitívusz képes arra, hogy (datívuszi) esettel lássa el az alanyát, újraszerkesztésre nincs szükség:

(34) Nem kell az ebédnek délre kész lennie.

Mint Tóth (2000) megállapítja, ha az újraszerkesztés jelenségét Wurmbrand (2001) szerint definiáljuk, csak négy restructuring-igét találunk a magyarban: *látszik*, *szokott*, *talál* (a véletlenül megtörténik értelmezésben), *fog*. Érdekes módon ez a lista magában foglalja azokat az igéket, amelyeket Kenesei (2001) a magyar nyelv segédigéiként azonosít. A Wurmbrand által meghatározott kategóriák közül ez a négy restructuring-predikátum a funkcionális újraszerkesztés kategóriájába illeszthető be.¹⁰

A magyar restructuring-igék tulajdonságai a következők:

¹⁰ Kivétel talán a *látszik* ige lehet. Az összes többi ige esetén az infinitívuszi tagmondaton belül megjelenhet az infinitívusz tárgya (i, ii, iii). A *látszik* esetében ez nem annyira egyértelmű (iv, v, vi, vii)

- (i) Marci meg fogja oldani a feladatot.
- (ii) Marci meg szokta csinálni a leckét.
- (iii) Marci meg találta fejteni a kódot.
- (iv) Andris krokodilt rajzolni látszik.
- (v) Andris krokodilt látszik rajzolni.
- (vi) ??Andris látszik krokodilt rajzolni (fókusz nélkül!)
- (vii) *Andris látszik rajzolni krokodilt.

Az adatok alapján a *látszik* igét valószínűleg inkább a lexikális restructuring igék közé sorolhatjuk. Problémát jelent azonban az, hogy a *látszik* ige igekötős igével csak akkor jelenhet meg, ha a teljes igekötő-ige szekvencia megelőzi:

- (viii) Marci megérkezni látszik/*Marci látszik megérkezni. (fókusz nélkül!)

Ezekben az esetekben azonban a tárgy megjelenhet az ige után:

- (ix) Marci lekésni látszik a buszt.

A lexikális újraszerkesztés elemzés mellett szól az is, hogy a négy ige közül a *látszik* az egyetlen, amit Kenesei (2001) nem azonosít a magyar nyelv segédigéjeként.

- (a) emelő (raising) igék, vagyis az infinitívuszi ige alanya kötelezően a finit ige alanyi pozíciójába mozog;
- (b) az infinitívuszi vonzat nem ragozható (míg a többi esetben az infinitívuszon jelenhet meg ragozás, lásd (34));
- (c) az infinitívuszi tagmondatban az alany nem kaphat datívuszi esetet, kötelezően a főmondatba kell mozognia esetjegyeit ellenőrizni, és, mint az megjósolható, soha nem datívuszi, hanem nominatívuszi esetet kap;
- (d) a beágyazott mondatban nem lehet tagadás:

(35) A szoba nem látszik kitakarítva lenni(*e)

Puskás (2001) azonban amellettt érvel, hogy léteznek más szerkezetek is, ahol úgy tűnik, hogy a tagmondatok közötti határok megszűnnek (vö. Tóth 1995):

(36) Nem akarok senkit meghívni.

(37) Senkit nem akarok meghívni.

A (37)-es mondat grammatikalitása arra utal, hogy néhány infinitívuszi szerkezetben igenis történik egyfajta újraserkesztés, ami a tagadó kifejezésekre vonatkozó lokális megkorlátozásokból következik. Puskás (2001) azt is megemlíti, hogy ez a jelenség nem egyedi, a görög nyelvben szintén megtalálható, ahol szintén az infinitívuszi szerkezetekhez kötődően fordul elő, hogy a tagadó kifejezések látszólag a saját tagmondatukon kívülre kerülnek (Farkas és Giannakidou 1996).¹¹

A (37) mondat jóformáltságából az is látszik, hogy az újraserkesztés a magyarban sem korlátozható a már említett négy ígére. Ebből a mondatból, valamint a dolgozatot tárgyat képező szerkezetekből is úgy tűnik, hogy az újraserkesztés nem egyszerűen csak bizonyos predikátumokhoz köthető jelenség. Sokkal valószínűbb, hogy az újraserkesztés lehetősége bizonyos beágyazott infinitívuszi szerkezetekhez rendelhető, amelyek adott feltételek

¹¹ Mint a lektori vélemény megjegyzi, a magyarban a *Senkit sem akarok, hogy meghívj* mondat szintén grammatikus. Ez valóban problémát jelent a dolgozat számára, mivel itt számos problémát vetne föl egy egy tagmondatos elemzés. Ugyanakkor ez a szerkezet talán nem zárja ki, hogy a göröghöz hasonlóan az infinitívuszi szerkezetet mégis újraserkesztéssel vezessük le, a finit szerkezettel pedig másképp számoljunk el. A finit szerkezet egy lehetséges levezetési módját lásd Kenesei (2005b)-ben.

teljesülése esetén a mondatok egybeolvadásához vezethet. A fókusz jelenléte pl. ilyen feltétel lehet. Javaslatom szerint tehát az újraszerkesztés nem csak predikátum-, hanem szerkezetfüggő is lehet, minden infinitívuszt vonzó igénél előfordulhat.

7. Egy tagmondat vagy kettő?

7.1. Az újraszerkesztés elemzési lehetőségei

A fentiekben megemlített újraszerkesztés-megközelítésekben az a feltételezés a közös, hogy újraszerkesztés akkor történik, amikor egy adott ige olyan infinitívuszt vonz, aminek a szerkezete kisebb, mint egy teljes CP. Ezt alátámasztani látszanak a következő megfigyelések is: az ilyen restructuring szerkezetekben találunk igei komplexumokat, valamint itt fordul elő, hogy számos mozgatás számára transzparenssé válik a tagmondathatár. Számos elemzés, mint Wurmbrand (2001) is, ezt azzal magyarázza, hogy tagmondathatárról ezekben az esetekben nem is beszélhetünk, az ilyen mondatok esetén egyetlen tagmondatból áll a mondat. Az ilyen egy tagmondatos elemzések szerint az igei komplexumok bázisgenerálhatók, minden argumentum és határozói kifejezés ugyanabban a tartományban van engedélyezve (egy tagmondatos Mittelfeld).

A két tagmondatos elemzések szerint minden ige saját tagmondatot projektál (ami lehet teljes vagy hiányos mondatszerkezet), ezt követik a különféle derivációs folyamatok, amelyek az újraszerkesztést eredményezik, mint például az ige vagy az igei projekció mozgatása (Verb Raising, vagy Verb Projection Raising), amelyek segítségével az igei komplexumok keletkezését magyarázhatjuk, vagy a messzire történő keveredés (Long Distance Scrambling) a szerkezet átlátszóságának magyarázatára.

Amit ezek a megközelítések figyelmen kívül hagynak, az az, hogy nagyon gyakran egy ilyen restructuring szerkezet *egyszerre* mutat egy- és két tagmondatos szerkezetre utaló tulajdonságokat. A holland és a magyar nyelvek esetében ez különösen szembeötlő. Ebből kiindulva van Riemsdijk és Haegeman (1986), majd őket követve É. Kiss (1987) egy ún. többdimenziós szerkezeti leírást javasol, amely szerint a restructuring egyszerre két szerkezetet projektál, az egyik dimenzió segítségével az egy tagmondatos, a másik dimenzió segítségével pedig a két tagmondatos szerkezetre utaló tulajdonságok írhatók le könnyedén. A probléma ezzel a megközelítéssel az, hogy míg valóban megvilágítja egy restructuring szerkezet lényegét, nem magyarázza azt, csupán leíró jellegű információt ad.

7.2. *Hinterhölzl* (1999)

Hinterhölzl (1999) leírása szerint az újraszerkesztés két tagmondatos szerkezetből vezethető le, ugyanakkor szerinte a hagyományosan az újraszerkesztéssel összekapcsolt folyamatok, mint például a Verb Raising (VR), a Verb Projection Raising (VPR) és a Long Distance Scrambling nem adnak kimerítő magyarázatot az újraszerkesztéssel kapcsolatos minden jelenségre. Az ő elemzésében az újraszerkesztés egyrészt az infinitívuszi VP-nek, másrészt pedig az infinitívuszi TP-nek a mozgását jelenti meghatározott főmondatbeli pozíciókba. Ezek a mozgások ciklikusak és az engedélyezési megszorítások motiválják őket. Hinterhölzl megmutatja, hogy ezek a mozgások hogyan vezethetők le egy általános elméletből, ami a vonzatpozícióban megjelenő tagmondatnyi nagyságú összetevőkre vonatkozik. Ebben a megközelítésben a C-fejnek kulcsfontosságú szerepe van, feladata a mondatnagyságú vonzat (TP) argumentummá történő kiválasztása. „Az infinitívuszi ige által kifejezett esemény nincs egy helyi Tense-predikátumhoz lehorgonyozva, interpretációja közvetlenül a mátrix igén múlik” (Hinterhölzl 1999: 65). Ezt a főige és infinitívuszi ige közötti függőséget közvetíti a C-fej. „A C-fej általában azoknak a megszorításoknak biztosít helyet, amelyeket az ige szab meg a beágyazott mondatára vonatkozóan. Különösen fontosak ebből a szempontból a főige ún. I-szelekciós jegyei, amelyek az infinitívuszi VP kiválasztásában is döntő szerepet játszanak.” Az eddig Verb Raising és Verb Projection Raising infinitívusznak nevezett szerkezetekben a mozgítás kiváltó oka egy hiányos szerkezetű CP jelenléte: a CP ugyan jelen van, de a C-fejben nem találunk megszorítást az időbeli értelmezésre vonatkozóan. Mivel a főige és az infinitívusz közötti temporális függőség így nem tud létrejönni, ezt a függőséget mozgatással kell létrehozni.

A megközelítés igazi újdonsága abban rejlik, hogy a korábbi VR és VPR-elemzéseket egy VO-alapú elemzéssel váltja fel. Hinterhölzl (1997, 1999) szerint ugyanis, ha az eddig OV-ként elemzett nyugati-germán nyelveket egy VO megközelítés lehetőségét figyelembe véve is megvizsgáljuk, sokkal adekvátabb magyarázatot adhatunk pl. a participiumi, infinitívuszi vonzatok pozíciójára vonatkozóan, valamint az IPP (infinitivus pro participio) jelenségére is. Számunkra ugyanakkor azért is kifejezetten előnyös ez a megközelítés, mert sokkal könnyebben magyarázható az, hogy miért

mutatnak olyan sok hasonlóságot a magyar és egyes nyugati-germán nyelvek igei komplexumai.¹²

Ebben a két tagmondatos megközelítésben a szerkezet átlátszóságára a Roberts (1997)-et követő „T-a-T-be” fejmozgatás segítségével számolhatunk el, amelynek hatása a két TP-tartomány egyesítése. A T-inkorporáció a restructuring szerkezetekben egyetlen kiterjesztett projekciót hoz létre, ami a két tagmondat összeolvadását eredményezi, ahol a beágyazott tagmondat argumentumai szabadon keveredhetnek a főmondat összetevőivel.

7.2.1. Nyugati-germán

A standard hollandban bizonyos infinitívuszt vonzó igék ún. Verb Raising-et váltanak ki (vö.: Hinterhölzl, 1999, p. 14):

- (38) dat ik Jan een liedje hoor zingen
hogy én Jan egy dal hall énekelni
‘hogy hallom Jant egy dalt énekelni’

Az infinitívusz jobbra mozgatását először Evers (1975) javasolta, így a szerkezet sorrendje könnyen beleilleszthető volt a holland nyelv hagyományos OV-alapú megközelítésébe:

- (38') dat ik [Jan een liedje t_R] hoor zingen_R

¹² A nyugati-germán és a magyar igei komplexumok hasonlóságának magyarázatára számos elemzés áll rendelkezésre, közöttük olyanokat is találunk, amelyek a magyar nyelvet kísérlik meg SOV alapszórendűként leírni: Ackema (2004) az igemódosítók pozíciója alapján arra a következtetésre jut, hogy ha a magyart SOV-ként elemeznénk, könnyedén magyarázhatnánk a hollandban, a németben és a magyarban található szabad szórendi jelenségek közötti hasonlóságot. Corver és Riemsdijk (1997) megfigyelése szerint a scrambling igazából azokban a nyelvekben gyakori, ahol a fejet megelőzik annak vonzatai, azokban a nyelvekben pedig, ahol a fej áll elől, meglehetősen ritka, sőt, ilyen esetekben főleg akkor fordul elő, amikor az adott nyelv fejparaméter szerinti besorolása könnyen megkérdőjelezhető. Ilyen eset pl. a magyaré is, ami egy „szabad szórendű” nyelv, ahol meglehetősen problematikus az alapszórend meghatározása. A szerzők szerint egy hibás besorolás bizonyítása egyszerűen magyarázná a magyarban is előforduló scrambling jelenségét.

Marác (1989) szintén a magyar mint SOV-nyelv mellett érvel, ugyanakkor a holland nyelvre vonatkozóan is ismertek olyan elemzések, amelyek éppen a hollandot kísérlik meg VO-nyelvként leírni (Zwart 1993). Jelen dolgozat a magyar nyelv hagyományos VO-besorolását nem kérdőjelezi meg.

A nyugati-flamandban ott találunk Verb Projection Raising-et, ahol a standard hollandban VR-t. A különbség mindössze annyi, hogy a VPR esetében nem csak az ige mozdul ki az eredeti pozíciójából, hanem a V', vagy akár a teljes VP klitikumokkal, határozókkal, mondattagadó összetevővel együtt, tehát egy VPR-szerkezet legalább IP nagyságú is lehet:

- (39) a. da Marie Jan nen boek t_R wilt geven_R
 hogy Marie Jan egy könyv akar adni
 'hogy Marie akar adni Jannak egy könyvet'
- b. da Marie Jan t_R wilt [nen boek geven]_R
 hogy Marie Jan akar egy könyv adni
- c. da Marie t_R wilt [Jan nen boek geven]_R
 hogy Marie akar Jan egy könyv adni
- d. da Valere wilt [ze morgen nen boek geven]
 hogy Valere akar neki holnap egy könyv adni
 'hogy Valere holnap egy könyvet akar neki adni'

A következőkben hely hiánya miatt Hinterhölzl (1999)-nek csak főbb érveit ismertetem. A szerző Kayne (1994)-es antiszimmetria-hipotéziséből indul ki, miszerint csak a jobbraágazó szerkezetek a megengedettek a nyelvi elemzésben, a mozgatás megengedett iránya pedig kizárólag a bal. Ez a megközelítés az OV-elemzésből fakadó számos problémát is megold, és azok az elméleti megfontolások, amelyek első látásra valószínűtlennek tűnnek, szintén alátámaszthatók empirikus bizonyítékokkal is.

Mind az OV, mind a VO megközelítések számára problémát jelent az, hogy hogyan számoljanak el az infinitívusz-jelölő *zu* pozíciójával. Egy infinitívuszi szekvencia, mint pl. a *zu lesen* 'olvasni', egyértelműen olyan szerkezetnek tűnik, ahol a fej szerepel elől, ami valóban nehezen illeszthető be egy OV-elemzésbe, ahol a fej tipikusan követi a vonzatát. Ennek a problémának a kivédésére két lehetőség kínálkozik: azt feltételezzük, hogy az infinitívusz-jelölő valójában nem önálló fej, hanem egyfajta igei affixum (Haider 1993), vagy pedig úgy vezetjük le a problematikus sorrendet, hogy az infinitívuszi igei fejet az infinitívusz-jelölő előtti pozícióból jobbra mozgatjuk, ahol jobb-adjunkcióval kapcsoljuk az IP-hez.

Ami egy VO-megközelítés számára problémát jelent az infinitívusszal kapcsolatban, az az, hogy hogyan lehet motiválni az AP-k, PP-k és egyéb nem-DP VP-n belüli összetevők balra történő mozgatását.¹³

A két elemzés közötti választást megkönnyíti, ha nyugati-flamand és afrikaans nyelvi adatokat is figyelembe veszünk:

(40) nyugati-flamand:

mee Valere **te** [willen [dienen boek kuopen]] **een**
-val Valere INF akar az könyv venni PERF
‘mivel Valere meg akarta venni azt a könyvet’

[Haegeman (1995) adatai]

(41) afrikaans:

Die banke moes oop gewees het, om dit gister **te** [kan betaal] **het**
a bank kell nyitva lenni PERF az tegnap INF tudni megvenni PERF
‘A banknak nyitva kellett volna lenni ahhoz, hogy (azt) meg tudjam venni tegnap.’

[Donaldson (1993) adatai]

Az a tény, hogy az infinitívuszi *te* és az infinitívuszi ige között megjelenhetnek összetevők, egyértelműen azt mutatja, hogy az infinitívusz-jelölő nem lehet igei affixum. Ugyanakkor az ige mozgatása sem lehet egyszerű fejmozgatás, hiszen (40) egy frázist tartalmaz (*dienen boek* ‘az a könyv’), amit szintén elmozgatott összetevőnek kell tekintenünk egy OV-keretben. Azt a következtetést kell tehát levonnunk, hogy az infinitívuszi szerkezetekben igenis a fej áll elől, saját funkcionális projekciójuk van, amit Hinterhölzl F1P-nek nevez.

A fenti következtetés azonban visszavezet a balra mozgatás problémájához. Vizsgáljuk meg a következő mondatot:

(42) dat Jan [Marie het boek morgen] wilde [geven]
hogy Jan Marie a könyv holnap akarta adni
‘hogy Jan holnap Marie-nak akarta adni a könyvet’

A példa azt mutatja, hogy a DP-k és a határozók megelőzik a szelektáló igét, maga az infinitívusz (és ha jelen van a szerkezetben, az infinitívusz

¹³ A DP argumentumok eset-engedélyező mozgatásával természetesen nem kell külön elszámolni, ez egyértelműen következik a minimalista megközelítésből.

tagmondati vonzata is) követi azt. Hinterhölzl (1999) szerint is az lenne a legegyszerűbb, ha a szerkezetet úgy vezethetnénk le, hogy az ígét megelőző bezárójelezett összetevőket egyenként mozgatjuk (scrambling) a beágyazott tagmondatból a főige elé, azonban ez a megoldás a következők miatt nem jöhet szóba:

- az igei partikulák, a kis tagmondat (small clause) predikátumok és az idiomatikus kifejezések nem vesznek részt argumentum-keveredésben, viszont megjelenhetnek a VR szerkezetekben.¹⁴

- a határozók sem vesznek részt a keveredésben, csak egy nagyobb frázis részeként mozgathatók (pl. Cinque 1999)

Miután meggyőzően érvelt a keveredéses elemzés ellen, Hinterhölzl a következőkre alapozza saját elemzését: a) a koherens (újraserkesztett) infinitívuszok is teljes CP vonzatok; b) egy CP-nek a következő a szerkezete:

(43) L NP-k [S-Adv [Neg [S-NP-k [VP-Adv [Pred0 [F1P zu [F2P V [F3P CP [VP]]]]]]]]]¹⁵

És most lássuk, hogyan vezethető le egy mögöttes (44a)-ból (44b), ahol az infinitívusz kivételével minden összetevő kimozdult a beágyazott mondatból a főmondatba:

(44) a. [dat vaak [VP Jan wil [CP ... [lang [F1P 0 [VP PRO lezen het boek]]]]]]

b. dat Jan het boek vaak lang wil lezen
 hogy Jan a könyv gyakran sokáig akar olvasni
 ‘hogy Jan gyakran akar sokáig könyvet olvasni’

¹⁴ A felsorolt összetevők részt vehetnek fókusz-keveredésben, de ez jellegzetes intonációval jár együtt, ami a VR szerkezeteket nem jellemzi.

¹⁵ L-NP: Long-Scrambling NP-k (specifikusság), a hagyományos TopP-nek feleltethető meg.
 S-NP: Short-Scrambling NP-k (engedélyezés miatti mozgatás),
 S-Adv: mondathatározók,
 F1P: az infinitívusz-jelölő és az elmozgatott igekötői kifejezések pozíciója,
 PredP: small clause-ok, idiomatikus kifejezések és irányjelölő PP-k helye,
 F2P: a CP-k engedélyezési projekcióját domináló funkcionális projekció,
 F3P: itt vannak engedélyezve a CP vonzatai.

A levezetés a következő:

- (45) 1. lépés: a főnévi argumentumok engedélyezési okokból még a Spell-Out előtt elhagyják a VP-t (rövid keveredés):
[dat vaak Jan [wil [CP [TP PRO het boek_i lang [F1P [VP lezen t_i]]]]]]
2. lépés: az igeig kiürített F1P a beágyazott mondat [Spec,CP]-jébe mozog:
[dat vaak Jan wil [CP [F1P lezen t_i] [TP PRO het boek_i lang t_{F1P}]]]
3. lépés: a maradék infinitívuszi TP a főmondat [Spec,PredP]-jébe mozog:
[dat vaak Jan [PredP [TP PRO het boek lang t_{F1P}] wil [CP lezen t_{TP}]]]
4. lépés: az infinitívuszi Tense-fej fej-adjunkcióval hozzákapszolódik a mátrix Tense-fejhez, így egyesítve a két TP-tartományt, ami egyetlen kiterjesztett projekcióként funkcionál (Roberts 1997).
5. lépés (opcionális): a „T-a-T-be” mozgatás lehetővé teszi a mátrix alany és a beágyazott direkt tárgy további mozgását (hosszú keveredés):
[dat Jan_i het boek_i vaak t_i [PredP [TP PRO t_j lang] wil lezen]]

A németben az infinitívusz általában megelőzi a mátrix ige-t, tehát itt egy további lépés feltételezésére van szükség ahhoz, hogy a német és a holland közötti különbséget megmagyarázzuk. A németben az F1P [Spec,CP]-be mozgatása után az infinitívusz tovább mozog a mátrix ige elé, hátrahagyva a saját CP-vonzatát. A hollandban ez a mozgatás nem látható formában megy végbe.

Ami a nyugati-flamandot illeti, Hinterhölzl szerint a VR és a VPR-szerkezetek alapján véve ugyanazokra a szintaktikai műveletekre vezethetők vissza, a különbség mindössze abban rejlik, hogy az infinitívusz az F1P [Spec, CP]-be mozgatása során még mennyi anyagot visz magával (pied-piping).

Összefoglalásként elmondható, hogy a VO-megközelítésnek számos előnye van az OV-megközelítéssel szemben, többek között az, hogy nem kell jobb-adjunkcióhoz folyamodni az elemzés során, viszonylag egyszerű magyarázatot ad a határozók és CP-komplementumok disztribúciójára, és a holland, német és nyugati-flamand közötti különbségek is könnyen levezethetők. Hinterhölzl meggyőzően érvel amellett, hogy – különösen a nagyobb igei komplexek esetén – egy OV-megközelítés sem kerülheti el a TP-mozgatás

bevezetését, tehát a VO-elemzés gazdaságosabb is, hiszen ebben nincs szükség az extrapozíció műveletére.

7.2.2. Nyugati-germán: egy tagmondat vagy kettő?

A két tagmondatos elemzés mellett egyrészt az időhatározói kifejezések pozíciója és interpretációja (46) szól, másrészt pedig a névmások és anaforikus névmások értelmezési lehetőségei a kötési elvek fényében (47).

Az időhatározókra vonatkozó alapfeltevés az, hogy egy tagmondat csak egyetlen független időhatározói kifejezést enged meg.¹⁶ Ahol tehát két igével két független időhatározó jelenik meg, az egyik határozó az egyik igét módosítja, a másik a másikat. (46) esetében is az a megengedett interpretáció, amikor a 'már hosszú ideje' az 'akar' módosítója, míg a 'ma' a 'meglátogatni' igéé. (46d) továbbá azt is illusztrálja, hogy egy egy tagmondatos szerkezetben az időhatározók sorrendje is eltér az egy tagmondatos grammatikus formától.

- (46) a. weil Peter mich schon lange heute besuchen wollte
mivel Peter engem már hosszú ideje meglátogatni akar
'mivel Peter már régóta meg akar ma látogatni engem.'
- b. *weil mich Peter schon lange heute besucht hat
mivel engem Peter már régóta ma meglátogatott PERF
- c. *weil das Peter schon lange heute wollte
mivel a Peter már régóta ma akart
- d. weil mich Peter heute schon lange besucht hat
mivel engem Peter ma már régóta meglátogat PERF
'Ma már hosszú ideje annak, hogy Péter meglátogatott engem (=már hosszú ideje nem látogatott meg engem Péter)'

A következő mondatokból az látszik, hogy az ECM szerkezetben szereplő koherens infinitívuszi szerkezetekben két tagmondat szerepel. Az

¹⁶ Független időhatározói kifejezés alatt olyan határozókat értünk, ami nem egy már bevezetett időhatározóhoz kapcsolódik. (i) két időhatározót tartalmaz ugyan, de ezek nem függetlenek egymástól, hiszen a *tíz órákor* a *holnap* egy részére vonatkozik.

(i) Holnap érkeznek meg tíz órákor.

(47) a. weil er_i ihn*_{i/j} sie nicht waschen liess
mivel ő-MASC őt-MASC ő-FEM nem mosni hagyta
'mivel (MASC) nem hagyta, hogy (FEM) megmossa őt'

b. weil er_i sie ihn_{i/j} nicht waschen liess
mivel ő-MASC ő-FEM őt-MASC nem mosni hagyta

c. *weil er_i sie sich_i nicht waschen sah
mivel ő-MASC őt-FEM magát nem mosni látta

d. weil er_i sich_i sie nicht waschen sah
mivel ő-MASC magát ő-FEM nem mosni látta
'mivel ő (FEM) nem látta őt (MASC) mosakodni'

e. weil er sie_i sich_i nicht waschen sah
mivel ő-MASC őt-FEM magát nem mosni látta
'mivel ő (MASC) nem látta őt (FEM) mosakodni'

(48) „A névmások és anaforikus névmások az eset-engedélyezési pozíciójukban interpretálódnak (tehát a Kötési Elvek alkalmazása előtt a Logikai Formában rekonstrukciónak kell történni az eset-engedélyező pozícióba).”
(Hinterhölzl 1999)

7.3. *Vissza a magyarhoz*

Ami a magyar nyelvet illeti, természetesen nem okoz különösebb nehézséget olyan adatokat találni, ahol az infinitívuszi szerkezetben több, mint egy időhatározó szerepel az elvárható interpretációs lehetőségekkel. A kötési elvek azonban nagyobb kihívást jelentenek.

Érdekes módon ha a semleges mondatban szerepel két független időhatározó, a mondat meglehetősen sután hangzik, sorrendtől függetlenül:

- (49) a. ?Tegnap holnap akartam Pétert meglátogatni.
b. ?Tegnap Pétert holnap akartam meglátogatni.

A helyzet sokat javul, ha a mondatba beillesztjük a *még* módosítót:

- (50) a. Tegnap még holnap akartam Pétert meglátogatni.
b. Tegnap (még) Pétert (még) holnap akartam meglátogatni.

Amikor az egyik időhatározói kifejezés a fókusz pozícióban jelenik meg, a mondat ismét teljesen grammatikus, a két független időhatározó jelenléte két tagmondatos szerkezetre utal:

- (51) TEGNAP akartam Pétert holnap meglátogatni.

A kötési elvekkel kapcsolatban fölmerül egy komoly probléma: a hagyományos elemzések (pl. É. Kiss 1987, 2002) szerint a magyar VP szerkezete lapos, amit éppen a kötési elvek segítségével lehet alátámasztani:

- (52) a. *Felhívta a fiúk_i anyja őket_i.
b. *Felhívták (ők_i) a fiúk_i anyját.

A C kötési elv kimondja, hogy a referenciális kifejezések nem lehetnek kötve. A (51)-ben szereplő mondatok rosszulformáltsága É. Kiss szerint annak tudható be, hogy a VP-n belül szereplő NP-k kölcsönösen k-vezérlik egymást, ilyen szempontból nincs különbség az alanyi és a tárgyi névmások viselkedése között. A magyar VP szerkezete tehát lapos. Nyilvánvaló, hogy ez a konklúzió jelen javaslat szempontjából megsemmisítő lehet. Ugyanakkor

állnak rendelkezésre olyan adatok is, miszerint az alanyi-tárgyi aszimmetria a magyarban is létezik. Kenesei (2005a) a következőkkel támasztja ezt alá:

- (53) a. Péter belopakodott, de a kis hülye_i anyukája rögtön észrevette (öt_i).
b. *Péter benézett, de (ő_i) nem vette észre a kis hülye_i anyukáját.

Ezek az adatok megkérdőjelezik a lapos VP-szerkezet fönntarthatóságát, ugyanakkor természetesen a két tagmondatos elemzés mellett önmagukban nem szolgáltatnak bizonyítékot. A kutatásnak ebben a szakaszában ez nem is célom, jelenleg azt akartam bemutatni, hogy a lapos mondatszerkezet nem szolgál egy potenciális két tagmondatos elemzés ellenérveként, hiszen létjogosultsága megkérdőjelezhető.

Mindezek fényében Hinterhölzl követve a problematikus magyar mondatokat is egy két tagmondatos szerkezetből tartom levezethetőnek, így tartható az az állítás, hogy az infinitívuszi szerkezetek is teljes tagmondat nagyságúak. Az infinitívuszi szerkezeteken belüli fókusz-pozícióban azonban bizonyos típusú fókuszált összetevők, melynek pontos tulajdonságait meghatározni további kutatás szükséges, nem szoktak megjelenni, hanem újraserkesztést követően a főige fókusz-pozíciójába mozognak. Ugyanakkor a finit mondatokban rosszulformált fókusz-kvantor sorrend grammatikus az infinitívuszi tagmondaton belül. Ez véleményem szerint elsősorban hatóköri különbségekkel magyarázható, mint arra az (5)-ös számú lábjegyzet is utal. Mint köztudott, a magyar nyelvben a hatókör-értelmezést a felszíni szerkezet tükrözi. A finit tagmondatok bal perifériáján ez nem lehetséges. Az infinitívuszi szerkezetekben viszont a sorrendi megszorítás nem feltétlenül érvényesül, ha a hatókör-értelmezés úgy kívánja. Hogy ez pontosan milyen szerkezeti különbségeket tételez fel a finit és infinitívuszi tagmondatok szerkezete között, szintén további kutatás tárgya.

8. Összefoglalás

Jelen dolgozat arra tett kísérletet, hogy megmagyarázza, miként lehetséges az, hogy egyes infinitívuszi szerkezetekben az ige előtti összetevők nem a bal perifériára jellemző sorrendben követik egymást. Teszik mindezt annak ellenére, hogy ma már általánosan elfogadott az a megközelítés, miszerint az infinitívuszi szerkezetek is tagmondat nagyságúak, szerkezetüket tekintve pedig egy finit tagmondat projekcióival rendelkeznek, a finit tagmondatra jellemző sorrendi megkötöttségekkel együtt, amit nyelvi adatok sokasága is alátámaszt. Hinterhölzl (1999) gondolatmenetét követve javasla-

tom a következő: a problematikus mondatok szintén két tagmondatból álló szerkezetek, azonban olyan mozgatus történik a deriváció során, amelynek következtében a két tagmondat átjárhatóvá válik. Ez a T-a-T-be mozgatus, ami az infinitívuszi szerkezetek hiányos időszerkezete miatt mehet végbe és a két tagmondat látszólagos egyesítését eredményezi. Az elemzés egyik előnye, hogy magyarázza a nyugati-germán és a magyar szabad szórendi jelenségek közötti hasonlóságokat, másrészt pedig lehetőséget ad arra, hogy az egyértelműen két tagmondatos ill. az egy tagmondatból állónak tűnő infinitívuszi szerkezeteket egységesen tudjuk kezelni. Természetesen ehhez további adatokra lesz szükség, hiszen különösen a kötési elvekkel kapcsolatos adatok még nem annyira meggyőzőek, mint a nyugati-germán esetében. A dolgozat egy másik érdeme, hogy felhívja a figyelmet egy tudomásom szerint még dokumentálatlan különbségre az infinitívuszi és finit tagmondatok között.

HIVATKOZÁSOK

- Ackema, Peter 2004: Do preverbs climb?, in Katalin É. Kiss–Hank van Riemsdijk szerk.: *The Verbal Complex: A Study of Hungarian, German, and Dutch*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 359–393.
- Beghelli, Filippo–Tim Stowell 1997: Distributivity and negation: The syntax of *each* and *every*, in Anna Szabolcsi szerk.: *Ways of Scope Taking*, Dordrecht, Kluwer, 71–107.
- Brody, Michael 1990: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 3*, Szeged, JATE, 95–121.
- Brody, Michael 1995: Focus and checking theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 5*, Szeged, JATE.
- Cinque, Guglielmo 1999: *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*, Oxford, Oxford University Press.
- Corver, Norbert–H. C. van Riemsdijk 1997: The position of the head and the domain of scrambling, in B. Palek szerk.: *Typology: Prototypes, Item Orderings and Universals*, Proceedings of LP '96, Prague, Charles University, 57–90.

- Dalmi, Gréte 2004: *The Role of AGRP in Non-finite Predication*, PhD disszertáció, ELTE, Budapest, kézirat.
- Donaldson, B. 1993: *A Grammar of Afrikaans*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- É. Kiss, Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Dordrecht, Reidel.
- É. Kiss, Katalin 1992: Move-alpha and scrambling in Hungarian, in István Kenesei–Csaba Pléh szerk.: *Approaches to Hungarian 4*, Szeged, JATE, 67–98.
- É. Kiss, Katalin 1998: Multiple topic, one focus? *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 3–29.
- É. Kiss, Katalin 1999: Strategies of complex predicate formation and the Hungarian verbal complex, in István Kenesei szerk. *Crossing Boundaries*, Amsterdam, Benjamins, 91–114.
- É. Kiss, Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, Cambridge University Press.
- É. Kiss, Katalin 2003: Argument scrambling, operator movement, and topic movement in Hungarian, in Simin Karimi szerk.: *Word Order and Scrambling*, London, Blackwell, 22–43.
- É. Kiss, Katalin–Hank van Riemsdijk szerk. 2004: *The Verbal Complex: A Study of Hungarian, German, and Dutch*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- Evers, A. 1975: *The Transformational Cycle in Dutch and German*, PhD disszertáció, Utrecht, kézirat.
- Farkas, Donka–A. Giannakidou 1996: How clause-bounded is the scope of universals?, in *Semantics and Linguistic Theory (SALT) VI*, 137–155
- Haegeman, Liliane 1995: IPP Constructions and finite V movement in West Flemish, *GenGenP*.
- Haegeman, Liliane–Henk van Riemsdijk 1986: Verb projection raising, scope, and the typology of rules affecting verbs, *Linguistic Inquiry* **14/3**, 417–466.
- Hinterhölzl, Roland 1999: *Restructuring Infinitives and the Theory of Complementation*, PhD dissertation, University of Southern California.
- Hinterhölzl, Roland 1997: A VO-based approach to verb raising, in K. Kusumoto szerk. *NELS* **27**, 187–201.

- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéki Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 49–103.
- Kayne, Richard 1994: *The Antisymmetry of Syntax* (Linguistic Inquiry Monograph 25), Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Kenesei, István 1989: Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII, 105–152.
- Kenesei, István 1994: *On the Syntactic Options of Focus*, kézirat, Szeged, JATE.
- Kenesei, István 2001: Criteria for auxiliaries in Hungarian, in Kenesei István szerk.: *Argument Structure in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 73–106.
- Kenesei, István 2002: *Arguments in Hungarian Nonfinite Constructions*, előadás, Leiden.
- Kenesei, István 2005a: Hungarian in focus, *Journal of Linguistics* 41, 409–435.
- Kenesei István 2005b: Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban, *Magyar Nyelv* 101, 178–196.
- Koopman, Hilda–Anna Szabolcsi 2000: *Verbal Complexes*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Marác, László 1989: Asymmetries in Hungarian, PhD disszertáció, Rijksuniversiteit Groningen.
- Puskás, Genovéa 2000: *Word Order in Hungarian: The Syntax of A-bar Positions*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Rizzi, Luigi 1997: The fine structure of the left periphery, in Liliane Haegeman szerk.: *Elements of Grammar*, Dordrecht, Kluwer, 281–337.
- Roberts, Ian 1997: Restructuring, head movement and locality, *Linguistic Inquiry* 48, 423–460.
- Selkirk, Elisabeth O. 1984: *Phonology and syntax*, Cambridge, The MIT Press.
- Surányi, Balázs 2002: *Multiple operator movements in Hungarian*, Utrecht, LOT.
- Szabolcsi, Anna 1997: Strategies for scope taking, in Anna Szabolcsi szerk.: *Ways of Scope Taking*, Dordrecht, Kluwer, 109–154.
- Tóth, Ildikó 1995: *Negative Polarity Licensing In Hungarian*, kézirat, Szeged, JATE.

- Tóth, Ildikó 2000: *Inflected Infinitives in Hungarian*, PhD disszertáció, Tilburg, Tilburg University.
- Wurmbrand, Suzanne 2001: *Infinitives*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Zwart, Jan-Wouter 1993: *Dutch Syntax*, PhD disszertáció, University of Groningen.

A KEZDŐPONT THEMATIKUS SZEREP PERFEKTIVÁLÓ SZEREPÉRŐL

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR *EL* TÉRI IGEKÖTŐRE*

SZILÁRD BALÁZS

1. Bevezetés: a Végpont és a Kezdőpont tematikus szerepek perfektiváló képessége

Carol Tenny (1994: 4–5) szerint a végpontosság (delimitedness/boundedness) aspektuális tulajdonsága azt fejezi ki, hogy egy eseménynek határozott és inherens végpontja van az időben, továbbá a végpontosság közel áll ahhoz, amit a szakirodalomban telikusságnak neveznek. A végpontosság jelenségére példa a szerző szerint a *John consumed an orange* 'János elfogyasztott egy narancsot' mondat, míg például a *John slept* 'János aludt' mondat nem rendelkezik határozott és inherens végponttal.

A telikusság tulajdonságának egy formális megközelítése olvasható Manfred Krifka (1998) tanulmányában. Krifka rámutat arra, hogy a telikusság és atelikusság közti distinkció nem a leírt objektumok, illetve események természetében keresendő, hanem az objektumokhoz rendelt leírások szintjéhez köthető. Továbbá az atelikus és a telikus predikátumok az ún. kumulativitás, illetve az ún. kvantáltság tulajdonsága alapján különíthetők el. Az atelikus predikátumok kumulatívok, azaz ha igazak két egymással időben nem egybeeső eseményre, akkor igazak a két esemény időbeli összegére is. Ilyen például a *to eat apples* 'almát enni' predikátum. A telikus predikátumok viszont az ún. kvantáltság tulajdonságával hozhatók kapcsolatba (bár a kvantáltság és a telikusság tulajdonságok által meghatározott predikátumok köre teljesen nem esik egybe): az ún. kvantált predikátum (quantized predicate) típusát az jellemzi, hogy ha igaz egy eseményre, akkor az adott esemény egyetlen valódi időbeli részeseményére sem lehet igaz. Erre a csoportra példa a *to run a mile* '(le)futni egy mérföldet' predikátum. Krifka szerint minden kvantált predikátum telikus – azaz rendelkezik inherens végponttal –, de nem minden telikus predikátum kvantált.

* Köszönettel tartozom Bibok Károlynak, Kenesei Istvánnak, valamint az anonim lektornak a dolgozathoz fűzött hasznos tanácsaikért és észrevételeikért.

Tenny (1994) elemzésében egy esemény befejezetté tétele – melyet ő aspektuális kimérésnek (measuring out) nevez – azzal függ össze, hogy az adott eseményt leíró ige kioszt egy ún. aspektuális rácsot (aspectual role grid). A szerző szerint az aspektuális rács kiosztása együttjár egy graduális skála megadásával, amelyen végighaladva és a végpontot elérve befejezett aspektusú eseményt kapunk. Továbbá az aspektuális rácsban szereplő ún. aspektuális szerepek megfeleltethetők a szintaktikai argumentumok három fő csoportjának. Tenny (1994: 9–10) a szintaktikai argumentumok következő három típusát különbözteti meg: (i) az ún. direkt belső argumentumot közvetlenül az ige kormányozza, (ii) az indirekt belső argumentum is az igei frázison (VP) belül foglal helyet, de közvetlenül egy prepozíció kormányozza, végül (iii) a külső argumentum a VP-n kívül található. A szerző feltételezi, hogy ez a három argumentumtípus egybeesik az aspektuális szerkezetben való részvétel három különböző módjával, melyeket Tenny aspektuális szerepeknek nevez.

A Tenny (1994: 94–96) által feltételezett aspektuális szerepek a következők:

- (i) a MÉRTÉK aspektuális szerep egyszerre biztosít egy graduális skálát és azon egy inherens végpontot; a MÉRTÉK jellemzően direkt tárgyi (direkt belső) argumentum formájában realizálódik, vö. (1);
- (ii) az ÖSVÉNY biztosít egy graduális skálát, de inherens végpont nélkül; az ÖSVÉNY is tipikusan direkt tárgyi argumentum az angolban, vö. (2);
- (iii) végül a VÉGPONT szerep egy végpontot biztosít egy – tőle függetlenül megadott – skálán, és jellemzően indirekt belső argumentumként (PP) jelenik meg, vö. (2).

- (1) Laci megevett egy almát_{mérték – direkt belső argumentum}
- (2) Bill climbed the ladder_{ösvény – direkt belső arg.} to the top_{végpont – indirekt belső argumentum}.¹
'Bill felmászott a létra tetejére'

A felsorolásból látható, hogy az alanyi (azaz a „külső”) argumentum Tenny elemzése szerint nem kap aspektuális szerepet. A szerző (1994: 83) szavaival: a külső argumentum nem vehet részt az ige által leírt esemény

¹ Az ÖSVÉNY szerepű összetevő a magyarban is megjelenhet tárgyi argumentumként, bár ilyen esetekben – az angoltól eltérő módon – nem egy PP, hanem egy igekötő segítségével kapunk perfektív mondatot: l. *Vili átúszta a Balatont*, illetve *Ferenc megmászta a hegyet*.

kimérésében vagy behatárolásában, mivel egy külső argumentum nem lehet MÉRTÉK, ÖSVÉNY vagy VÉGPONT. Ehhez azonban hozzáteszi a szerző (1994: 62–63), hogy a passzívált szerkezetek és az unakkuzatív igék szintaktikai alanyait ő (is) direkt belső argumentumoknak tekinti.

A három említett aspektuális szerep kétféle aspektuális rácsban eredményezhet „kimért”, azaz befejezett aspektusú eseményt (vö. Tenny 1994: 106):

- (a) egy MÉRTÉK aspektuális szerepű argumentum önmagában képes lehet egy eseményt befejezett aspektusúvá tenni, vö. (1); azonban
- (b) az ÖSVÉNY és a VÉGPONT szerepek csak együttesen lehetnek erre képesek, vö. (2).

Carol Tenny (1994: 68–69) a direkt belső (azaz tárgyi) és az indirekt belső (azaz prepozíciós) argumentum aspektuális jelentőségét a következő módon összegzi. A direkt belső argumentum az egyetlen, amely oly módon képes aspektuálisan kimérni az ige által jelölt eseményt, hogy egyszerre biztosíthatja az eseményhez szükséges skálát, valamint a végpontot. Ugyanakkor az indirekt belső argumentum is képes lehet részt venni az aspektuális szerkezetben oly módon, hogy időbeli végpontot biztosít az esemény számára. Ehhez azonban hozzáteszi a szerző, hogy az ige prepozíciós (azaz indirekt belső) argumentumai közül csak a Cél, azaz Végpont tematikus szerepűek képesek esemény-végpontot biztosítani, és az összes többi prepozíciós argumentum egyike sem befolyásolja az aspektusszerkezetet.

Ezen utolsó gondolat – azaz a nem Végpont tematikus szerepű prepozíciós argumentumok perfektiváló képességének tagadása – lesz az, amellyel jelen dolgozatban vitába fogok szállni a mozgásesemények kapcsán.

A 2. pontban ismertetem É. Kiss Katalin (2004) Tenny (1994) munkájára nagyban támaszkodó elemzését a magyar igekötőkről, mely egyrészt (i) megmutatja az említett elmélet adaptálhatóságát a magyar nyelvi anyag egy részére; másrészt (ii) azonban véleményem szerint problémákat is felvet – mégpedig Tenny munkájához hasonlóan a nem Végpont tematikus szerepű prepozíciós argumentumok perfektiváló képességének tagadása miatt. Ugyancsak a 2. pontban ismertetem az *el* téri igekötő argumentumszerkezetének azon tulajdonságait, melyek arra utalnak, hogy az említett magyar igekötő sok esetben a Kezdőpont tematikus szerepű argumentum révén meghatározható valamely eseményfázis segítségével teszi befejezetté az eseményt.

A 3. pontban bemutatom az elemzésemhez választott elméleti keretet. Az ún. kvalitatív téri érvelés (qualitative spatial reasoning, QSR) minőségi-
leg, kvalitatíve különböző referenciaregiók segítségével elemez különböző
mozgáseseményeket. A QSR egyik, a szakirodalomban igen népszerű elméle-
te az ún. régió összefüggőségi kalkulus (regional connection calculus, RCC),
melyet Randell, Cui és Cohn (1992) cikke alapozott meg, és amelyet Antony
Galton (2000) kiegészített egy ún. dominanciaelmélettel. Galton dominancia-
elmélete biztosítja a jelen elemzésben a szükséges logikai láncszemet a téri
érvelési feladatokra kidolgozott RCC, valamint az események aspektus- és
időszerkezete között. Ezáltal Galton (2000) munkája megfelelő keretet
biztosít számomra a mozgásesemények téri-, illetve aspektuális tulajdonságai
közti kapcsolat vizsgálatához, és ezáltal a befejezett aspektust kifejező téri
igekötők elemzéséhez.

A 4. pontban visszatérek az *el* igekötő problémaköréhez, és megmuta-
tom, hogy a 3. pontban ismertetett elméleti keretben hogyan lehet számot
adni a téri igekötők két csoportjáról (a céligekötőkről, melyek egy végpont
elérése segítségével perfektíválnak, illetve a forrásigekötőkről, melyek nem
egy Végpont argumentum segítségével végzik az esemény perfektíválását).

2. A vizsgálandó magyar nyelvi anyag

2.1. É. Kiss Katalin (2004) elemzése a magyar igekötőkről

É. Kiss Katalin (2004: 17) szerint „Tenny, Vendlertől eltérően, nem a
folyamatszakasza hossza szerint osztályozza a komplex eseményeket jelölő
mondatokat, hanem aszerint, hogy a belső argumentum állapotváltozását
vagy helyváltozását írják-e le, azaz folyamat + végállapot vagy folyamat +
végpont szakaszokból állnak-e.” É. Kiss (2004: 22–23) azzal magyarázza a
[folyamat + végállapot] felépítésű komplex predikátumokban az igekötő
kicserélhetőségét ún. rezultatív predikátumokra (l. (3a) vs. (3b)), hogy az
ilyen összetett eseményekben a változásfolyamatot egy statikus állapot
követi, és ezen eredményállapot leírásában „[a] rezultatív igekötők úgy
viszonylanak a névszói rezultatív predikátumokhoz, mint egy névmás a vele
koreferens lexikális főnévi kifejezéshez: csupán grammatikai jegyeket testesí-
tenek meg, deskriptív tartalom nélkül”.

- (3) a. A kacsza ropogósra sült.
b. A kacsza megsült.

A [folyamat + végpont] elemekből álló komplex predikátumban pedig nem rezultatív, hanem ún. terminatív igekötők állhatnak. É. Kiss (2004: 30) szavaival: a célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatokban „[a]z igekötő a végpont/terminus szerepű tartalmas kifejezéssel mintegy értelmezői szerkezetet alkot – ezért ezt az igekötőtípust terminatív igekötőnek fogom nevezni”. Ezt az esetet példázza a (4) és (5) példamondat:

(4) Péter begurította a labdát a kapuba.

(5) Éva odaadta a levelet Péternek.

É. Kiss Katalin (2004: 31) szerint bizonyos esetekben az igekötő az ige Forrás, azaz Kezdőpont szerepű határozójával látszik egy fogalmi egységet alkotni, vö. (6a-b). A szerző szerint azonban ha valóban erről volna szó, akkor az igekötő helyett maga a Kezdőpont szerepű határozó is elfoglalhatná az ige előtti helyet: de ez a változat helytelen, vö. (6c). Ezért É. Kiss azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy az igekötő a (6a-b) típusú mondatokban is a végpontot képviseli. Ezt támasztja alá a szerző szerint az, hogy a (6a) mondat „végpont szerepű határozója helyettesítheti az igekötőt az ige előtti pozícióban”, vö. (6d).

(6) a. Péter kivette a kulcsot a kezébe.

b. Péter kivette a kulcsot a zsebéből a kezébe.

c. *Péter a zsebéből vette a kulcsot.

d. Péter a kezébe vette a kulcsot.

Jelen munkában amellet érvelek a magyar *el* igekötő kapcsán, hogy a terminatív igekötő mellett létezik a forrásigekötő kategóriája is, illetve hozzá hasonlóan a forráshelyrag és a forrásprepozíció kategóriája.² Az ilyen prepozíció, helyrag, igekötő – pl. a magyar *el* téri igekötő bizonyos használatai – a Kezdőpont szerepű argumentum révén meghatározható valamely eseményfá-

² Azzal a kérdéssel nem foglalkozom, hogy miért agrammatikusak a csak a Kezdőpont szerepű határozót tartalmazó igekötő nélküli mondatok, l. (6c). Ez a kérdés összefügghet az emberi gondolkodás „célra irányultságával”, melynek értelmében kognitív preferencia mutatkozik az intencionális cselekvések nyelvi kódolásakor a Végpont explicit kifejezésére a Kezdőponttal szemben (vö. Pléh mtsai 1997). Ebből a szempontból az igekötő megjelenését a *Péter kivette a kulcsot a zsebéből* mondatban egyfajta javító mechanizmusnak tekintem.

zis segítségével perfektiválhatják a mozgáseseményt. (Szemben a terminatív igekötővel, prepozícióval, melyek a Végpont segítségével teszik ezt.)

2.2. Az *el* téri igekötő argumentumszerkezetéről

É. Kiss Katalin (2004) elemzésébe – mely szerint a helyváltoztatást kifejező mondatokban terminatív igekötőket találunk – beilleszthető például a *be* igekötő, l. (7a–i).

- (7)
a.	Ferenc bement a konyhából a nappaliba.	
b.	?Ferenc bement a konyhából.	REKONSTRUÁLHATÓ CÉL
c.	Ferenc bement a nappaliba.	
d.	Ferenc bement.	REKONSTRUÁLHATÓ CÉL
e.	Ferenc a konyhából a nappaliba ment.	
f.	*Ferenc a konyhából ment.	
g.	Ferenc a konyhából ment be.	REKONSTRUÁLHATÓ CÉL
h.	Ferenc a nappaliba ment.	
i.	Ferenc a nappaliba ment be.	

A *be* tekinthető terminatív igekötőnek, mivel egyrészt (i) az igekötő kicserélése a Végpont szerepű határozói argumentummal nem okoz változást a mondatok jelentésében (vö. (7a) és (7e), illetve (7c) és (7h) mondatpárok); másrészt (ii) a *be* igekötővel ellátott mozgásigék mellett akkor is rekonstruálható marad egy specifikus Végpont, ha az szintaktikailag nem realizálódik (vö. (7d) és (7g) mondatok). Egy további kontrasztot mutat az alább ismertetendő *el* téri igekötő, illetve a *be* igekötő között a (7b) mondat, amely – valamilyen speciális kontextus hiányában – véleményem szerint agrammatikus.

Az előbbi bekezdésben tesztként szóba került a *specifikus formában rekonstruálható összetevő*. Mit is jelent ez pontosan? Kiefer és Ladányi (2000: 469–470) szerint a (8a) mondatban a *fel* igekötő egyik argumentuma egzisztenciálisan le van kötve.

- (8)
a.	Péter feltette a kalapját.	– értsd: a fejére
b.	János felragasztotta a plakátot.	– értsd: a falra

Kiefer és Ladányi (2000: 470) úgy vélik, hogy „[a]z egyik argumentum egzisztenciális kötése (...) és fakultatívvá tétele között talán az a különbség, hogy az előbbi esetben abból indulunk ki, hogy az egzisztenciálisan kötött argumentum jelöletlen kontextusban egyértelműen rekonstruálható (vö.

felteszi a kalapját (a fejére)), ugyanakkor az argumentum kitétele kötelező, ha nem a jelöletlen esetről van szó, pl. felteszi a kalapját a polcra, az utóbbiban pedig abból, hogy a szóban forgó argumentum kitétele nem fontos, az adott beszédhelyzetben közömbös, hogy pl. a plakátot éppen hova ragasztjuk fel (vö. felragasztja a plakátot (a falra, a hirdetőtáblára, a hirdetőoszlopra)).”

Jelen cikkben én az egyértelmű rekonstruálhatóság Kiefer és Ladányi (2000) által írt tesztjét alkalmazom, amikor *specifikus formában rekonstruálható összetevő*-ről írok. Ez alapján a *Ferenc bement* mondat esetében az látható, hogy az implicit Végpont argumentum egyértelműen rekonstruálható, azaz egzisztenciálisan le van kötve. Ugyanakkor a szintén implicit Kezdőpont argumentum nem rekonstruálható egyértelműen, ezért az nincs egzisztenciálisan lekötve, hanem ehelyett fakultatív argumentumnak tekinthető.

Most nézzük a (9) alatti mondatokat!

(9)	a.	János elment otthonról az állomásra.	
	b.	János elment otthonról.	
	c.	János elment az állomásra.	REKONSTRUÁLHATÓ FORRÁS
	d.	János elment.	REKONSTRUÁLHATÓ FORRÁS
	e.	János otthonról az állomásra ment.	
	f.	*János otthonról ment.	
	g.	János otthonról ment el.	
	h.	János az állomásra ment.	
	i.	János az állomásra ment el.	REKONSTRUÁLHATÓ FORRÁS

A kérdés a következő: a magyar *el* igekötő terminatív igekötő-e? Véleményem szerint nem, mivel több különbséget is látok az *el*, illetve a *be* igekötő viselkedése között.

Egyrészt az *el* igekötős igéket tartalmazó mondatokban akkor is rekonstruálható egy specifikus Kezdőpont, ha az szintaktikailag nem realizálódik, vö. (9c), (9d), (9i).³ (A *be* igekötős igék specifikus Végpont rekonstruálását teszik lehetővé, l. fentebb). Tehát a *János elment* mondatban a Kezdőpont argumentum egzisztenciálisan le van kötve.

Másrészt a (9b) mondat elfogadhatósága nem vet fel kérdéseket, szemben a (7b)-vel.

³ Speciális kontextusban ez a követelmény felülírható, de kontextus hiányában a közölt forrásigekötős (l. *el*, *ki*) példamondatok nem mondanak ellent az általánosításnak.

Harmadrészt míg a (7) alatti (d, g) mondatok csak egy specifikus Végpont rekonstruálhatósága mellett grammatikusak, addig a (9) alatti (b, d, g) mondatok interpretációja – speciális kontextus hiányában – nem követeli meg egy specifikus Végpont rekonstruálását. Azaz ez utóbbi mondatokban a Végpont argumentum fakultatívnak tekinthető Kiefer és Ladányi (2000) definíciója értelmében.

Negyedrész az *el* igekötős mozgásigéknek van egy speciális csoportja, melybe egyebek közt a következő igék tartoznak: *eláll az útból, elül az útból, elhengerít valamit az útból, elemel valamit valahonnan, ellép valahonnan, ellebben valahonnan, elmozdít valamit valahonnan, eltesz valamit az útból, elugrik valahonnan* stb. Ezen igék meg sem engedik Végpont szerepű argumentum kitételét, amely így nem is állhat értelmezői szerkezetben az igekötővel, l. (10a-b).

- (10) a. *Péter elállt az útból a falhoz.
b. *János elemelte a könyveket a polcra az asztalra.

Illetve ötödik kontrasztként azt is tapasztalhatjuk, hogy – szemben a *be* igekötős mozgásigékkel – a nyílt Végpont argumentum megjelenését megengedő *el* igekötős igéket tartalmazó mondatok jelentésváltozást szenvedhetnek el, ha a Végpont szerepű argumentum foglalja el a hagyományosan igemódosító névvel említett szintaktikai pozíciót és az igekötőt elhagyjuk, l. (11a) és (11b).

- (11) a. János elment az állomásra, de útközben visszafordult.
b. #János az állomásra ment, de útközben visszafordult. – nem progresszív olvasat

Véleményem szerint az *el* téri igekötőt tartalmazó mozgásigék egy széles köre a Kezdőpont szerepű argumentumhoz köthető valamely mozgásfázis segítségével perfektiválhatja a mozgáseseményt, ezért helyes a (11a) mondat. Ugyanakkor a (11b) első tagmondata nem progresszív, azaz perfektív olvasat mellett azt fejezi ki, hogy János eljutott az állomásig – ezért hibás szemantikailag az összetett mondat.

Természetesen, bizonyos kontextusok felerősíthetik a végpont elérését kifejező olvasatot a forrásigekötős mondatok esetében is. Például vessük össze a (12) alatti párbeszédet a (13) alattival:

(12) Hol van János?

Elment az állomásra.

(13) János elment az állomásra?

Igen, János elment az állomásra.

A (13)-as párbeszéd általam (is) preferált olvasata az, amely szerint János ki is ért az állomásra – szemben a (12)-es párbeszéddel, amely esetében a válaszmondat nem fejezi ki azt, hogy János el is érte az állomást, mindössze azt közli, hogy János elment. Hasonlóan felerősítheti a végpont elérésével együtt járó olvasatot az *-ig* toldalékos Végpont-argumentum (l. (14)), illetve, ha bizonyos fajta második tagmondatot rakunk a példamondatunk után (l. (15)).

(14) Ferenc elment az országúton a következő faluig.

(15) János elment az állomásra, majd a postára.

Ez az aszimmetria az oka annak, hogy a (16) mondat homályosnak tekinthető, mivel két különböző olvasatot is megenged:

(16) János elment az állomásra, mert jegyet akart venni.

A (16)-os mondat (i) egyik lehetséges olvasata azt fejezi ki, hogy János elment otthonról – illetve a kontextuálisan szembeötlő helyről – azzal a céllal, hogy az állomásra megy, és ott jegyet vesz; míg egy másik lehetséges olvasat (ii) értelmében János elment otthonról, és ki is ért az állomásra, ahová azért indult el, mert jegyet akart venni. A fontos az, hogy mivel az igekötő az ige előtt áll, ezért mindkét olvasat perfektív aspektusú.

A (9c) mondat (*János elment az állomásra*) elemzése kiegészítésre szorul. A kiegészítés az igekötő perfektiváló szerepére vonatkozik. Fentebb utaltam arra, hogy ha az igekötő az ige előtt áll, akkor perfektív olvasatú a mondat. Ez az összefüggés azonban nem kivétel nélküli. Kiefer Ferenc (2000: 286) szavaival: „[m]int sok más nyelvben, az igekötő is lehet a perfektiválás eszköze. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyarban az igekötő nem minden esetben perfektivál”. Így elfogadva és alkalmazva a Kiefer (2000: 279) által a progresszív aspektusú mondatok kiszűrésére ajánlott diagnosztikus tesztet (*X éppen V-zett, amikor ...*), azt tapasztaljuk, hogy például a *Tihamér éppen felolvasta a versét, amikor kialudt a villany* mondatban a *felolvasta* predikátum progresszív, azaz nem perfektív aspektusú. Hasonló ellenpéldák az *el* igekötő kapcsán is találhatók:

- (17) A cipője talpa egyre jobban elválk, de csak nem akarja megjavíttatni.
(18) Egyre jobban eltávolodtunk a háztól, de csak mentünk tovább.

A (17)-es mondat nem mozgáseseményt ír le, hanem egyfajta állapotváltozást, ezért nem tartozik a cikk szűken vett témájába. Fontosabb ellenpélda a jelen elemzés szempontjából a (18)-as mondat. Jelen elemzésből azonban kizárom ezt a példát is, mivel tapasztalatom szerint ritka esetnek számít az *el* igekötős mozgásigék körében az *egyre jobban* határozóval való kompatibilitás (vö. #*Péter egyre jobban elment az állomásra*). Ugyanakkor megjegyzem, hogy véleményem szerint az *elmenni*, illetve az *eltávolodni* igék viselkedése között megfigyelhető eltérés kapcsolatba hozható azzal a jelenséggel, melyet Cappelle és Declerck (2005) az angol *from* kb. '-ból' és az angol *away* kb. 'el valahonnan' prepozíció, illetve partikula két-két olvasata kapcsán írnak le. Cappelle és Declerck az angol *away* és *from* elemeknek a következő két-két jelentést tulajdonítják: (a) nem kiterjedt ösvény (non-extended path), azaz bináris átmenet egy helyről egy másikba közbülső helyek nélkül; (b) nem végpontos, de kiterjedt ösvény, amely rendelkezik határozott kezdőponttal, de ugyanakkor nem rendelkezik határozott végponttal. Ez utóbbi (b) olvasatra példa a szerzők szerint az *And so the two ran away for a few miles* kb. 'És tehát ők ketten elszaladtak pár mérföldnyire' mondat. Ez a felosztás véleményem szerint alkalmazható a magyar *el* igekötőre is: (a) az *elmenni* ige bináris átmenetet fejez ki (X helyen van → majd: nincs X helyen); míg (b) az *eltávolodni* predikátum egy nem végpontos és nem is feltétlenül perfektív ige. A (b) eset másképp megfogalmazva: Cappelle (2005: 351) azt írja az angol *to warm up* 'felmelegedni' ige-partikula kombinációról, hogy az „rezultatív anélkül hogy telikus lenne”, mivel a *The Earth has warmed up* 'A Föld felmelegedett' mondatban kifejezett eredményállapot lehet, hogy nem egy abszolút, hanem csak egy „köztes” végpont.⁴

Továbbá kizárom az elemzésből a Szili Katalin (2001: 268) által említett *miközben* kötőszavas szerkezetet, mivel abban a szerkezetben az igekötők

⁴ A Cappelle és Declerck (2005) elemzéséből átvett két jelentésárnyalat lehetőséget kínál néhány olyan példamondat elemzésére, melyek igekötős igéket tartalmaznak, és melyek nem helyváltozást, hanem állapotváltozást fejeznek ki: *A szövet egyre jobban kifakul* / *Az arca egyre jobban elpirosodott* / *Tihamér egyre jobban megöregedett* stb. Ezen példák elemzése túlmutat jelen cikk témáján, de – amennyiben elfogadjuk, hogy az állapotváltozás felfogható egy lineáris skálán való előrehaladásnak és ezáltal analóg a téri mozgással, vö. Jackendoff (1996), akkor – kézenfekvőnek tűnik ezeket a példákat is nem végpontos kiterjedt ösvény segítségével elemezni, mivel ezen példákban sem egy abszolút végpont elérésről van szó (vö. ha valaki megöregedett, akkor még öregedhet tovább).

progresszív olvasat mellett is teljesen produktívan állhatnak az ige előtt (illetve mögött) is: 1. *Miközben felállt, leesett a válláról a kabátja, illetve Miközben elhaladtunk a szépen felújított ház sor előtt, néhány ablakból integettek nekünk.* Szili (2001) Wacha Balázstól idézte az említett szerkezetet mint ellenpéldát arra az általánosításra, hogy az igekötőt és tárgyat tartalmazó mondatok mindig perfektívek lennének (de sajnos a szerkezet magyarázatára nem tett javaslatot).

Összegezve az 2.2. pontban eddig írtakat: az említett jelenségek miatt az *el* téri igekötőt én nem tekintem terminatív igekötőnek.

Az *el* téri igekötőhöz sokban hasonlít a *ki* téri igekötő viselkedése. Amennyiben a Végpont nem jelenik meg expliciten, akkor nem lehet specifikus Végpontot rekonstruálni:

(19) János kiment a szobából.

Továbbá a *ki* igekötős mozgásigét tartalmazó mondat is jelentésváltozást szenvedhet el, ha a Végpont argumentumot az igemódosítói pozícióba mozgatjuk:

- (20) a. Mari kipakolta a könyveket a polcra.
b. Mari a polcra pakolta a könyvet.

A (20a) mondat preszupponál egy zárt teret, ahonnan kipakoltuk a könyveket – azaz a mozgás kezdőpontjáról többletinformációt közöl (20b)-hez képest. Ugyanez igaz a (6a)-ra is:

- (6) a. Péter kivette a kulcsot a kezébe.
d. Péter a kezébe vette a kulcsot.

Az (6a) mondat É. Kiss Katalin (2004) által adott „terminatív igekötős elemzésével” (l. fentebb) kapcsolatban az a probléma is felmerül, hogy ha valaki kiveszi a zsebéből a kulcsot, akkor már a zsebében a kezébe veszi a kulcsot, ezért a *kezébe* határozó nem fejezheti ki a mozgás végpontját.

Ugyanakkor a lektor felhívta a figyelmemet az alábbi példamondatra:

(21) Péter kipöccintette a zsebéből a kezébe a kulcsot.

Míg a *kivenni* ige jellemzően olyan eseményre utal, amely során a kezünkbe vesszük a – tenyerünknel nem nagyobb – tárgyakat, addig a *kipöccinteni* vagy a *kihúzni* igék ilyen megkötöttséget nem mutatnak (l. *Feri kihúzta Dani zsebéből a kulcsot a kezébe*).⁵

Továbbá a *ki* igekötőre jellemző – az *el* igekötővel szemben –, hogy a Végpont argumentum explicit kifejezése esetén a végpont elérése kötelező. Ezt mutatja az alább megismételt (11a), valamint a (22) közti kontraszt:

(11) a. János elment az állomásra, de útközben visszafordult.

(22) #János kiment az állomásra, de útközben visszafordult.

Az *el* igekötő kapcsán írt (12)–(15)-ös példák, valamint a *ki* igekötő kapcsán írt (22)-es példa azt mutatják, hogy az általam feltételezett forrásigekötő kategóriába tartozó igekötők viselkedése nem következetes. Sok esetben felerősödik a Végpont elérésével együttjáró olvasat. Ez is az emberi gondolkodás „célra irányultságával” függhet össze (l. 2-es lábjegyzet). Ugyanakkor következetes kontraszt tapasztalható a *be*, *oda*, illetve az *el*, *ki* igekötőcsoportok között a csak a Kezdőpont szerepű argumentumot és igekötőt tartalmazó mondatok esetén (vö. *?Péter bement a konyhából*, *?Péter odament a faltól*, illetve *Péter elment otthonról*, *Péter kiment a szobából*). Továbbá az is figyelemreméltó, hogy egyáltalán van olyan mondat – az *el* igekötő esetében –, mely a Végpont explicit kifejeződése esetén sem fejezi ki a Végpont elérését. Ezért véleményem szerint indokolt a forrásigekötő kategória létének feltételezése.

3. A mozgásesemények mint régiók közti átmenetek

A következőkben bemutatom azt az elméleti háttérrel, amelyben véleményem szerint sikeresebben lehet számot adni arról a jelenségről, hogy az *el* téri igekötő a Kezdőpont szerepű argumentum által jelölt valamely mozgásfázis segítségével perfektiválhatja a mozgáseseményt.

A helyváltoztató mozgásesemények leírása minőségileg különböző régiók segítségével történhet: a mozgás folytonos, kontinuus állapotterét diszkrét régiókra kell bontanunk, és legalábbis a mozgásesemény kezdő- és

⁵ A *kivenni* ige esetében is felülírható a (6a) kapcsán írt preferált interpretáció: *Péter kivette a zsebéből a bal kezével a jobb kezébe a kulcsot*. Ez esetben a *jobb kezébe* Végpont szerepű argumentum a mozgás tényleges végpontját fejezi ki.

végpontját két elkülönülő régióba kell helyeznünk (vö. Galton 2000; Landau és Jackendoff 1993/2003; Talmy 1975; Zwarts 2005 stb.).

A mozgásszituáció során egy viszonyított objektum (ALAK) egy referenciapontul szolgáló objektumhoz (HÁTTÉR) képest mozog (Talmy 1975: 181–183).

A referenciatárgy a térben önmaga körül vagy önmagán belül helyek egy folytonos mezőjét generálja, amely mező felosztható a minőségileg hasonló helyek zónáira, azaz elkülönülő referenciarégiókra (Galton 2000: 157).

Például Landau és Jackendoff (1993/2003: 103–104) sokat idézett munkájukban négy ilyen diszkrét referenciarégiót különböztetnek meg: (i) INSIDE kb. 'valamin belül' (a viszonyítási tárgy belső területe), (ii) AGAINST kb. 'valamivel érintkezve' (a viszonyítási tárggyal kívülről érintkező terület), (iii) NEAR kb. 'valamihez közel' (a viszonyítási tárggyhoz közel eső terület) és végül (iv) FAR kb. 'valamitől távol' (a viszonyítási tárggytól távol eső terület). Ugyanez a négy régió található meg – bár más elnevezésekkel – Asher és Sablayrolles (1995) elemzésében. Emellett Asher és Sablayrolles hivatkoznak a négy említett régió közti háromféle átmenetre is: belső átmenet (vö. INSIDE → AGAINST); kontaktus átmenet (vö. AGAINST → NEAR); külső átmenet (vö. NEAR → FAR).

Ilyen és hasonló referenciarégiókra támaszkodva lényegében egységes módon osztályozza Talmy (1975), Galton (2000) és Zwarts (2005) az angol ún. topológiai prepozíciókat – melyek egy-egy topológiai reláció (pl. bennfoglalás vagy külső érintkezés) fennállását vagy megváltozását fejezik ki –, illetve Asher és Sablayrolles (1995) a francia prepozíciókat aszerint, hogy a mozgás kezdő- és/vagy végpontja mely régióba esik. Az 1. ábrában Zwarts (2005) vonatkozó táblázatának az ún. forrás- és célprepozíciókat tartalmazó részét közlöm.

1. ábra

	at 'x helyen' ⁶	in 'x-ben'	on 'x-en rajta'
<i>forrásprepozíciók</i> (<i>source prepositions</i>)	<i>from 'x helytől el'</i>	<i>out of 'x-ből ki'</i> INSIDE → AGAINST/NEAR/FAR	<i>off 'x-ről el'</i> AGAINST → NEAR/FAR
<i>célprepozíciók</i> (<i>goal prepositions</i>)	<i>to 'x helyhez'</i>	<i>into 'x-be'</i> FAR/NEAR/AGAINST → INSIDE	<i>onto 'x-re rá'</i> FAR/NEAR → AGAINST

Az 1. ábra legfelső sora a lokatív prepozíciókat tartalmazza. Továbbá a referenciarégiók feltüntetése az eredeti ábrában nem szerepel: Zwarts például az *into the house* 'a házba' PP-ről azt írja, hogy az egy „kétfázisos” eseményt ír le, mely esemény első fázisában a lokalizált tárgy nincs a házban – így a kezdőpont bárhol lehet a házon kívül, ezt fejezi ki a FAR/NEAR/AGAINST „hármás” kezdőpont –, míg az esemény második fázisában a lokalizált tárgy már a házon belül van.

Az ilyen referenciarégiós elemzés azonban önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy a mozgásesemény egymást követő fázisai közül melyek képesek perfektiválni az eseményt. Ahhoz, hogy a téri prepozíciók perfektiváló képességét megfelelően elemezni tudjuk, ki kell egészítenünk az eszköztárunkat más eszközökkel is. Erre kerül sor a cikk 3.1. és 3.2. pontjaiban, ahol bevezetem az elemzésbe az ún. régió összefüggőségi kalkulus (RCC) elméletét, valamint Antony Galton dominanciaelméletét. Ezek után, a 4. pontban bemutatom az *el* igekötő általam javasolt elemzését.

3.1. A mozgásesemények ábrázolása az RCC8-elméletben

Antony Galton (2000) a Randell, Cui és Cohn (1992) által topológiai keretben megalkotott régió összefüggőségi kalkulus (RCC) segítségével elemez különféle mozgáseseményeket.

Az RCC elmélet ismertetése előtt be kell vezetni néhány topológiai fogalmat (vö. Galton 2000 és Bognár 1990). A *topologikus tér* egy olyan

⁶ Talmy (1975) óta az angol prepozíciókkal foglalkozó szakirodalomban elterjedt nézet, hogy az *at* prepozíció a pontok formájában konceptualizált lokalizált tárgy és referenciatárgy egybeesését fejezi ki. Ezért az *at*, továbbá az *at* által jelölt reláció megváltozását kifejező *from* és *to* közvetlen módon nem fordítható le a Landau – Jackendoff (1993/2003) által leírt négy referenciarégióra. Ugyanakkor az alább ismertetendő RCC8-elméletben található egy, a térbeli egybeesésnek megfelelő tethető reláció.

rendszer, amely egy ponthalmazból áll, továbbá tartalmazza annak specifikálását, hogy milyen ponthalmazok számítanak az egyes pontok környezeteinek. Egy topologikus térben egy p pont *környezet-ének* nevezünk minden olyan ponthalmazt, amely tartalmaz egy, a p pont köré írható nyílt gömböt. *Nyílt halmaz-nak* nevezünk egy X halmazt, ha X minden pontjának van olyan környezete, amely teljesen belül van X -en. *Zárt halmaz* pedig minden olyan Y halmaz, amelynek a komplementuma nyílt halmaz. Továbbá definiálhatók olyan fogalmak mint egy halmaz belseje, lezártja, külseje, illetve határa. Egy S *halmaz belseje* ($\text{interior}=\text{int}(S)$) egyenlő az S -ben levő nyílt halmazok uniójával, azaz az S -ben levő legnagyobb nyílt halmazzal. Egy S *halmaz lezártja* ($\text{closure}=\text{cl}(S)$) az S -t tartalmazó zárt halmazok metszetével, azaz az S -t tartalmazó legkisebb zárt halmazzal azonos. Egy S *halmaz külseje* ($\text{exterior}=\text{ext}(S)$) az S -től diszjunkt nyílt halmazok uniójaként adható meg. Végül egy S *halmaz határa* ($\text{boundary}=\partial(S)$) az adott halmaz lezártjának és belsejének a különbségével azonos ($\text{cl}(S)\setminus\text{int}(S)$).

Ha adva van két régió (X és Y), akkor a köztük lévő topológiai reláció jellemezhető oly módon, hogy összehasonlítjuk X halmaz határát, belsejét és külsejét Y halmaz határával, belsejével és külsejével az alábbi két érték alapján: (i) a metszet üres, (ii) a metszet nem üres. Ez összesen $3*3=9$ metszet megvizsgálását jelenti. Innen ered az Egenhofer–Sharma (1993) által alkalmazott ún. „9 metszet modell” elnevezése (9-intersection model for topological relations). Elvileg $2^9=512$ különböző topológiai reláció határozható meg ez alapján, de ezek közül csak 8 reláció valósul meg ténylegesen, amennyiben a vizsgált régiók a valós számokkal jellemezhető euklideszi térbe vannak beágyazva (\mathbb{R}^n). Mint Egenhofer–Sharma (1993) is jelzi, ez a nyolc reláció megegyezik a Randell, Cui és Cohn (1992) által definiált nyolc darab ún. RCC-relációval.

A Randell, Cui és Cohn (1992) által kidolgozott RCC8 elméletben az elemi reláció az összefüggőség ($\text{connection}=C$), amely reflexív és szimmetrikus. A C reláció segítségével nyolc, egymást kölcsönösen kizáró reláció definiálható azonos dimenziójú és ko-dimenziójú régiók, azaz halmazok között. Innen ered az RCC8 nevében a 8-as szám. (Az RCC elméletnek léteznek egyéb számosságú relációhalmazt használó változatai is, mint például az RCC5, amely az RCC8 egy levezetett, „gyengített” változata.)

Az RCC8 tehát olyan eseteket vizsgál, ahol a két, egymással kapcsolatban levőnek tekintett régió (halmaz) azonos dimenziójú és azonos ko-dimenziójú. Az azonos dimenziójúság arra utal, hogy a két, egymással

valamely RCC8-relációban álló halmaz közül mindkettőnek egyszerre vagy nulla-, vagy egy- stb. dimenziósnak kell lennie. Az azonos ko-dimenziójúság pedig azt fejezi ki, hogy a két halmaz a saját dimenziószámukkal megegyező dimenziószámú térbe van beágyazva. Így például az RCC8 hatáskörébe tartozik az az eset, amikor a háromdimenziós térben a háromdimenziós régiók között tapasztalható relációkat elemezzük – ami megfelel a hétköznapi világunkban tapasztalható legtipikusabb esetnek.

Az RCC8 elméletében megtalálható nyolc, egymást kölcsönösen kizáró reláció a következő: elkülönültség (DC), külső érintkezés (EC), részleges átfedés (PO), egybeesés (EQ), belső érintkezés (érintő rész, TPP), nem érintő rész (NTPP), TPP-inverz, NTPP-inverz. Ezek meghatározása a 2. ábrában látható (vö. Galton 2000: 75–79).

2. ábra

P(x,y): rész (part-of)	$\forall z[C(z,x) \rightarrow C(z,y)]$
PP(x,y): valódi rész (proper part-of)	$P(x,y) \wedge \neg P(y,x)$
O(x,y): átfedés (overlap)	$\exists z [P(z,x) \wedge P(z,y)]$
DC(x,y): elkülönültség (disconnection)	$\neg C(x,y)$
EC(x,y): külső érintkezés (external contact)	$C(x,y) \wedge \neg O(x,y)$
PO(x,y): részleges átfedés (partial overlap)	$O(x,y) \wedge \neg P(x,y) \wedge \neg P(y,x)$
EQ(x,y): egybeesés (equality)	$\forall z[C(z,x) \leftrightarrow C(z,y)]$
TPP(x,y): belső érintkezés (tangential proper part)	$PP(x,y) \wedge \exists z[EC(z,x) \wedge EC(z,y)]$
NTPP(x,y): nem-érintő rész (non-tang. proper part)	$PP(x,y) \wedge \neg TPP(x,y)$
TPPI(x,y): TPP-inverz (TPP-inverse)	$TPP(y,x)$
NTPPI(x,y): NTPP-inverz (NTPP-inverse)	$NTPP(y,x)$

A táblázatban szereplő P, PP, illetve O relációk a nyolc – vastag betűvel jelzett – RCC8-reláció valamilyen diszjunkciójaként is előállnak:

- (i) $P(x,y) = [EQ(x,y) \vee TPP(x,y) \vee NTPP(x,y)]$,
- (ii) $PP(x,y) = [TPP(x,y) \vee NTPP(x,y)]$,
- (iii) $O(x,y) = [PO(x,y) \vee EQ(x,y) \vee TPP(x,y) \vee NTPP(x,y) \vee TPPI(x,y) \vee NTPPI(x,y)]$.

Mint fentebb utaltam rá, Egenhofer–Sharma (1993) megmutatták, hogy a nyolc darab RCC-reláció levezethető úgy is, ha megvizsgáljuk, hogy a két halmaz (régió) belseje, határa, illetve külseje között lehetséges összesen kilenc metszet melyike üres, és melyike nem üres. Így például a DC reláció esetében a kilenc lehetséges metszetből az alábbi négy marad üresen: $[\partial(A) \cap \partial(B)]$, $[\partial(A) \cap \text{int}(B)]$, $[\text{int}(A) \cap \partial(B)]$, illetve $[\text{int}(A) \cap \text{int}(B)]$. Ugyanakkor például az EC reláció esetén csak három metszet marad üresen: $[\partial(A) \cap \text{int}(B)]$, $[\text{int}(A) \cap \partial(B)]$, illetve $[\text{int}(A) \cap \text{int}(B)]$, mivel EC esetén a két halmaz határa tartalmaz legalább egy közös pontot.

Az RCC8 azon túlmenően, hogy definiálja az azonos dimenziójú és ko-dimenziójú halmazok között a lehetséges relációk egy véges halmazát, lehetővé teszi, hogy elkészítsük a relációk ún. konceptuális szomszédossági diagramját is. A konceptuális szomszédosság definíciója támaszkodik a *folytonos változás* fogalmára.

Ray Jackendoff (1996: 316–317) a következőket írja a mozgásesemények folytonos változásként való felfogásának szükségességéről: a mozgásesemény „pillanatfelvételek” sorozataként való elemzése rosszul reprezentálja a mozgásesemény folytonosságát, mert a véges számú részesemények megválasztása teljesen önkényes. Mint Jackendoff írja: ahelyett, hogy a mozgást állapotok véges számú sorozataként kezelnénk, érdemes azt folytonos időbeli változás formájában kódolni. Egy ilyen megközelítés értelmében az útvonalat is és az időperiódust is sűrű intervallumok formájában konceptualizáljuk, azaz a valós és nem a természetes számok halmazára képezzük le őket. A folytonos téri változás Jackendoff (1996) által megkívánt eljárására ad egyfajta választ Galton (2000).

A folytonos változás azt az intuíciót ragadja meg, hogy az egymást követő állapotok között nincsenek pillanatnyi ugrások. Galton (2000: 305–309) szerint: feltételezve, hogy az idő és a tér is reprezentálható a valósszámok halmaza segítségével, a téri változás folytonossága modellezhető a folytonos függvény matematikai fogalmának a felhasználásával.⁷ A folytonos függvény definiálható az ún. metrikus terekben – ezek „olyan terek,

⁷ A Galtontól (2000: 307) idézett mondat jobb megértésében segít Muller (1998: 109), aki leírja, hogy a *matematikai folytonosság* fogalma több különböző dolgot is jelent: jelentheti egyrészt (i) struktúrák folytonosságát (melynek paradigmaticus példája a valós számok halmaza), illetve másrészt (ii) a struktúrák közti kapcsolatok folytonosságát (folytonos függvény). Amikor Galton „feltételezi”, hogy az idő és a tér reprezentálható a valós számok segítségével, akkor valójában egy-egy folytonos struktúrát rendel hozzájuk.

melyekben a 'távolság' fogalma megfelelő módon definiálva van" (vö. Galton 2000: 307) –, illetve a topologikus terekben is. Az RCC8-elmélet a topologikus tér és nem a metrikus tér fogalmán alapul, ezért jelen cikk céljaihoz elsősorban a topológiai folytonosság fogalmára van szükségünk. Minden metrikus tér meghatároz egy topologikus teret: így a valósszám alapú euklideszi metrikus térből (\mathbb{R}^n) is származtatható topologikus tér (vö. Bognár 1990: 42). Azaz: amennyiben a tér és az idő reprezentálható a valósszám alapú euklideszi metrikus tér segítségével, akkor mindkettőnek megfeleltethető egy-egy topologikus tér is. Ez esetben pedig a tér és az idő közti leképezés – azaz a folytonos téri változás – modellezhető a topológiai folytonosság fogalma révén.

Mint fentebb már írtam, a topologikus térben definiálható a nyílt halmaz és a zárt halmaz fogalma. A *topológiai folytonosság* fogalma olvasható a (23)-ban:

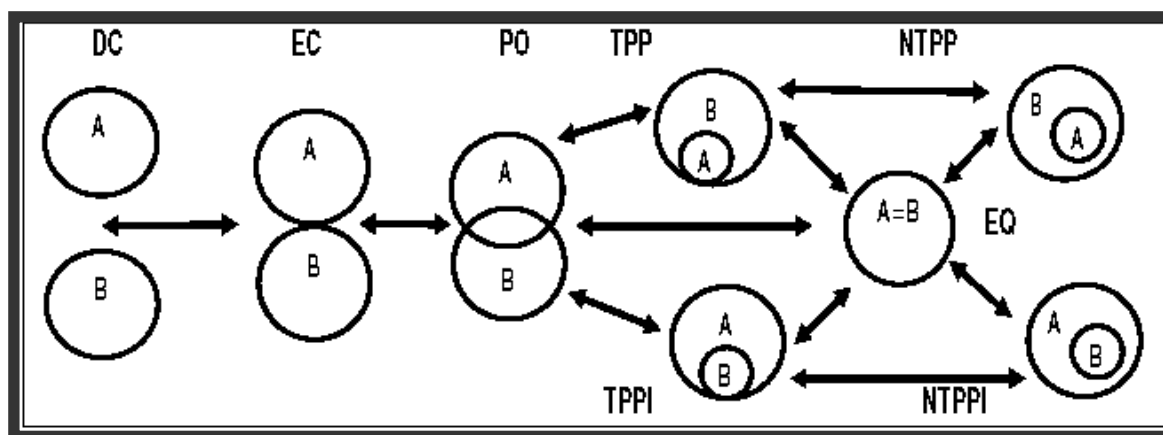
(23) Ha adva van két topologikus tér (S_1 és S_2), akkor egy $f: S_1 \rightarrow S_2$ függvény akkor folytonos, ha minden $Y \subseteq S_2$ nyílt halmazra igaz az, hogy Y -nak az $\{x \in S_1 \mid f(x) \in Y\}$ inverz képe nyílt halmaz S_1 -ben.

Más szóval topológiailag folytonos függvény esetén minden S_2 -beli nyílt halmaznak megfeleltethető egy nyílt halmaz S_1 -ben.

Ezek után rátérhetünk a *konceptuális szomszédosság* tárgyalására. A konceptuális szomszédosság fogalma azt fejezi ki, hogy hogyan változnak meg két régió között az RCC-relációk, miközben maguk a régiók folytonos változást szenvednek el. Így például a DC reláció és az EC reláció konceptuális szomszédjai egymásnak, míg például a DC és a PO nem (vö. Galton 2000: 78). Euzenat (1995) a következő definíciót adja erre a jelenségre: a konceptuális szomszédossági reláció egy N_F^X bináris reláció relációk egy Γ halmazán oly módon, hogy $N_F^X(r_1, r_2)$ akkor és csak akkor áll fenn r_1 és r_2 relációk között, ha egy o_2 entitással r_1 relációban álló o_1 entitás folytonos átalakítása azt eredményezheti, hogy o_1 és o_2 r_2 relációban állnak majd anélkül, hogy az átalakítás közben bármely más relációban álltak volna egymással.

Az RCC8-relációk konceptuális szomszédossági diagramja a 3. ábrában látható (vö. Galton 2000: 77, Muller 1998: 112):

3. ábra

A 3. ábra azt írja le, hogy az egyes relációkból milyen más relációk irányában tapasztalható közvetlen, illetve közvetett átmenet folytonos téri változás esetén. Fontos észrevenni, hogy az ábrában kétirányúak a nyilak. Az ábrából leolvasható számos mozgásesemény-típus egyikére lehet példa az, amikor egy ember bemegy egy szobába: az ember teste által elfoglalt régió, illetve a szoba által behatárolt régió között – folytonos mozgás esetén – időben egymás után a következő relációk tapasztalhatók: $DC \rightarrow EC \rightarrow PO \rightarrow TPP$. És mint azt Galton (2000: 168) írja, ha ezután az illető személy lefekszik az ágyba (és ezáltal felemeli a lábát a padlóról), akkor végül NTPP relációban fog állni a szobával.⁸

Galton (2000: 282–286) az RCC-relációk segítségével többféle mozgástípust elemez a mozgó tárgy által elfoglalt „régió” és a referenciaregiók közti kapcsolat alapján. A (24) alatti eseteknél a zárójelekben az adott mozgások kezdetén, illetve végén tapasztalható RCC-relációkat olvashatjuk. (A (c) és (d) esetről az 1, 2 indexek két különböző referenciaregióra utalnak.)

⁸ Az ábrában nyomon követhető átmenetláncok három különböző szituáció-csoport együttesére utalnak. (1) Rigid, azaz alakjukat és méretüket nem változtató régiók közti mozgásesemények, mely régiók közül az egyik kisebb, mint a másik (pl. $DC \leftrightarrow EC \leftrightarrow PO \leftrightarrow TPP \leftrightarrow NTPP$). (2) Két, egymással egybevágó, rigid régió közti interakció (pl. $DC \leftrightarrow EC \leftrightarrow PO \leftrightarrow EQ$). (3) Nem rigid régiók, azaz legalább az egyik régió képes a méretét növelni vagy csökkenteni (pl. $EQ \leftrightarrow TPP$ vagy $EQ \leftrightarrow NTPP$).

- (24) a. belépés egy régióba ($EC \rightarrow TPP$)
 b. kontaktusba kerülés ($DC \rightarrow EC$)
 c. mozgás egy régióból egy másik régióba ($TPP_1 \rightarrow TPP_2$)
 d. mozgás egy régiótól egy másik régióig ($EC_1 \rightarrow EC_2$)

A négy említett mozgástípus Galton által megadott definícióit mutatja a 4. ábra. A táblázatban olvasható meghatározások különféle átmenettípusokra utalnak: a $Trans^{it}_T$ átmenettípus esetében a felső index ($it = i+t$, azaz időintervallum+időpont) arra utal, hogy az „átmenet ideje” alatt ugyanaz az RCC-reláció áll fenn, mint a kezdőállapotban, és csak az átmenet végén történik váltás egy másik relációra (ez megfelel például a $DC \rightarrow EC$ átmenetnek, mert esetében az átmenet egész ideje alatt a DC reláció áll fenn). Ugyanakkor a $Trans^{tit}_I$ átmenettípus során (l. tit felső index) az átmenet ideje alatt egy olyan RCC-reláció áll fenn, amely eltér a kezdő- és a végállapottól is (így például az $EC \rightarrow TPP$ átmenet során az átmenet ideje alatt a PO reláció áll fenn). A 4. ábrában szereplő két átmenettípus nem csak a felső indexében különbözik, de az alsó indexeik is eltérőek. A T index azt fejezi ki, hogy az adott átmenet potenciálisan egyetlen pillanat alatt is végbemehet, míg az I alsó index arra utal, hogy az adott átmenet csak egy hosszabb-rövidebb intervallum alatt következhet be. A különféle átmenettípusok részletes ismertetéséhez vö. Galton (2000: 259–263).

4. ábra

Belépés egy régióba:	Enter (a,r)	$Trans^{tit}_I (EC (a,r), TPP (a,r))$
Kontaktusba kerülés:	Connect (a,r)	$Trans^{it}_T (DC (a,r), EC (a,r))$
Mozgás egy régióból egy másikba:	$Move_1(a,r_1, r_2)$	$Trans^{tit}_I (TPP (a,r_1), TPP (a,r_2))$
Mozgás egy régiótól egy másikig:	$Move_2(a,r_1,r_2)$	$Trans^{tit}_I (EC (a,r_1), EC (a,r_2))$

Ezen a ponton visszautalok a cikk 2. pontjára, melyet azzal a gondolattal zártam, hogy a referenciarégiós elemzés önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy a mozgásesemények egymást követő fázisai közül melyek képesek perfektiválni az adott eseményt, és hogy egy ilyen célú elemzéshez ki kell egészítenünk az eszköztárunkat más eszközökkel is. Most, a Galton (2000) által írt különféle átmenettípusok kapcsán, visszakanyarodhatunk

ehhez a kérdéshez. Mire is alapozza Antony Galton annak a meghatározását, hogy a különféle átmenetek részeseményei pillanat- vagy intervallum hosszúságúak-e? A kérdésben részeseményekről írtam többes számban, ezzel azt kívánom jelezni, hogy nem csak az átmenetszakasz időbeli hosszúsága érdekes, hanem a kezdő- és végállapoté is. A feltett kérdésre Galton (2000) dominanciaelmélete ad választ.

3.2. Galton (2000) dominanciaelmélete

A módok a kvantitatív szempontból kontinuus állapottér diszkretizálásának, diszkrét fázisokra való felbontásának eredményeképpen előálló, minőségileg különböző (kvalitatív) téridő-régiók az állapottérben. Jó példa a különféle kvalitatív módokra a Muller (1998: 28) által megemlített ún. „kvalitatív fizika” által használt három kvalitatív mennyiség: $-/0/+$.

Galton (2000: 378) szerint az ún. domináló („dominánsabb”) módok speciálisabbak, instabilabbak a kevésbé domináns szomszédaiknál, és csak „a kevésbé domináns szomszédaik közti résekben léteznek”. Továbbá a dominált módok nyílt intervallumoknak felelnek meg, míg a domináló módok zártaknak (2000: 346). Ehhez kapcsolódóan más helyen azt olvashatjuk, hogy a határpontul szolgáló (azaz domináló) módok folytonos változás, folytonos mozgás esetén csak izolált pillanatokig állhatnak fenn, amelyek ezért be kell, hogy határolják azokat az intervallumokat, melyekben valamely nem határérték mód áll fenn (Galton 2000: 355).⁹ Philippe Muller (1998: 113) – aki részletesen ismerteti Galton dominanciaelméletét –, ezt a képet azzal egészíti ki, hogy egy domináló mód csak egy dominált módban folytatódhat.

Galton (2000: 375) utal arra, hogy saját „dominanciafelfogása” szoros kapcsolatban áll az Euzenat (1995) által írt ún. szemcsésség-finomító átalakítás (downward granularity conversion) fogalmával. Euzenat (1995) a szemcsésség (granularity) fogalmát a következőképpen határozza meg: a szemcsésség diszkretizálást jelent, azaz annak mérlegelését és megszűrését, hogy egy adott felbontási szint mellett mi releváns és mi nem. Euzenat tehát a szemcsésséget a „különböző felbontási szintekkel” hozza kapcsolatba. Továbbá álláspontja szerint a „granuláris tudás vizsgálata” arra igyekszik

⁹ Természetesen a Galton egyes példáiban határérték jellegűnek tekintett módok is fennállhatnak intervallum hosszúságú ideig is, amennyiben (i) az adott objektumok, amelyek között az adott reláció fennáll, nem változnak (pl. nem mozognak), vagy (ii) ha a szóban forgó mód az aktuális szituációban nem domináns módként jelenik meg (l. egyazon mód különböző szituációkban megjelenhet domináns, illetve dominált módként is).

választ adni, hogy ugyanaz a jelenség különböző felbontási szintek mellett miért jelenhet meg különböző módokon.

Euzenat a granuláris tudás leírásához szükségesnek tartja két ún. *szemcsésség-váltó operátor* bevezetését: szemcsésség-finomító, illetve szemcsésség-durvító átalakítás (downward/upward granularity conversion). A szemcsésség-finomító (illetve a szemcsésség-durvító) átalakítás azt fejezi ki, hogy amennyiben egy adott felbontási szint mellett egy adott relációt tapasztalunk két entitás között, akkor finomabb (illetve durvább) felbontási szintre váltva a relációk milyen potenciális halmazát tapasztalhatjuk majd közöttük.

Euzenat a következő példát hozza fel a szemcsésség-finomító átalakítás működésére: tegyük fel, hogy távolról azt látom, hogy egy teherautó áll egy ház mellett, a ház falával érintkezve; majd közelebb sétálok, és észreveszem, hogy a teherautó és a ház között van egy kis szabad tér. Az RCC elmélet terminusaival ugyanez úgy írható le, hogy a háztól távol állva EC (külső érintkezés) relációt tapasztal a néző a ház és a teherautó között, majd közelebb sétálva már DC (elkülönültség) relációt.

Galton (2000: 375) oly módon használja fel Euzenat szemcsésség-finomító átalakítás fogalmát, hogy feltételezi: egy r reláció akkor dominálja r' relációt, ha r egy finomabb felbontási szint esetén potenciálisan megjelenhet r' -ként. Így – Euzenat példájában – az EC reláció dominálja a DC relációt.

4. A mozgásesemények perfektiváló részeseményei

4.1. Visszatérés az el igekötőhöz

Ezen a ponton már minden szükséges eszköz birtokába jutottunk, hogy folytathassuk a forrásprepozíciók és forrásigekötők elemzését. A cikk 2.2. pontjában bemutattam azokat a nyelvi tényeket, amelyek alapján kétségbe vontam azt, hogy a magyar *el* téri igekötő terminatív igekötő lenne. Ugyanakkor jeleztem, hogy a terminatív igekötőként történő besorolás helyett olyan elemzést tartok kívánatosnak, amely az *el* igekötőről feltételezi, hogy a mozgásesemény Kezdőpontja révén meghatározható valamely eseményfázis segítségével teszi befejezetté az eseményt. A (25) alatt röviden összegzem az általam javasolt elemzéshez szükséges eszközöket:

- (25) a. az RCC8-elmélet, valamint a konceptuális szomszédosság fogalma segítségével meghatározhatók a mozgásesemények részeseményei;
- b. Galton dominanciaelmélete segítségével meghatározhatók egy folytonos mozgásesemény domináló és dominált módjai (részeseményei);
- c. Galton rámutatott arra, hogy folytonos mozgás esetén a domináló módok csak izolált pillanatokig állhatnak fenn;
- d. végül Kiefer (1998: 88, 2000: 303) rámutat a pillanatnyi részesemények behatároló és perfektiváló képességére, amikor azt írja, hogy „[e]gy mondat akkor és csakis akkor befejezett szemléletű, ha a mondat eseményszerkezete¹⁰ tartalmaz egy $P(e)$ pillanatnyi eseményt jelöl részeseményt”.

Kiefer Ferenc imént idézett gondolata kapcsolatba hozható a cikk elején írt kvantáltság fogalmával. Mint a cikk elején írtam, Krifka (1998) szerint a kvantált predikátumra az jellemző, hogy ha igaz egy eseményre, akkor nem igaz az adott esemény egyetlen valódi részeseményére sem. (Ha egy e eseménynek e' valódi részeseménye, akkor e' rövidebb időintervallumú esemény, mint e .)

Pillanatnyi események esetén a kvantáltság Krifka által adott definíciója triviálisan igaz: egy pillanatnyi eseménynek nincs részintervalluma. Ezért a *köhint*, *felrobban*, *megérkezik* stb. pillanatnyi eseményt leíró predikátumok kvantálnak számítanak.

Duratív, időben kiterjedt események esetén azonban a kvantáltság tulajdonságát a végpontosság biztosítja: az esemény egyik – sem kezdeti, sem záró – időbeli végpontja sem „vágható le” úgy, hogy a csonka intervallumra érvényes maradjon a kvantált predikátum. Ezt fejezi ki a Krifka (1998) által írt *minimális konvex időtartam* (minimal convex time) fogalma: ez az a legkisebb konvex időszak, amelyről állítható egy-egy kvantált predikátum.

¹⁰ Kiefer (1998, 2000) rámutat arra, hogy a predikátumok eseményszerkezete nem azonos a vendleri értelemben vett aspektuális osztályokkal: bár az utóbbi levezethető, kikövetkeztethető az előbbiből. Az eseményszerkezet és az aspektuális osztály megkülönböztetése megtalálható például Henriëtte de Swart (1998) munkájában is.

A duratív kvantált események, azaz más néven a duratív perfektív¹¹ események esetében Kiefer (2000: 303) feltételezi, hogy azok „mindig tartalmaznak egy pillanatnyi részeseményt”. Mint Kiefer írja pillanatnyi részeseménynek számít a levél megírásának, a hegycsúcs elérésének, az autó megállításának a pillanata. (Vö. *Péter megírta a levelet, Péter felmászott aへgyre, Péter megállt az autóval.*)

4.1.1. Az *el* téri igekötő elemzése

Az *el* igekötőnek a cikk elején idézett használatai (*elmegy otthonról* – vö. (9b), *elemel valamit valahonnan* – vö. (10b) stb.) Galton elméletében a következő átmenettípust képviselik: EC → DC, azaz a külső érintkezés relációjából történik közvetlen, egylépéses átmenet az elkülönültség állapotába. Mivel az EC reláció finomabb felbontási szint mellett potenciálisan DC-vé is átalakulhat (vö. Euzenat példája a teherautóról és a házról), de fordítva nem, így az EC reláció dominálja a DC-t. Ebből viszont Galton (2000) dominanciaelmélete értelmében az következik, hogy folytonos mozgás feltételezése esetén az EC relációval meghatározható fázis csak egyetlen izolált pillanatig állhat fenn.

Természetesen az említett értelmezésnél elvonatkoztatunk a mozgás elindulása előtti időintervallumtól, azt nem tekintjük a mozgásesemény részének. (Álló helyzetből való elindulás esetén a kiindulóállapot RCC-relációja, azaz az EC, intervallum hosszan áll fenn, vö. 9-es lábjegyzet.) Ezért talán az *elmegy otthonról* predikátumnál érzékletesebben illusztrálják az EC fázis „pillanatnyiságát” az olyan példák, melyekben az *el* igekötős mozgásige nem egy állóhelyzetből való elindulást ír le, mert ezen utóbbi esetekben az EC reláció valóban csak egyetlen pillanatig áll fenn. Ilyen például a (26) és a (27):

(26) A labda elpattant az asztalról.

(27) A repülő most hagyta el a magyar légteret.

A (26)-os és a (27)-es példában az EC relációval meghatározható mozgásfázis előtt is mozgott már a labda, illetve a repülő. A labdának előbb

¹¹ Kiefer (2000: 276) lényegében olyan értelemben használja a perfektív aspektus fogalmát, mint amilyenben Krifka (1998) a kvantált predikátumot: „[e]gy esemény akkor és csakis akkor befejezett, ha ... az adott időtartománynak nincs egyetlen olyan résztartománya, osztata sem, amelyre külön érvényes lenne”. (Érdemes megjegyezni, hogy például Zwarts 2005 szerint a kvantáltság tulajdonsága éppen a mozgáseseményt leíró mondatok esetében nem egy szükséges feltétel. Ennek a kérdésnek a tárgyalásától azonban jelen cikkben eltekintek.)

rá kellett pattannia az asztalra, mielőtt elpattant volna róla (azaz: DC \rightarrow EC \rightarrow DC átmenet történt). A repülő pedig valójában egy NTPP \rightarrow TPP \rightarrow PO \rightarrow EC \rightarrow DC átmenetláncon halad végig a légtérhez viszonyítva a (27)-es mondat által leírt szituációban.

Mivel az EC relációval jelölt fázis az elemzés értelmében csak egyetlen izolált pillanatig áll fenn a leírt eseményekben, ezért ha elfogadjuk Kiefer (1998, 2000) azon állítását, hogy perfektiválásra egy pillanatnyi részesemény lehet csak képes, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a két egymást követő fázis (EC, DC) közül a *korábbi* (az EC) az, amelyik a (9) és a (10b) példákban szereplő eseményeket perfektiválja. Továbbá ezekben a példákban az EC reláció a Kezdőpont szerepű argumentum által jelzett referenciarégió és a lokalizált tárgy között áll fenn. Így jelen elemzés értelmében a vizsgált példákban az *el* téri igekötő egy, a Kezdőpont szerepű szintaktikai argumentum segítségével meghatározható részesemény révén végzi a perfektiválást.

Az ok, amiért a cikk elejétől következetesen „a Kezdőpont segítségével meghatározható részeseményről” írtam, és nem pedig *kiinduló részeseményről* – amely utóbbi kifejezés logikailag elegánsabban lenne szembeállítható a *terminatív igekötő* fogalmával –, a következő: például az *elmegy otthonról* predikátum esetén talán természetesebb feltételezni, hogy egy zárt térből indul a mozgás alanya. Ez esetben TPP \rightarrow PO \rightarrow EC \rightarrow DC átmenet történik valójában, és ekkor az EC reláció már nem számít szigorú értelemben kiinduló részeseménynek. Ugyanakkor a „Kezdőpont révén meghatározható részesemény” fogalmába ez az eset is belefér: a perfektiváló részesemény (EC) ez esetben is a Kezdőpont szerepű szintaktikai argumentumhoz köthető.

4.2. Kiterjeszthetőség más igekötőkre, helyragokra, prepozíciókra

A 4.1. pontban az *el* téri igekötőről adott elemzés kiterjeszthető az 1. ábrában olvasható forrásprepozíciók (*from, out of, off*), az azoknak megfelelő magyar helyragok (*-tól, -ból, -ról*), továbbá például a magyar *ki* igekötő esetére is. Ha elvégezzük a 4.1. pontban olvasható elemzés lépéseit ezen nyelvi elemek esetében is, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy azok mind a mozgás egy olyan nem végső fázisa alapján perfektiválhatják az eseményt, amely a Kezdőpont szerepű argumentumhoz köthető. Nézzük először a (28) alatti példákat.

- (28) a. John ran out of the room.
b. János kiszaladt a szobából.

Az angol *out of* prepozíció, valamint a hasonló jelentésű magyar *ki* igekötő és magyar *-ból* helyrag az 3. ábra értelmében mindannyian egy NTPP \rightarrow TPP \rightarrow PO \rightarrow EC (\rightarrow DC) átmenetet írnak le. Ebben a mozgássorban – a szemcsésség-finomítás tesztje alapján – a TPP és EC módok dominálják a szomszédaikat. Elvileg e kettő feleltethető meg pillanatnyi részeseménynek, és ezért ezek egyike perfektiválhatja az eseményt. Továbbá a (28a-b) példák esetében ezek a pillanatnyi részesemények (TPP és EC) a Kezdőpont szerepű argumentumhoz köthetők, mivel mindkét fázis János helyzetét a szobához viszonyítva határozza meg. (Ha azonban választanunk kellene, hogy a TPP és EC módok közül ténylegesen melyik az az egy, amelyik perfektiválja a (28a-b)-ben az eseményt, akkor én személy szerint az EC módra gondolnék, mivel az EC azt a pillanatot ragadja meg, amikor a lokalizált tárgy teljesen a referenciaregión kívülre került.)

Ugyanakkor a (29a-b), illetve (30a-b) alatti példák mindegyike EC \rightarrow DC átmenetet ír le, mely példák elemzése teljesen párhuzamba állítható az *el* igekötőről a 4.1. pontban készített elemzéssel. Így feltételezhetjük, hogy az ott írtak érvényesek az angol *off* és *from* prepozíciókra, valamint a magyar *-ról* és *-tól* helyragokra is.

- (29) a. The fly flew off the table.
 b. A légy elrepült az asztalról.
 (30) a. Peter ran away from the house.
 b. Péter elszaladt a háztól.

Végül, de nem utolsósorban a felvázolt elemzés kiterjeszthető a terminatív igekötőkre, prepozíciókra, helyragokra is: a terminatív igekötők stb. esetében (vö. magyar *be*, *oda*) ellenőrizhetjük, hogy található(k) olyan, potenciálisan pillanatnyi időtartamú részesemény(ek), amely(ek) a Végpont tematikus szerepű argumentumhoz köthető(k). Nézzük az itt megismételt (7c) mondatot, illetve a (31) alatti példát.

- (7) c. Ferenc bement a nappaliba.
 (31) Ferenc odasétált a falhoz.

A (7c) mondat egy DC \rightarrow EC \rightarrow PO \rightarrow TPP (\rightarrow NTPP) mozgássort ír le. Az eseményt perfektiválni képes pillanatnyi részesemény az EC vagy a TPP relációval meghatározott fázisok valamelyike. Illetve, ha választani

kellene a két potenciálisan pillanatnyi hosszúságú mód közül, akkor a saját intuíción alapján a TPP módra gondolnék – ez az a pillanat, amikor a lokalizált objektum (azaz Ferenc) teljesen a referenciarégió belére került. A TPP fázis pedig ezen példa esetében a szintaktikai értelemben vett Végpont argumentumhoz köthető.

A (31)-es mondat ugyanakkor egy $DC \rightarrow EC$ átmenetet ír le. Ebben a példában az EC mód számít domináns módnak (vö. a szemcsésség-finomítás tesztje), és ez a mód a (31) esetén szintén a Végpont szerepű szintaktikai argumentumhoz köthető.

Tehát ebben a keretben oly módon lehet egységes elemzést adni a forrás- és céligezők (prepozíciók stb.) osztályairól, hogy egyúttal meg bírjuk őrizni a két csoport különállóságát is. Mind a forrás-, mind a céligezők (terminatív igezők) a mozgás egy-egy pillanatnyi részeseménye révén teszik perfektiivvé az adott eseményt, de eltérés van köztük a tekintetben, hogy ez a pillanatnyi részesemény a Kezdőpont- vagy a Végpont-argumentumhoz köthető-e.

5. Összegzés

Jelen cikkben amellelt érveltem, hogy Carol Tenny (1994) és É. Kiss Katalin (2004) elemzéseivel ellentétben nem csak a Végpont thematikus szerepű prepozíciós argumentumok képesek részt venni a mozgásesemények aspektuális kimérésében, perfektiiválásában. A cikk elején (2.2. pont) bemutattam azokat a nyelvi tényeket, amelyekre alapozva úgy véltem, hogy a magyar *el* téri igezőt tartalmazó mozgásigék számos esetben a Kezdőpont thematikus szerepű argumentum segítségével meghatározható valamely eseményfázis segítségével perfektiiválják az adott mozgáseseményeket. Ezután (a 3. pontban) bemutattam azt az elméleti keretet, amelyben véleményem szerint sikeresebben lehet számot adni a 2.2. pontban leírt nyelvi tényekről. Az általam választott elméleti keret az ún. régió összefüggőségi kalkulus (RCC8) Antony Galton (2000) által továbbfejlesztett változata volt, amely lehetővé teszi a folytonos mozgásesemények részeseményeinek, valamint a részesemények relatív időbeli hosszúságának a meghatározását is. Végül, de nem utolsósorban az elemzésben támaszkodtam Kiefer Ferencnek (1998, 2000) a perfektiiv aspektusról adott elemzésére, mely kimondja, hogy egy mondat akkor és csakis akkor perfektiiv aspektusú, ha az eseményszerkezete tartalmaz egy pillanatnyi részeseményt.

Megmutattam, hogy az említett elméleti keretben lehetséges olyan szemantikai elemzést adni a mozgáseseményekről, amely egyrészt képes

számot adni a Kezdőpont tematikus szerep perfektiváló képességéről, másrészt ugyanakkor képes megőrizni a terminatív igekötők és terminatív prepozíciók hagyományos elemzését is, melynek értelmében ez utóbbi elemek a célargumentum segítségével meghatározható részesemény segítségével végzik a mozgásesemények perfektiválását.

HIVATKOZÁSOK

- Asher, Nicholas–Pierre Sablayrolles 1995: A Typology and Discourse Semantics for Motion Verbs and Spatial PPs in French, *Journal of Semantics* **12**, 163–209.
- Bognár Mátyás 1990: *Topológia*, Tankönyvkiadó, Budapest, 6. változatlan kiadás.
- Cappelle, Bert 2005: *Particle Patterns in English. A Comprehensive Coverage*, doktori disszertáció, Katholieke Universiteit Leuven.
- Cappelle, Bert–Renaat Declerck 2005: Spatial and temporal boundedness in English motion events, *Journal of Pragmatics* **37**, 889–917.
- Egenhofer, Max–Jayant Sharma 1993: Topological relations between regions in \mathbb{R} and \mathbb{Z} , in D. Abel–B. C. Ooi szerk.: *Lecture Notes in Computer Sciences*, Vol. 692, Springer Verlag, 316–336.
- Euzenat, Jérôme 1995: An algebraic approach to granularity in qualitative time and space representation, in *Proceedings of the Fourteenth International Joint Conference on Artificial Intelligence*, Montreal (CA), 894–900.
- Galton, Antony 2000: *Qualitative Spatial Change*, Oxford–New York, Oxford University Press.
- Jackendoff, Ray 1996: The proper treatment of measuring out, telicity, and perhaps even quantification in English, *Natural Language and Linguistic Theory* **14**, 305–354.
- Kiefer Ferenc 1998: Aspektuális igeosztályok és az aspektus formális ábrázolása, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **3**, Szeged, JATE, 79–91.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentélmélet*, Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000: Az igekötők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális Magyar Nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 453–518.

- É. Kiss Katalin 2004: Egy igekötőelmélet vázlata, *Magyar Nyelv* **100**, 15–43.
- Krifka, Manfred 1998: The Origins of Telicity, in Susan Rothstein szerk.: *Events and Grammar*, Dordrecht, Kluwer, 197–235.
- Landau, Barbara–Ray Jackendoff 1993/2003: A „mi” és a „hol” a téri nyelvekben és a téri megismerésben, in Lukács Ágnes és mtsai szerk.: *A téri megismerés és a nyelv*, Budapest, Gondolat Kiadó, 69–129.
- Muller, Phillippe 1998: *Éléments d’une théorie du mouvement pour la formalisation du raisonnement spatio-temporel de sens commun*. Thèse, doktori értekezés, Institut de Recherche en Informatique de Toulouse, Université Paul Sabatier.
- Pléh Csaba–Vinkler Zsuzsanna–Kálmán László 1997: Early morphology of spatial expressions in Hungarian children: a CHILDES study, *Acta Linguistica Hungarica* **44**, 249–260.
- Randell, David A.–Zhan Cui–Anthony G. Cohn 1992: A Spatial Logic based on Regions and Connection, *Third International Conference on Knowledge Representation and Reasoning*, Morgan Kaufmann.
- de Swart, Henriëtte 1998: Aspect Shift and Coercion, *Natural Language and Linguistic Theory*, **16**, 347–85.
- Szili Katalin 2001: A perfektiválás mibenlétéről a magyar nyelvben a meg igekötő funkciói kapcsán, *Magyar Nyelv* **97**, 262–282.
- Talmy, Leonard 1975: Semantics and Syntax of Motion, in John P. Kimball ed.: *Syntax and Semantics* 4, New York Academic Press, 181–238.
- Tenny, Carol 1994: *Aspectual roles and the syntax-semantics interface* (Studies in Linguistics and Philosophy, Vol. 52), Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers.
- Zwarts, Joost 2005: *Prepositional Aspect and the Algebra of Paths*, Workshop on Event Structures in Linguistic Form and Interpretation, Leipzig.